

ISSN: 2957-6725
E-ISSN: 2957-6733

ҰЛТ ЖАДЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2 / 2023

Бас редактор
Қасымов Сабыр Ахметжанұлы

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Балтабаева Күлғазира Нұранқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Түлектер қауымдастығының атқарушы директоры (Алматы қ., Қазақстан)

Борчашвили Исидор Шамилович – заң ғылымдарының докторы, профессор, қазіргі заманғы құқық Институтының директоры, ҚР Жоғарғы Соты жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі (Астана қ., Қазақстан)

Дихан Қамзабекұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, «Егемен Қазақстан» РГ» ЖШС Бас директоры (Астана қ., Қазақстан)

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, корр.-мүшесі. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

Кан Георгий Васильевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Корей этномәдени бірлестігінің бірінші орынбасары (Алматы қ., Қазақстан)

Кенжетаев Досай Тұрсынбайұлы – философия ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры (Түркістан қ., Қазақстан)

Қойгелдиев Мәмбет Құлжабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы қ., Қазақстан)

Көкебаева Гүлжаухар Кәкенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Тарихи және әлеуметтік-саяси зерттеулер институтының директоры (Новосибирск қ., Ресей)

Құрманов Зайнидин Карпекұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы СІМ Дипломатиялық академиясының проректоры (Бішкек қ., Қырғызстан)

Панто Дмитрий Иванович – PhD докторы, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми бөлімінің бас маманы (Гданьск қ., Польша)

Саиров Ерлан Бияхметұлы – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Сарым Айдос Әміроллаұлы – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Жауапты редактор

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Ғылыми редакторлар:

Сәрсембина Құралай Қуандыққызы

Шериязданов Бауыржан Рахымғалиұлы

Техникалық хатшы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Главный редактор
Касымов Сабыр Ахметжанулы

Редакционная коллегия

Әбіл Еркін Аманжолұлы – доктор исторических наук, профессор, депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Балтабаева Кульгазира Нурановна – кандидат исторических наук, исполнительный директор Ассоциации выпускников Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Борчашвили Исидор Шамилович – доктор юридических наук, профессор, директор Института современного права, член Научно-консультативного совета при Верховном Суде РК (г. Астана, Казахстан)

Дихан Қамзабекұлы – доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор ТОО «РГ «Егемен Қазақстан» (г. Астана, Казахстан)

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, член-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Кан Георгий Васильевич – доктор исторических наук, профессор, первый заместитель корейского этнокультурного объединения (г. Алматы, Казахстан)

Кенжетасов Досай Турсынбайұлы – доктор философских наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави (Алматы, Казахстан)

Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (г. Алматы, Казахстан)

Кокебаева Гулжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института исторических и социально-политических исследований (г. Новосибирск, Россия)

Курманов Зайнидин Карпекович – доктор исторических наук, профессор, проректор Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики (г. Бишкек, Кыргызстан)

Панто Дмитрий Иванович – доктор PhD, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны в Гданьске (г. Гданьск, Польша)

Саиров Ерлан Бияхметович – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Сарым Айдос Амироллаевич – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Ответственный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Научные редакторы:

Сарсембина Куралай Куандыковна

Шериязданов Бауыржан Рахимгалиевич

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Editor-in-Chief

Kassymov Sabyr Akhmetzhanuly

Editorial Board

Abil Yerkin Amanzholuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Baltabayeva Kulgazira Nuranovna – Candidate of Historical Sciences, Executive Director of the Al-Farabi Kazakh National University Alumni Association (Almaty, Kazakhstan)

Borchashvili Isidor Shamilovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Institute of Modern Law, member of the Scientific Advisory Council at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Dikhan Kamzabekuly – Doctor of Philology, Professor, General Director of LLP “RG “Egemen Kazakhstan” (Astana, Kazakhstan)

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member. NAS RK, Director of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Kan Georgy Vasilyevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, First Deputy of the Korean Ethno-Cultural Association (Almaty, Kazakhstan)

Kenzhetaev Dosai Tursynbayuly – Doctor of Philosophy, Professor of the Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Almaty, Kazakhstan)

Koigeldiev Mambet Kulzhabaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhauhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Kozodoy Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of Historical and Socio-Political Studies (Novosibirsk, Russia)

Kurmanov Zainidin Karpekovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice-Rector of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic (Bishkek, Kyrgyzstan)

Panto Dmitry Ivanovich – PhD, Chief Specialist of the Scientific Department of the Museum of the Second World War in Gdansk (Gdansk, Poland)

Sairov Yerlan Biyakhmetovich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Sarym Aidos Amirollayevich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Responsible Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Scientific Editors:

Sarsembina Kuralay Kuandykovna

Sheriyazdanov Bauyrzhan Rakhimgalievich

Technical Secretary

Zikirbaeva Venera Serikovna

Редакция туралы мәліметтер:

«Ұлт жады» (Национальная память / National memory) журналының құрылтайшысы: «Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресте зардап шеккен тұлғаларды ақтау мен олардың есімдерін мәңгі есте сақтау жөніндегі «Қаһармандар» Республикалық Қоғамдық қоры

Редакцияның мекен-жайы: 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғылы, 11/5, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесі

Сайтқа сілтеме: <https://journal.e-memory.kz>

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2022 жылы 9 маусымда тіркелген, № KZ39VPY00050349 куәлігі бар.

Мақалаларды қайта басып шығару, микрофильмдерге және басқа көшірмелерге түсіру кезінде міндетті түрде журналға сілтеме жасалады.

Ұсынылған деректердің дұрыстығына авторлар жауапты болады.

Сведения о редакции:

Учредитель журнала «Ұлт жады» (Национальная память / National memory): «Республиканский Общественный Фонд по реабилитации и увековечиванию лиц, пострадавших в борьбе за свободу и независимость Казахстана «Қаһармандар»

Адрес редакции: 010000, Республика Казахстан, г. Астана, пр. Кабанбай батыра, 11/5, Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий

Ссылка на сайт: <https://journal.e-memory.kz>

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

Журнал в Министерстве информации и общественного развития Республики Казахстан зарегистрирован 9 июня 2022 г., имеет свидетельство № KZ39VPY00050349.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно делается ссылка на журнал.

Ответственность за достоверность представленных данных несут авторы.

Information about the editorial office:

Founder of the "Ult Zhady" (National memory) journal: «Republican Public Fund for Rehabilitation and Perpetuation of Persons Injured in the struggle for Freedom and Independence of Kazakhstan «Қаһармандар»

Editorial office address: 010000, Republic of Kazakhstan, Astana, Kabanbai Batyr Ave., 11/5, Project office of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression

Link to the website: <https://journal.e-memory.kz>

Phone: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on June 9, 2022, has certificate № KZ39VPY00050349.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies, a link to the magazine is necessarily made.

The authors are responsible for the accuracy of the submitted data.

**РЕДАКТОР СӨЗІ
СЛОВО РЕДАКТОРА
EDITOR'S WORD**

Редакциядан

Құрметті оқырмандар!

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның (бұдан әрі-мемкомиссия) материалдарын жариялайтын «Ұлт жады» республикалық ғылыми журналының (Ұлт жады / National memory) кезекті нөмірі қолдарыңызға тиіп отыр.

Бүгін мен өз сөзімде Тарихи алғышарттарға және сананы деколонизациялау, оның ішінде гуманитарлық ғылымдарды десталинизациялау және декоммунизациялау қажеттілігіне, сондай-ақ Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру бойынша үлкен жұмыс жүргізу қажеттілігіне назар аударғым келеді. Президент Қ.К. Тоқаев өзінің алғашқы сөздерінен бастап либералды реформалар жүргізу, «халық үніне құлақ асатын мемлекет» қағидатын іске асыру және тарихи әділеттілікті қалпына келтіру туралы жариялады. Сондықтан Президенттің 2020 жылғы 24 қарашадағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы Жарлығының қабылдануы осы курстың келесі табиғи кезеңі болды.

Өздеріңіз білетіндей, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жұмыстары қуғын-сүргіннің бас идеологы және ұйымдастырушысы И. Сталин қайтыс болғаннан кейін, «Хрущевтік жылымық» деп аталатын жылдары басталды. Л. Брежнев билікке келгеннен кейін ақтау процесі жабылды. Ақтау процесі қайта құру жылдарында қайта жанданды. Мен оны саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың «Горбачевтік-Яковлевтік» кезеңі деп атаймын. Ақтаудың бірінші және екінші кезеңдері Кеңес Одағы кезінде, коммунистік партия басшылығы уақытында жүргізілді. Сондықтан, әрине, олар партияның өз халқына қарсы жасаған барлық қылмыстарын аша алмады. Ақтау тәсілдері жартылай болып, «жоғарыдан» жүргізілді: ақтау керек деп саналған адамдар ақталды.

Мұнда орыс халқының көрнекті ұлы, нағыз патриот және демократ, КОКП Орталық комитетінің бұрынғы хатшысы Александр Яковлевтің рөлі туралы айту керек. Бұл оның бастамасымен, барлық қарсылықтарды жеңе отырып, бүкіл Кеңес Одағында жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесі басталды. Кеңес империясы ыдырағаннан кейін ол Ресей Федерациясындағы арнайы комиссияны басқарды. Оның бастамасымен Президент Б. Ельцин 1990 жылдары Ресейдегі қуғын-сүргін құрбандарының көптеген санаттарын ақтады. Мысалы, Президент Ельциннің Жарлықтарымен саяси қуғын – сүргіннің құрбаны болған ресейлік діни қызметкерлер, әскери тұтқындар және қуғын-сүргін құрбандарының басқа да санаттары ақталды. Біз қазір қана бұл жұмысқа кешенді түрде кірісіп жатырмыз. Александр Николаевич Яковлев Ресейді демократиялық және прогрессивті мемлекетке айналдырғысы келді, ол КСРО МҚК – нің (КГБ) "Желтоқсан-86" - дан кейін Қазақстанның зиялы қауымы мен саяси элитасын жаппай қуғын-сүргінге ұшырату туралы ұсынысына қарсы шыққандардың бірі болды.

Қазақстанда тәуелсіздік алғаннан кейін, 1993 жылғы 14 сәуірдегі «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңды іске асыру шеңберінде прокуратура органдары, ҰҚК, ІІМ және соттар тарапынан саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша айтарлықтай ауқымды жұмыс жүргізілді. Алаяқтық және бұрмаланған айыптар бойынша сотталғандарға қатысты үкімдердің күші жойылды немесе қылмыстық істер қайта қаралды. Яғни, процессуальды құжаттары ресімделгендер заңды түрде ақталды. Алайда, заңды Тәуелсіздігіміздің екінші жылының басында көбінесе бұрынғы коммунистерден тұрған Жоғарғы Кеңес қабылдады. Ол негізінен Ресей заңына ұқсас етіп қайта жазылды. Нәтижесінде Қазақстанда орын алған саяси қуғын-сүргін құрбандарының ең үлкен санаттары қамтылмады.

Зерттеушілер мен журналистер қайта-қайта қалам тартатын 1937-1938 жылдардағы Үлкен террор, яғни зиялы қауым мен танымал адамдарға қарсы қуғын-сүргін бүкіл Кеңес Одағында жүргізілді. Сол жылдары барлық одақтас республикалар, бұрынғы кеңестік

тоталитарлық империяның барлық халықтары бірдей зардап шекті. Қазақстан мен қазақстандықтар да Үлкен террорға ілікті.

Қазақстан үшін, қазақ халқы үшін ең үлкен қасірет пен ең үлкен террор 1928-1932 жылдардағы саяси науқандар болды. Саяси-экономикалық науқандар біздің ауылдарымыз бен селоларда қазақстандықтарды жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыратып, қазақ халқының жартысының қырылуына әкелді. Көптеген адамдар осы уақытқа дейін қазақтардың жартысы тек ашаршылықтан өлді деп санайды. Большевик-сталиндік билік түрлі авантюралық және халыққа қарсы науқандарды (эксперименттерді) күштеп жүзеге асырған кезде, халық көтерілістерін жаншу кезінде, Қазақстаннан және тұрғылықты жерлерінен қуып шығару және басқа да жазалау әрекеттері барысында көптеген қазақстандықтар сотсыз және тергеусіз атылды. Біз олардың санын бірінші рет анықтауға тырысамыз.

Сталин мақұлдап, арнайы қабылдаған, содан кейін Ф. Голощекин мен оның командасы дәйекті және қатаң түрде жүзеге асырған «Қазақстандағы Кіші Қазан» бағдарламасы қазақстандықтарға, олардың отбасы мүшелеріне, қарттар мен жас балаларға қатысты бұрын-соңды болмаған қатыгез және адамгершілікке жатпайтын қуғын-сүргінді жүргізу үшін саяси және идеологиялық негіз болды. Алайда, жоғарыда аталған Заңды қабылдағанға дейін қазақ ауылдары мен селоларының осы бір қасіреті зерттелмеді және назарға алынбады, республикамызда орын алған басқа да айырмашылықтар мен ерекшеліктер ескерілмеді.

Егер бұл жолы біз осы халыққа қарсы акцияларды өткізудің ерекшеліктерін жан-жақты және объективті түрде зерттеп, әлеуметтік зардаптары мен құрбандар ауқымын анықтасақ, онда большевиктік-сталиндік биліктің кінәсінен қазақ халқының жартысының қырылуына әкеп соқтырған объективті себептерді Қазақстанда да, басқа елдерде де айқын көрсетіп, дәлелдейтін боламыз. Сонда біз халқымыздың басынан кешкен осы қасіретін халықаралық бағалау мәселесін сенімді және дәлелді түрде қоя аламыз. Сондықтан, Президент Қ.К. Тоқаев Жарлығымен құрылған мемлекеттік комиссия 10 жұмыс тобының 5-і негізінен шаруаларға қатысты саяси қуғын-сүргінді зерттейді деп шешті.

Қазақстанда саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша екі комиссия болды. Бірінші комиссия Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1991 жылғы 14 қарашадағы қаулысымен құрылды. Комиссияның мақсаты ҚазОАК пен КАССР ХКК-нің байлар шаруашылығын тәркілеу туралы, ірі және жартылай феодал байларды тәркілеуге және жер аударуға қарсы іс-қимыл үшін қылмыстық жауапкершілік туралы, ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруды нығайту және бай-кулактарға қарсы күрес туралы үш қаулысын зерделеу және бағалау болды. Мен осы комиссияның хатшысы және мүшесі болдым.

Халық депутаты, академик М. Қозыбаев бастаған бұл комиссия елеулі қорытындыға келді, Қазақ Өлкелік комитеті, ҚазОАК және КАССР ХКК қаулыларына объективті баға беріп, оларды жаппай саяси қуғын-сүргінге әкелген және халыққа қарсы деп таныды. Алайда, аталған мәселе Жоғарғы Кеңестің отырысы мен талқылауына шығарылмады, ал іс Президиум қаулысын қабылдаумен шектелді. Комиссияның қорытындылары мен шешімдері толыққанды іске асырылған жоқ. Саяси қуғын-сүргін бойынша архив құжаттары жабылды, олар тек таңдаулыларға ғана қол жетімді болды.

Мен комиссия мүшесі ретінде бұл актілерді қабылданған сәттен бастап жарамсыз деп тану туралы ұсыныстар енгіздім, содан кейін билік органдарының барлық әрекеттері мен құқық қолдану практикасы заңсыз деп танылатын еді. Ал құрбандар сол кезде де ақталды деп саналатын еді. Менің ұсыныстарым және осы бағыттағы басқа да мамандардың ұсыныстарын Президиум қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша дайындалып жатқан заңға енгізілетінін алға тартып, қабылдамады. Алайда, бұл да орындалмады.

Депутат ретінде менің бастамам бойынша екінші комиссия 1997 жылғы 8 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының қаулысымен, Парламентті жаңа астана – Ақмолаға көшіру қарсаңында құрылды. Ия, бұл жерде мені мәселенің бастамашысы ретінде комиссия төрағасы етіп сайлады. Біз жоспарланған жұмысты бастадық. Комиссия отаршылықтың зардаптарын жою, зардап шеккен халықтың құқықтарын қалпына келтіру мәселелері бойынша халықаралық актілер мен стандарттарға сүйене отырып, Қазақстанға қатысты қуғын-сүргін сипатындағы патшалық пен тоталитарлық-коммунистік режим қабылдаған негізгі акциялар мен актілерге талдау жасау және саяси-құқықтық баға беру міндетін алдына қойды.

Комиссия сарапшылары зардап шеккендердің әртүрлі санаттары мен қуғын-сүргін түрлерін анықтап, Қазақстан аумағындағы қуғын-сүргін ерекшеліктерін белгіледі. Бірақ мен Парламент депутаттарының келесі құрамына кірмегеніме байланысты комиссия жұмысын тоқтатты. Келесі депутаттық құрамда негізгі жұмысын комиссияның күрделі жұмысымен үйлестіре отырып, демалыс есебінен, өз уақыты мен денсаулығын аямай бұл жүкті өз мойнына алатын басқа альтруист болмады.

1920-1950 жылдардағы көптеген ведомстволық архив құжаттарында әлі күнге дейін құпиялылық белгісі сақталып, көптеген зерттеушілерге қол жетімді емес болды. Бұл мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшыларының тиімді жұмысына кедергі келтіретін проблемалардың бірі болды. Бірақ, Бас прокуратура, ҰҚК, ПМ басшылығымен жұмыс барысында біз осы мәселелерді шешудің жолдарын таптық. Жоғарыда аталған органдар өздерінің архивтерінде сақталған құпия қорлар мен саяси қуғын-сүргін материалдарын құпиясыздандыру процесін бастады.

Айта кету керек, Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздік жариялағаннан кейін ресми түрде саяси қуғын-сүргін материалдары Мемлекеттік құпиялар мен құпияға жатқызылмаған, өйткені біздің ел Кеңестер Одағының құқықтық мұрагері болып табылмайды және сталиндік режимнің қарапайым халыққа қарсы қылмыстары үшін жауап бере алмайды. Сонымен қатар, «Мемлекеттік құпиялар туралы» ҚР Заңының 17-бабында «саяси, әлеуметтік және басқа да себептер бойынша жаппай қуғын-сүргін, оның ішінде архивтегі» материалдар құпияландыруға жатпайтыны нақты көрсетілген. Сонымен қатар, олардың құпияланғанына 80-100 жыл болды, ол деректерде мемлекеттік құпиялар мен қауіп жоқ.

Бірақ, өкінішке орай, олар әлі күнге дейін құпия ретінде сақталуда. Тіпті, «құпия» және «өте құпия» құжаттарға (екінші нөмерлі форма) ресми рұқсаты бар мемлекеттік комиссия мүшелері мен жұмыс топтары үшін арнайы зерттеу тәртібі қарастырылған. Ғалымдар осы мәселенің зерттеу жұмысының сапасына әсер ететіндігін айтып шағымданады. Өйткені, ғалымдар жазбаларды архивтерден алады. ҰҚК мен ел Бас прокуратура басшылығы олардың жанында тұрақты жұмыс істейтін комиссияларға (ПДК) құпиясыздандыру жөніндегі жұмысты жеделдетуге нұсқау бергені көңілімізге сенім ұялатады. Менің ойымша, парадоксалды жағдай қалыптасты: Қазақстанда құпиясыздандырылмаған актілер мен құжаттарды құпиясыздандыру қажет. Иә, тағы бір парадокс: 1990-2000 жылдары Ведомствоаралық комиссиялар тарапынан құпиясыздандырылған саяси қуғын-сүргін құжаттары әлі күнге дейін құпия ретінде сақталуда, өйткені оларды құпиясыздандыру туралы хаттама бөлек құпия болып табылады. Бұл жағдайды қалай түсіндіруге болады?

Біздің қоғам сталинизмнің заңсыздығын дұрыс қабылдауға дайын емес, репрессияға ұшырағандардың ұрпақтары жанжалдасады, қоғамда жанжалдар пайда болуы ықтимал деген себептермен зерттеушілерге жоғарыда айтылған архив құжаттары толық қолжетімді болмай отыр. Шындығын айтқанда, осы айтылған себептер шындыққа жанаспайды.

1993 жылғы 14 сәуірдегі заңның кемшіліктерінің бірі-Қазақстанның бостандығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін күресушілер туралы бірде-бір сөз жоқ. Әлемдік тәжірибе, жазылмаған заң бар: жаңадан құрылған мемлекет тәуелсіздік алғаннан кейін, ең алдымен, өз халқының мүдделерін қорғап, күрескен, қаза тапқан, зардап шеккендерге құрмет көрсетеді, олардың ерліктері мемлекеттік құндылық ретінде танылады. Қазақстанда бұл мәселе бойынша бірде-бір арнайы акт қабылданған жоқ.

Осы олқылықтың орнын толтыру үшін біз «Қаһармандар» қоғамдық қорын құрдық, оның міндеті осы жоғарыда айтылған мәселе. Қорда біз оларды толық саяси ақтау және Отанымыздың атынан олардың ерліктері мен батырлық істерін мәңгілікке қалдыру үшін арнайы тұжырымдама әзірледік. **Бұл нағыз Қаһармандар!** Қазақстанның бостандығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін қазақтар ғана күрескен жоқ. Орыс, украин, еврей, өзбек, қырғыз, татар және басқа халықтардың мыңдаған, тіпті он мыңдаған өкілдері, тіпті басқа мемлекеттердің азаматтары біреулері қолына қару алып, біреулері идеологиялық майданда, ал енді біреулері ғылымда Қазақстан мен қазақ халқының мүдделерін қорғады. Біз олардың ерліктерін де, интернационализмді де еліміздің ұлттық қазынасы ретінде мойындауымыз керек, оларды көпұлтты халқымыздың жадында мәңгі сақтауымыз керек. Олар тәуелсіз Қазақстанның ұлттық батырлары мәртебесіне лайық. Ресейден үйрену керек, олар өз отан

қорғаушыларын қалай құрметтейді, Ресейдің мүдделері үшін қаза тапқан және көзі тірі күрескерлерді қалай бағалайды.

Зорлық-зомбылықпен және заңсыз басып алынған билікті ұстап тұру және халыққа қарсы жоспарларын жазалау және қуғын-сүргін шараларымен кедергісіз жүргізу үшін большевик-сталиндік тәртіп барлық наразылық күштерін, барлық қарсыластарын аяусыз басып жаншыды. Сондықтан сталиндік тәртіп халықты әр түрлі белгілері бойынша: таптық, діни, ұлттық, әлеуметтік, мүліктік және т.б. түрлі санаттарға бөлді. Бұл өлшемдер қуғын-сүргінге негіз болды, Большевиктердің алғашқы популистік ұрандары, 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін және 1920 жылдардың басында, олар қарапайым халықтың санасын шебер басқара отырып, жұмысшылар мен шаруаларды байлар мен кулактарға, помещиктерге қарсы қойғаны жүзеге аспады. Халық қарсы болды, ашуланды, наразылық білдірді және саяси бас көтерулер мен көтерілістерге шықты. Сталин иезуиттердің опасыз тактикасын – халықтық наразылықтарды басу идеологиясын ұсынуға мәжбүр болды: болжам бойынша, социализмге қарай таптық күрес күшейе түседі, сәйкесінше оның саяси тәртібіне қарсы шыққандарға қарсы жазалау және қуғын-сүргін шаралары күшейтілуі керек.

Сондықтан большевиктердің саясатына қарсы шыққан, сынға алған және қарсы болған барлық адамдарға, тіпті қарапайым адамдарға да «халық жауы», «контрреволюционер», «буржуазиялық ұлтшыл», «тыңшы», «диверсан», «ұлттық жалтарушы», «банданың мүшесі», «Отан сатқындар» отбасының мүшесі немесе «халық жауы отбасының мүшесі», тіпті «ұлттық фашист» және басқа да қорқынышты айыптаулар таңылды. Саяси күрес пен интригада қарапайым, тәжірибесіз адамдар арнайы құрылған идеологиялық насихатқа сенді. «Әлеуметтік қауіпті элементтер» деп танылған адамдар атылды, қоғамнан оқшауландырылды немесе жер аударылды. Осы мақсаттарды орындау үшін арнайы құрылған жазалаушы және соттан тыс органдарға оларды халықтың жауы, сатқындар, қарақшылар және т.б. ретінде қуғын-сүргінге ұшырату туралы қатаң нұсқаулар берілді. Маршал Г. Жуков Сталин жасаған репрессиялық машинаны дәл, нақты сипаттаған еді: «Они, засучив рукава, с топором в руках рубили головы... Как скот, по списку гнали на бойню: быков столько-то, коров столько-то, овец столько-то ... если бы народ только знал, что у них с пальцев капает невинная кровь, то встречал бы их не аплодисментами, а камнями».

Толық емес мәліметтер бойынша, саяси себептермен И. Сталин 44 мың адамды, В.Молотов – 43569 адамды, А. Жданов – 20985 адамды, Л. Каганович – 19110 адамды, К. Ворошилов – 18474 адамды және т.б. ату жазасына кесуге қол қойған. Бұл тек ату жазасына іліккендердің тізімі ғана! Кеңестер Одағы бойынша осы жазалаушылар қаншама жүз мыңдаған, миллиондаған жазықсыз адамдардың өмірін қиды. Олардың билік еткен жылдарындағы құрбандар саны әлі күнге дейін анықталмауда. Н. Хрущевтің жазбасында КСРО Бас прокуроры Р.Руденконың бір процессуальды рәсімделген істі қарауға орта есеппен бір минутқа дейін уақыт кеткені туралы дерек бар. Ал, Қазақстанда ешқандай сотсыз және тергеусіз қаншама адамның жазықсыз атылғанын біз анықтауымыз керек. Ол үшін тек архивтерде ғана емес, әсіресе аймақтарда, жаппай саяси қуғын-сүргін, халық наразылықтары мен көтерілістерін басу, шекарада мәжбүрлі босқындарды ату және өзге де тақырыптарды зерттеу үшін куәгерлер мен ұрпақтарынан сауалнама жүргізу үшін ауқымды, іргелі ғылыми зерттеу, ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізу қажет.

Олар не үшін айыпталды, олардың нақты кінәсі неде?-деген де сауалдар заңды түрде туындайды. Орынды сұрақ! Мен бәріне түсінікті болу үшін қарапайым тілмен жеткіземін. Жер иелері, байлар, кулактар, саудагерлер, аukatты алапсатарлар мен қолөнершілерді үлкен меншік жинады деп айыптады. Көшпелі қазақтарда негізінен төрт түлік мал, киіз үйлер және кейбір құрылыстар болған. Жиған байлық адамдардың ондаған жылдар бойы өз еңбегімен, отбасы мүшелерінің, туыстары мен ауылдарының маңдай терімен тапқан дәулеті еді.

Қуғын-сүргін құрбандары бай отбасында туып-өскен, өз дініне сенген, хандардың, сұлтандардың ұрпақтары болған, патша билігі кезінде болыс билеушілері, ишандар, молдалар, поптар және т.б. қызмет жасағаны үшін айыпталды. Олар сондай - ақ өздерінің қолдарында қалған ең соңғы меншігі мен отбасы мүдделерін қорғап, наразылықтар мен халықтық көтерілістер жасап, мүлікті күшпен тәркілеуге, зорлық-зомбылықпен ұжымдастыруға, ет пен астықты тонауға, оның отбасы мен жалпы халықтың өмірі мен тіршілік етуіне қауіп төндірген

большевиктердің халыққа қарсы жорықтарына қарсы болғаны үшін айыпталды. Елдегі барлық ақсүйектер, барлық беделді тұлғалар айыпталды. Ауылдарды «әлеуметтік қауіпті элементтерден», яғни сауатты және ықпалды тұлғалардан толығымен тазарту міндеті қойылды. Большевиктердің саясатымен келіспейтін саяси партиялар, азаматтардың қоғамдық бірлестіктері, саяси және шығармашылық қайраткерлер қуғын-сүргінге түгелдей ұшырады. Қазақстан дамуының озық еуропалық стандарттарға сәйкес келетін баламалы, өркениетті жолын ұсынған көшбасшыларды, яғни «Алаш» қозғалысы мен партиясының, Алаш-Орда үкіметінің мүшелерін большевик-коммунистер өздерінің бірінші жауы ретінде санады.

Айта кету керек, қазан айындағы билікті күшпен басып алғаннан кейін (1917 жылғы төңкеріс) большевиктер мемлекеттік саясат дәрежесіне көтерілді. Мемлекет «Қызыл террор» деп аталған, өз қарсыластарына қатысты саяси қуғын-сүргінді жүйелі түрде жүргізді. Олар әдемі ұрандармен манипуляция жасай отырып, қарапайым халықтың саяси сауатсыздығын пайдаланып, өздерінің іс-әрекеттері мен жаппай қуғын-сүргін шараларын идеологиялық және насихаттық тұрғыда негіздеді. Большевиктік-сталиндік биліктің жұмысшылар мен жарқын болашақтың мүддесі үшін «жасап жатқан» шаралары жекелеген тұлғаларды ғана емес, сонымен бірге халықтың барлық топтарын жойып, қудалады.

Саяси қуғын-сүргін большевиктік-коммунистік тоталитарлық режимнің табиғатына имманентті түрде тән болды.

Сондықтан, жалпы алғанда, большевиктік-сталиндік кезеңдегі тергеу және сот істері бойынша әділеттілікті, заңдылықты сақтау және қалыпты сот төрелігін жүзеге асыру туралы айту мүмкін емес. Сол кезеңдегі құқық қолдану практикасы осы ұғымдардан тыс болды. Содан кейін олар «революциялық заңдылық», «тап жауы», «әлеуметтік қауіпті элемент» және т.б. сияқты ұғымдарды басшылыққа алды, олар қиянат пен қуғын-сүргін үшін идеологиялық және саяси негіз болды.

Бұл істер бойынша кінәні әділ анықтау, яғни қылмыстың құрамын объективті анықтау, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, тергеушілер мен судьялардың кінәсі бар-жоғы туралы мәселені анықтау мақсаттары қойылмаған. Олардың алдына тек қана саяси мақсат қойылып, жүзеге асырылды. Яғни, «кінәлі» деп танылған адам кез-келген жолмен атылуы немесе түрлі жазамен сотталуы керек болды. Адам атылмаған жағдайда, қоғамнан оқшаулануы керек еді. **Сондықтан тергеушілерге, прокурорлар мен судьяларға өздері айналысқан істер бойынша бұрмалауға, жалған айып тағуға және азаптауға рұқсат етілді.**

Материалдарды жинаудан, қылмыстық және әкімшілік істерді, жедел іс жүргізу істерін қозғаудан бастап, фактілер мен материалдарды бұрмалау жазалаушы органдардың басты қағидаты болды. Сондықтан, тергеу және сот істерінің көпшілігі бойынша материалдар, бағалаулар мен қорытындылар бұрмаланған және жарамсыз. Бұл бұрмалауларды объективті бағалау үшін бізге білікті сарапшылар қажет.

Сталиндік жазалаушы органдардың қатыгездіктерінің салдары әлі күнге дейін лайықты адамдардың – біздің әкелеріміз бен аталарымыздың адал есімін нұсқан келтіруде. Біз ОГПУ-МГБ-НМ-КГБ, милиция органдарының, белгілі және аз танымал саяси, қоғам қайраткерлерінің, олардың көпшілігі жүйелі түрде ұрып-соғу мен қорқыту, психикалық бопсалау, күрделі азаптау, ес-түссіз күйге келтіру нәтижесінде болған «хабарлау» (өзін-өзі айту, басқалардың ескертуі) фактілерін зерттейміз. Олар жалған құжаттарға қол қоюға мәжбүр болды, ал осы «мәлімдемелер» мен «айыптаулардың» нақты авторлары осы арнайы қызметтердің жазалаушыларының өздері болды. Сондықтан мен мемлекеттік комиссияның мүшесі ретінде оларды қуғын-сүргін құрбандары деп тану, оларды ақтау, адамгершілікке жатпайтын сталиндік қуғын-сүргін машинасының құрбаны болған осы бақытсыз адамдардың есімдеріне күйе жақпау туралы ұсыныстар енгіздім. Сонда бұл адамдардың ұрпақтары әкелері мен аталары үшін ұялмайтын болады.

Мемлекеттік комиссия жұмыстың бастапқы кезеңінде алдына қойған мақсаттарға қол жеткізді. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының барлығын ақтау туралы мәселе қою үшін жан-жақты және объективті зерттеуге жататын қуғын-сүргін құрбандарының 10 негізгі санаты белгіленді. Мемлекеттік комиссия осы 10 жұмыс тобының құрамын таңдап, бекітті. Кәсіби ғалымдардың жетіспеушілігі де қиындық тудырды. Мемкомиссия ғылыми негізделген өзіндік, қазақстандық әдіснаманы – құрбандар мен зардап шеккендерді зерттеу мен ақтаудың өзіндік қағидаттары мен өлшемдерін әзірледі.

Біз проблеманы да, жеке фактілерді де қаншалықты қайғылы болса да саясаттандырмаймыз. Біз басқа халықтар мен басқа мемлекеттерді кінәламаймыз. Біздің басты мақсатымыз – жазықсыз қуғын-сүргін құрбандарын ақтау.

Біз ғалымдарға, сарапшыларға құпия архивтерге қол жеткізуді қамтамасыз еттік. Республикалық маңызы бар барлық облыстар мен қалаларда жаңа фактілер мен материалдарды іздеу және талдау үшін өңірлік комиссиялар құрылды. Олардың жұмысы және тақырыптық бағыттар бойынша жұмыс топтарын ұйымдастыру, жергілікті жерлерде деректерді іздеу мен зерттеуді ұйымдастыру үшін нақты жадынама-нұсқаулық пен әдістеме әзірленді.

Сондықтан, тұтастай алғанда, біріншіден, біз ғалымдарды, сарапшыларды, мемлекеттік қызметшілерді, өлкетанушылар мен энтузиастарды Президенттің қуғын-сүргін құрбандарын толық құқықтық және саяси ақтау жөніндегі Жарлығын толыққанды іске асыру жұмысына біріктіре алдық. Екіншіден, барлық деңгейлерде бірыңғай тәсіл мен бірыңғай мемлекеттік әдіснаманы тұжырымдалды. Үшіншіден, орталықта да, жерде де шенеуніктердің қарсылығын, түсінбеушілігін және күмәнін біртіндеп жеңе алдық.

Мемлекеттік комиссияның бірегей ресурсы жинақталған: 425 ғалым-сарапшы, олардың көпшілігіне мемлекеттік және ведомстволық архивтердің құпия қорларында жұмыс істеу құқығы берілген. Бұл біздің еліміздің тарихында алғаш рет мүмкін болды және болашақта ғылыми еңбектерде, диссертацияларда, монографияларда және публицистикалық жұмыстарда өз жемісін беретіні сөзсіз.

Ғалымдар мен зерттеушілердің айтуынша, мемлекеттік комиссияның талабы арқасында Қазақстанда архивтік революция басталды: мемлекеттік деңгейде архивтердің жай-күйі, оларды тиісті халықаралық стандарттарға сай үй-жайлармен және кадрлармен қамтамасыз ету мәселелері көтерілді. Саяси қуғын-сүргін жөніндегі материалдардан арнайы қорлар құрылуда, жабық кеңестік архивтерге түгендеу жүргізілді, цифрландыру және саяси қуғын-сүргін жөніндегі құжаттаманы құпиясыздандыруды жеделдету және т.б. ауықмды жұмыстар басталды.

Жобалық кеңсе Мемкомиссияның жұмыс топтарымен, өңірлік комиссиялардың жұмыс топтарымен жүйелі түрде әдістемелік кеңестер, семинарлар өткізеді, міндеттерді түсіндіру үшін ғылыми конференциялар, дөңгелек үстелдер ұйымдастырады. Сонымен қатар, жұмыс барысында туындаған өзекті мәселелер бойынша кеңестер өткізеді. Әрине, біз мемлекеттік комиссияның жұмыс топтарынан жаңа фактілерді, қуғын-сүргін құрбандарының жаңа негізделген сандарын, жаңа тұжырымдамалық бағалауларды, жаңа ғылыми тұжырымдар мен ұсыныстарды күтеміз. Сондай-ақ, біздің ғалымдар еліміздегі болып жатқан өзгерістер мен соңғы кезеңде көзделген нақты реформалар аясында Мемлекет басшысының Жарлығын іске асыруға жауапкершілікпен қарайды. Біз бәріміз бірге мемлекеттік комиссияның алдында тұрған міндеттерді толық іске асыруға қол жеткіземіз деп сенеміз.

Әдеттегідей, мен айтамын: жол қиын, кедір-бұдыры көп, кейде еңсеру де күрделі болады. Бірақ біздің мемлекеттік комиссия қызметінің негізін қалаған моральдық және адамгершілік ресурстар, сондай-ақ ата-бабаларымыз алдындағы парызымыз бізге осы қиындықтарды еңсеруге көмектеседі.

Сабыр Қасымов
Саяси қуғын-сүргін құрбандарын
толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның
жобалық офисінің басшысы, бас редактор

**РЕДАКТОР СӨЗІ
СЛОВО РЕДАКТОРА
EDITOR'S WORD**

От редакции

Уважаемые читатели!

Перед Вами очередной номер Республиканского научного журнала «Ұлт жады» (National memory / Национальная память), который издает материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее – Госкомиссия).

Сегодня в своем слове я хотел бы обратить внимание на исторические предпосылки и необходимость деколонизации сознания, в том числе десталинизации и декоммунизации гуманитарных наук, а также необходимости проведения большой работы по восстановлению исторической справедливости в отношении жертв политических репрессий в Казахстане.

Президент К.К. Токаев с первых своих выступлений объявил о проведении либеральных реформ, о реализации принципа «слышащего государства» и восстановлении исторической справедливости. Поэтому принятие Указа Президента от 24 ноября 2020 г. о создании Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий стало следующим закономерным этапом в рамках этого курса.

Как известно, работа по реабилитации жертв политических репрессий началась после смерти главного идеолога и организатора этих репрессий И. Сталина, в годы так называемой «хрущевской оттепели». После прихода Л. Брежнева к власти, процесс реабилитации закрылся. Процесс реабилитации возобновился уже в годы перестройки. Я его называю «горбачевско-яковлевским» этапом реабилитации жертв политических репрессий. И первый, и второй этапы реабилитации проводились при Советском Союзе, при политическом руководстве в стране Коммунистической партии. Поэтому, естественно, они не могли раскрыть все преступления этой партии против своего народа. Реабилитационные подходы были половинчатыми, проводились «сверху»: кого считали нужным реабилитировать – тех и реабилитировали.

Здесь необходимо сказать о роли выдающегося сына русского народа, настоящего патриота и демократа, бывшего секретаря ЦК КПСС А. Яковлева. Это по его инициативе, преодолевая всевозможное сопротивление, начался процесс реабилитации жертв массовых политических репрессий по всему Советскому Союзу. И после распада советской империи он возглавил специальную комиссию в Российской Федерации. По его инициативе Президент Б. Ельцин еще 1990-х гг. реабилитировал многие категории жертв репрессий в России. Например, Указами Президента Б. Ельцина были реабилитированы россияне, ставшие жертвами политических репрессий – представители духовенства, военнопленные и ряд других категорий жертв репрессий. Мы же только сейчас комплексно приступаем к этой работе. Александр Яковлев искренне хотел сделать Россию демократическим и прогрессивным государством, он был одним из немногих, кто выступил против предложения КГБ СССР подвергнуть массовым репрессиям интеллигенцию и политическую элиту Казахстана после «Желтоксана-86».

После обретения независимости в Казахстане, в рамках реализации закона от 14 апреля 1993 г. «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», органами прокуратуры, КНБ, МВД и судами была проведена достаточно большая работа по реабилитации жертв политических репрессий. Были отменены приговоры или пересмотрены уголовные дела на огульно осужденных по надуманным и сфальсифицированным обвинениям. То есть, были юридически реабилитированы те, на кого оформлялись процессуальные документы. Но закон был принят в начале второго года нашей независимости Верховным Советом, в большинстве своем, состоящим из бывших коммунистов. Он был, в основном, переписан с аналогичного российского закона. В него не попали самые большие категории жертв политических репрессий, которые имели место в Казахстане.

Большой террор 1937-1938 гг. – репрессии в отношении интеллигенции и известных людей, о которых любят писать исследователи и журналисты, проводился по всему Советскому Союзу, здесь одинаково страдали все союзные республики, все народы бывшей советской тоталитарной империи. Казахстан и казахстанцы здесь не исключение.

Для Казахстана, для казахского народа самой большой трагедией и самым большим террором явились политические кампании 1928-1932 гг., сопровождавшиеся массовыми политическими репрессиями казахстанцев в наших аулах и селах, приведшие к гибели половины казахского народа. Многие до сих пор считают, что половина казахов тогда погибла только от голода. Большое количество казахстанцев были убиты и погибли при насильственной реализации большевистско-сталинской властью различных авантюрных и антинародных кампаний (экспериментов), сопровождаемых расстрелами без суда и следствия в ходе подавление народных восстаний, изгнанием из Казахстана и мест проживания и другими карательными акциями. Мы впервые пытаемся установить их число.

Специально принятая, одобренная Сталиным, затем, последовательно и жестоко реализованная Ф. Голощекиным и его командой программа «Малый октябрь в Казахстане» явилась политической и идеологической основой для беспрецедентно жестоких и бесчеловечных репрессий в отношении казахстанцев, членов их семей, стариков и малолетних детей. Однако, перед принятием названного выше закона, эта трагедия казахского аула и села не изучалась и не принималась во внимание, не учитывались другие особенности и специфика, имевшие место в нашей Республике.

Если на этот раз мы доведем до конца, всесторонне и объективно исследуем специфику проведения этих антинародных акций, установим, к каким социальным последствиям и людским жертвам они приводили, то наглядно покажем и докажем всем и в Казахстане, и другим странам объективные причины, приведшие к гибели половины казахского народа по вине большевистско-сталинской власти. Тогда можем уверенно и доказательно ставить вопрос о международной оценке этой трагедии нашего народа. Поэтому Госкомиссия, созданная Указом Президента К.К. Токаева, приняла решение, что 5 из 10 рабочих групп изучает, в основном, политические репрессии в отношении крестьянства.

В Казахстане были две комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. Первая комиссия была создана Постановлением Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 14 ноября 1991 г. Целью комиссии было изучение и оценка трех постановлений КазЦИК и СНК КАССР о конфискации байских хозяйств, об уголовной ответственности за противодействие конфискации и выселению крупнейшего и полуфеодалного байства, об укреплении социалистического переустройства сельского хозяйства и борьбе с кулачеством и байством. Я был секретарем и членом этой комиссии.

Данная комиссия во главе с народным депутатом, академиком М. Козыбаевым пришла к серьезным выводам, дала объективную оценку постановлениям Казкрайкома, КазЦИК и СНК КАССР, признала их антинародными и приведшими к массовым политическим репрессиям. Но рассмотрение данного вопроса не было вынесено на заседание и обсуждение Верховного Совета, а дело ограничилось лишь принятием Постановления его Президиума. Выводы и решения комиссии не нашли полноценной реализации. Архивы по политическим репрессиям закрылись, они были доступны только избранным.

Я, как член комиссии, вносил предложения о признании этих актов недействительными с момента их принятия, тогда все действия органов власти и правоприменительная практика признавались незаконными, а жертвы от их реализации считались бы уже тогда реабилитированными. Мои предложения и предложения других специалистов в этом направлении Президиум отклонил, мотивируя тем, что реабилитация жертв репрессий будет включена в готовящийся закон. Однако этого тоже не было сделано.

Вторая комиссия по моей инициативе, как депутата, была создана постановлением Сената Парламента Республики Казахстан 8 декабря 1997 г., накануне передислокации Парламента в новую столицу – Акмолу. Да, здесь меня, как инициатора проблемы, избрали Председателем комиссии. Мы развернули плановую работу. Комиссия, основываясь на международных актах и стандартах по проблемам ликвидации последствий колониализма, восстановление прав пострадавшего населения, ставила задачу проанализировать и дать политико-правовую оценку основным акциям и актам, принятым царизмом и тоталитарно-коммунистическим режимом,

носящим репрессивный характер в отношении Казахстана. Эксперты комиссии выявляли различные категории жертв и виды репрессий, устанавливали особенности репрессий на территории Казахстана. Но, в связи с тем, что я не попал в следующий состав депутатов Парламента, комиссия прекратила работу. В последующих депутатских составах другого альтруиста, который бы, совмещая основную работу со сложной работой Комиссии, за счет отпусков, не жалея своего времени и здоровья, взял на себя этот груз, не оказалось.

Многие документы ведомственных архивов 1920-1950-х гг. все еще сохраняют гриф секретности, и доступ к ним закрыт для большинства исследователей. Это была и есть одна из проблем, препятствующих эффективной работе ученых и экспертов Госкомиссии. Но, в ходе нашей работы с руководством Генеральной Прокуратуры, КНБ, МВД, мы находим пути решения этих вопросов. Вышеперечисленные органы начали процесс рассекречивания секретных фондов и материалов по политическим репрессиям, хранящихся в их архивах.

Следует сказать, что после объявления Казахстаном государственной независимости официально материалы по политическим репрессиям не были отнесены к государственным тайнам и секретам, поскольку наша страна не является правопреемником Советского Союза, и не может нести ответственность за преступления сталинского режима против простого народа. Более того, в статье 17 Закона РК «О государственных секретах» прямо указано, что материалы по «массовым репрессиям по политическим, социальным и другим мотивам, в том числе находящиеся в архивах» не подлежат засекречиванию. К тому же, с момента их засекречивания прошло 80-100 лет, никаких государственных тайн и опасности в них нет.

Но, к сожалению, они до сих пор хранятся как секретные, по ним предусмотрен особый режим изучения, даже для членов Госкомиссии и рабочих групп, у которых имеются официальные допуски к «секретным» и «совершенно секретным» документам (форма № 2). Ученые жалуются, и говорят, что от этого страдает качество их анализа и выводов, поскольку, сделанные ими выписки и записи у них в архивах забирают. Успокаивает то, что руководство КНБ и Генеральной Прокуратуры страны дали указания постоянно действующим при них комиссиям (ПДК) ускорить работу по рассекречиванию.

На мой взгляд, сложилась парадоксальная ситуация: незасекреченные в Казахстане акты и документы необходимо рассекречивать. Да, еще один парадокс: рассекреченные в 1990-2000 гг. межведомственными комиссиями документы по политическим репрессиям до сих пор хранятся, как секретные, поскольку протокол об их рассекречивании отдельно засекречен. Как можно объяснить эту ситуацию?

Отказ в обеспечении доступности для исследователей к этим документам мотивируют тем что, они могут вызвать общественное напряжение и конфликты в обществе, якобы, наше общество не готово правильно воспринимать беззаконие сталинизма, перессорятся потомки репрессированных, которые под пытками карателей органов ОГПУ, НКВД давали обличающие показания друг против друга и т.д. Это надуманные причины, они легко опровергаются.

Одним из недостатков закона от 14 апреля 1993 г. заключается также в том, что там нет ни одного слова о борцах за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана.

Есть мировая практика, неписаный закон: вновь образованное государство, после обретения независимости, в первую очередь, отдает должное именно тем, кто боролся, погиб, пострадал, защищая интересы своего народа, их подвиги признают государственной ценностью. В Казахстане не принято ни одного специального акта по этому вопросу.

Для восполнения этого пробела, мы создали общественный фонд «Каһармандар», задачей которого является именно на это время. В фонде мы разработали специальную концепцию для их полной политической реабилитации и увековечиванию их героизма и подвигов во имя нашего Отечества. **Это настоящие Каһарманы!**

Следует отметить, что за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана боролись не только казахи. Не тысячи, а даже десятки тысяч представителей русского, украинского, еврейского, узбекского, кыргызского, татарского и других народов, даже граждане других государств кто с оружием в руках, кто на идеологическом фронте, в науке отстаивали интересы Казахстана и казахского народа. Мы должны признать и их подвиги, и интернационализм национальным достоянием нашей страны, увековечить их в памяти многонационального нашего народа. Поэтому они достойны статуса национальных

героев независимого Казахстана. Надо учиться у России, как они чтут своих защитников отечества, как они ценят погибших и живых борцов за интересы России.

Чтобы удержать насильственно и нелегитимно захваченную власть и беспрепятственно проводить свои антинародные планы карательными и репрессивными акциями, большевистско-сталинский режим жестоко подавлял все протестные силы, всех своих оппонентов. Поэтому сталинский режим делил население на разные категории, по различным признакам: по классовому, религиозному, национальному, социальному, имущественному, сословному и так далее. Эти критерии легли в основу репрессий, пропагандировали, что интересы этих групп антагонистичны и непримиримы с интересами трудящихся, поэтому нужна классовая борьба вплоть до их уничтожения. Первоначальные популистские лозунги большевиков, после октябрьского переворота в 1917 г. и начала 1920-х гг., когда они, умело манипулируя сознанием простого народа, натравливали рабочих и крестьян на помещиков баев, кулаков, уже не срабатывал. Народ был недоволен, возмущался, протестовал и выходил на политические выступления и восстания. Сталин был вынужден выдвинуть иезуитскую коварную тактику – идеологию подавления народных протестов: якобы, по мере движения к социализму классовая борьба будет обостряться, соответственно, должны быть усилены карательные и репрессивные акции против тех, кто выступает против его политического режима.

Поэтому всем несогласным, критикующим и выступающим против политики большевиков огульно приклеивали политические ярлыки: «враг народа», «контрреволюционер», «буржуазный националист», «шпион», «диверсант», «национал-уклонист», «член бандформирования», член семьи «изменников родины» или член семьи «врага народа», даже «национал-фашист» и другие страшные для простых людей выдуманные обвинения. Простые, неискушенные в политической борьбе и интригах, люди верили этой специально выстроенной идеологической пропаганде.

Всех этих людей объявили «социально-опасными элементами», которые подлежали физическому уничтожению, изолированию от общества, или высылке с использованием на принудительных работах под контролем органов. После этого карательным и внесудебным органам, специально созданных для исполнения этих целей, давали жесткие указания подвергать их репрессиям как врагов народа, предателей, бандитов и так далее.

Точнее и лучше, характеризующую созданную Сталиным репрессивную машину, чем маршал Г. Жуков, находившийся внутри процесса репрессии, не скажешь: «Они, засучив рукава, с топором в руках рубили головы... Как скот, по списку гнали на бойню: быков столько-то, коров столько-то, овец столько-то ... если бы народ только знал, что у них с пальцев капает невинная кровь, то встречал бы их не аплодисментами, а камнями».

Только по установленным неполным данным, по политическим мотивам лично И. Сталин подписал расстрельные списки на 44 тысячи человек, В. Молотов – на 43569 человек, А. Жданов – на 20985 человек, Л. Каганович – на 19110 человек, К. Ворошилов – на 18474 человека и т.д. И это только по расстрельным спискам! А сколько сотен тысяч, миллионов невинных жизней было убито этими палачами по всему Советскому Союзу за годы их правления до сих пор не могут установить. В записке Н. Хрущеву Генеральный прокурор СССР Р. Руденко писал, что на рассмотрение одного процессуально оформленного дела в среднем уходило до одной минуты.

А сколько невинных людей расстреляно без всякого списка, без всякого суда и следствия в Казахстане, предстоит нам установить. Для этого необходимо проводить большую и целенаправленную, поисково-исследовательскую работу не только в архивах, а особенно в регионах, в местах массовых политических репрессий, подавления народных протестов и восстаний, расстрелов вынужденных беженцев на границе, опросов свидетелей и потомков.

Встает естественный вопрос: в чем их обвиняли, в чем их конкретная вина? Очень хороший и правильно поставленный вопрос! Я скажу простым языком, чтобы было понятно всем. Помещиков, баев, кулаков, купцов, зажиточных коммерсантов и ремесленников обвиняли в том, что они нажили большую собственность. У кочевых казахов это были, в основном, лошади, коровы, верблюды, овцы, юрты и некоторые строения. Причем, эти зажиточные люди имели в собственности неворованные, не

ограбленные у кого-то, а нажитые десятилетиями своим трудом, трудом членов своей семьи, сородичей и аульчан.

Жертв репрессий обвиняли в том, что они родились и выросли в богатой семье, верили в свою религию, являлись потомками ханов, султанов, служили при царской власти волостными управителями, ишанами, муллами, попами и так далее. Их также обвиняли в том, что они, защищая свою последнюю собственность и интересы своей семьи, поднимались на протесты и народные восстания, выступали против силовой конфискации собственности, против насильственной коллективизации, против грабительских мясо- и хлебозаготовок, против других, опасных для жизни и существования его семьи и народа в целом, антинародных кампаний большевиков. Обвиняли также всю аульную знать, всех аткаминеров. Ставилась задача полностью очистить аулы от «социально-опасных элементов», то есть от грамотных и влиятельных личностей. Отдельным обвинениям и самым системным и жестоким репрессиям подвергались политические партии, общественные объединения граждан, политические и творческие деятели, не согласные с политикой большевиков. Врагом номер один в Казахстане большевики-коммунисты считали лидеров, членов движения и партии «Алаш», Правительства Алаш-Орда, поскольку они предлагали альтернативный, цивилизованный, соответствовавший передовым европейским стандартам путь развития Казахстана.

Необходимо отметить, что после октябрьского насильственного захвата власти (государственного переворота 1917 г.) большевики возвели в ранг государственной политики государственный, так называемый «красный террор» и системные политические репрессии в отношении своих противников и оппонентов. Они, манипулируя красивыми лозунгами, пользуясь политической неграмотностью простого народа, каждый раз идеологически и пропагандистски обосновывая свои акции и массовые репрессии, якобы, что они совершаются в интересах трудящихся и светлого будущего, истребляли и преследовали не только отдельных личностей, но и целые слои населения.

Политические репрессии были имманентно присущи природе большевистско-коммунистического тоталитарного режима.

Поэтому, вообще говорить о соблюдении справедливости, законности и осуществлении нормального правосудия по следственным и судебным делам, заведенным в большевистско-сталинский период против своих оппонентов, в принципе невозможно. Правоприменительная практика того периода была за пределами этих понятий. Тогда руководствовались такими понятиями, как «революционная целесообразность», «революционная законность», «классовый враг», «социально-опасный элемент» и так далее, явившиеся идеологической и политической основой для огульного обвинения и репрессий.

По этим делам цели справедливого установления вины, то есть объективного установления состава преступления, выяснение вопроса о том, виновен ли подозреваемый, обвиняемый, подсудимый, следователи и судьи перед собой не ставили. Перед ними ставилась и реализовывалась политическая цель – этот человек любым способом должен быть расстрелян или осужден к различным видам наказания, то есть должен быть если не уничтожен, то, как минимум, изолирован от общества. **Поэтому оперативникам, следователям, прокурорам и судьям разрешались и фальсификации, и подлоги, и пытки по делам, которыми они занимались.**

Начиная со сбора материалов, возбуждения уголовных и административных дел, дел оперативного производства, **фальсификация фактов и материалов было главным принципом карательных органов.** Поэтому по большинству следственных и судебных дел материалы, оценки и выводы фальсифицированы и недействительны. Просто нам нужны квалифицированные эксперты для объективной оценки этих фальсификаций.

Последствия злодеяний сталинских карательных органов до сих пор марают честное имя порядочных людей – наших отцов и дедов. Мы изучаем факты, якобы «донесения» (самооговора, оговора других), находившихся в застенках ОГПУ-МГБ-МВД-КГБ, органов милиции как известных, так и малоизвестных политических, общественных деятелей, большинство которых, в результате систематического избиения и издевательств, психического шантажа, изощренных пыток, доведения до бессознательного состояния, вынуждены были подписывать фальсифицированные документы, а настоящими авторами этих «заявлений» и «доносов» являлись сами палачи из названных спецслужб. Поэтому я, как член Госкомиссии,

внес предложения о признании их жертвами репрессий, об их реабилитации, очищении доброго имени этих несчастных людей, ставших жертвами бесчеловечной сталинской репрессивной машины. Тогда потомкам этих людей не будет стыдно за своих отцов и дедов.

Госкомиссия целей, поставленных на первоначальном этапе работы, добилась. Из всей массы не реабилитированных жертв политических репрессий в Казахстане вычленили **10 основных категорий жертв репрессий**, подлежащих всестороннему и объективному изучению для постановки вопроса об их реабилитации. Любой человек, любая семья, попавшая под жернова большевистско-сталинских репрессий, попадает под тематическое направление – изучение одной из этих групп. Подобрали и утвердили на Госкомиссии составы этих 10 рабочих групп. При дефиците ученых по данной проблеме это очень непростая работа.

Разработали научно обоснованную свою, казахстанскую методологию – свои принципы и критерии изучения и реабилитации жертв и пострадавших. Мы не политизируем как проблему в целом, так и отдельные факты, какими бы трагическими они не были. Мы не обвиняем другие народы и другие государства. Наша основная цель – реабилитация невинных жертв репрессий.

Мы обеспечили доступ ученым, экспертам к секретным архивам. Для поиска и анализа новых фактов и материалов во всех областях и городах республиканского значения **образовали региональные комиссии**. Для их работы и организации их рабочих групп по тематическим направлениям, организации поиска и исследования на местах, разработали конкретную памятку-инструкцию и методологию.

Поэтому, в целом, во-первых, нам удалось объединить ученых, экспертов, госслужащих, краеведов и энтузиастов вокруг полноценной реализации Указа Президента по полной юридической и политической реабилитации жертв репрессий. Во-вторых, сформулировать на всех уровнях единый подход и единую Государственную методологию. В-третьих, постепенно преодолеть сопротивление, непонимание и скептицизм чиновников, как в центре, так и на местах.

Собран уникальный ресурс Госкомиссии: 425 ученых-экспертов, из которых большинство наделены правом работы в секретных фондах государственных и ведомственных архивов. Это стало возможным впервые в истории нашей страны, и наверняка, даст свои плоды в будущем, в научных трудах, диссертациях, монографиях и публицистических работах.

Ученые и исследователи говорят, что благодаря настоянию Госкомиссии **в Казахстане**, наконец-то, **началась архивная революция**: на государственном уровне подняты проблемы состояния наших архивов, обеспечение их соответствующим международным стандартам помещениями и кадрами. Образуются спецфонды из материалов по политическим репрессиям, проведена инвентаризация закрытых советских архивов, начата цифровизация и ускорение рассекречивания документации по политическим репрессиям и так далее.

Проектный офис систематически проводит методические совещания, зум-семинары с рабочими группами Госкомиссии, рабочими группами региональных комиссий, организует и участвует в научных конференциях, круглых столах для разъяснения задач, проводит консультации по актуальным и возникающим в ходе работы проблемам. Конечно же, основное внимание мы уделяем рабочим группам Госкомиссии, от которых ждем новых фактов, новых обоснованных цифр жертв репрессий, новых концептуальных оценок, новых научных выводов и предложений. Мы также верим, что наши ученые, в свете происходящих перемен в стране и намечаемых реальных реформ на завершающем этапе, отнесутся с повышенной ответственностью к реализации Указа Главы нашего государства, и мы все вместе добьемся полной реализации задач, стоящих перед Госкомиссией.

И, как всегда, я говорю: дорога предстоит трудная, ухабистая, порой непреодолимая. Но заложенные в основу деятельности нашей Госкомиссии моральные и нравственные ресурсы, а также священный зов и надежды наших предков на сегодняшнее поколение казахстанцев помогут нам преодолеть и эти трудности.

Сабыр Касымов
главный редактор, руководитель
Проектного офиса Государственной комиссии
по полной реабилитации жертв политических репрессий

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ
SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN**

МРНТИ 03.20.00

**КОЛОНИАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ
ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ****Кузембайұлы Аманжол¹, Абиль Еркін Аманжолұлы^{2*}**

¹Доктор исторических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынулы. Казахстан, г. Костанай. E-mail: topai240345@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>

²Доктор исторических наук, профессор, Карагандинская Академия МВД РК имени Б. Бейсенова, г. Караганда, E-mail: yerkinabil@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Одним из наиболее актуальных вопросов в современной исторической науке, как в Казахстане, так и на всем постсоветском пространстве, остается проблема характеристики советского политического режима, особенностей советской системы государственного управления. В настоящее время существуют различные точки зрения. Наиболее распространенной является характеристика СССР как империи, в то же время в российской науке имперский характер Советского Союза либо отрицается, либо трактуется как империя особого, позитивного типа. Вместе с тем, анализ эмпирических данных подтверждает неравноправные отношения между Центром и Перифериями в Советском Союзе. Механизм принятия важных политических решений, назначения на ключевые посты в системе управления также не отличается принципиально от схем, характерных для государств имперского типа.

Ключевые слова: СССР, Кирревком, Казахская АССР, Казахская ССР, колониализм, империя, ВКПб, КПСС, национальная политика

ГТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ
КЕҢЕСТІК ЖҮЙЕСІНІҢ ИМПЕРИЯЛЫҚ СИПАТЫ****Күзембайұлы Аманжол¹, Әбіл Еркін Аманжолұлы^{2*}**

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті. Қазақстан, Қостанай қ. E-mail: topai240345@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>

²Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Б. Бейсенов атындағы ҚР ИМ Қарағанды Академиясы. Қазақстан, Қарағанды қ. E-mail: yerkinabil@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Кеңестік саяси режимінің сипаты мен кеңестік мемлекет басқару жүйесінің ерекшеліктері қазіргі кезеңде Қазақстанның және бүкіл посткеңестік кеңістіктің тарих ғылымында ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі кезде осы мәселе бойынша әр-түрлі ой-пікірлер бар. Ең кең тараған пікір бойынша КСРО-ға империялық сипаты тән, сонымен бірге ресейлік ғалымдар Кеңес Одағына империялық сипат берумен келіспейді немесе оны ерекше, позитивті сипаттағы империя болды деп есептейді. Сонымен бірге, империялық мәліметтерді талдау негізінде Кеңес Одағында Орталық пен Периферия арасындағы қарым-қатынастардың тең еместігі жөнінде қорытынды жасауға болады. Маңызды саяси шешім қабылдау, басқару жүйесіндегі негізгі орындарға тағайындау механизмдерінде империялық типтегі мемлекеттерге тән схемалардан айырмашылығы жоқ.

Түйін сөздер: КСРО, Кирревком, Қазақ АКСР, Қазақ КСР, колониализм, империя, БКПБ, КОКП, ұлттық саясат

IRSTI 03.20.00

THE COLONIAL CHARACTER OF THE SOVIET SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION IN KAZAKHSTAN

Kuzembayuly Amanzhol¹, Abil Erkin Amanzholuly^{2*}

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly. Kazakhstan, Kostanay. E-mail: topai240345@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>

²Doctor of Historical Sciences, Professor, Karaganda Academy of MIA RK named after B.Beisenov. Kazakhstan, Karaganda. E-mail: yerkinabil@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>.

*Corresponding author

Abstract. One of the most topical issues in modern historical science both in Kazakhstan and in the whole post-Soviet space remains the problem of characterization of the Soviet political regime, peculiarities of the Soviet system of state administration. Currently, there are different points of view. The most widespread is the characterization of the USSR as an empire, while in Russian science the imperial character of the Soviet Union is either denied or interpreted as an empire of a special, positive type. At the same time, the analysis of empirical data confirms the unequal relations between the Center and the Periphery in the Soviet Union. The mechanism of making important political decisions and appointments to key positions in the system of governance also does not differ fundamentally from the schemes characteristic of imperial-type states.

Key words: USSR, Kirrevcom, Kazakh ASSR, Kazakh SSR, colonialism, empire, All-Union Communist Party of Bolsheviks, CPSU, national policy

Введение. Колониальный характер советской государственности на национальных окраинах подчеркивался исследователями практически весь период существования СССР и после его распада. Достаточно вспомнить знаменитую работу Г.Сафарова «Колониальная революция» (Сафаров, 1921). Типичный представитель большевиков, автор с горечью писал, что в Туркестане «пролетарская диктатура ... с первых же шагов приняла типично-колонизаторскую внешность» (Сафаров, 1921: 110). Развернутая картина колониального характера Советской власти в Казахстане и центрально-азиатских республиках была дана в книге М. Чокая (Чокай-оглы, 1993). Все исследования, выходявшие в СССР в советское время, по понятным причинам отрицали неравноправный характер отношений центр-периферия в Советском Союзе. Все эти работы были строго выверены с официальной линией партии в этом вопросе и посвящались апологетике советской модели нациестроительства (Киикбаев, 1968; Нурканов, 1979).

Материалы. В наши задачи не входит полный историографический анализ проблемы, однако отметим, что в работах советского периода при отрицании неравноправных отношений центра и периферии воспроизводились все цивилизаторские штампы периода Российской империи. Во-первых, постепенно утвердилась концепция добровольности присоединения Казахстана к России. Во-вторых, после длительных дискуссий утвердилась концепция абсолютного блага присоединения к России для казахского народа (Алинов, 1921). К прочим цивилизаторским факторам, бытовавшим в дореволюционной российской литературе, в советское время добавился тезис о совместной революционной борьбе с русским народом. «Казахский народ хорошо знает, что расцвет его национальной по форме и социалистической по содержанию культуры не был бы возможен без победы пролетарской революции в октябре 1917 г., без постоянной помощи великого русского народа на всех этапах социалистического строительства» – утверждалось в книге А.Нурканова (Нурканов, 1957: 115).

В постсоветский период российская и казахстанская исторические науки стали развиваться в противоположных направлениях. Антиимперский мейнстрим в современной казахстанской

историографии был задан академиком М.К. Козыбаевым, сведшим основные положения советской национальной политики к ограничению права наций на самоопределение, «созданию «кукольных» национальных образований» и централизацию власти над народами страны (Козыбаев, 2006: 158; Казиев, 2015: 23).

Если в Казахстане Российская империя однозначно трактовалась как классическая империя и дискуссия шла лишь о характере процессов включения в ее состав Казахстана, в России постепенно возобладали иные подходы. Господствующим в современной российской исторической науке стал тезис о принципиальном отличии Российской империи от колониальных империй Европы, о стремлении российской власти к социально-правовому равенству всех народов в составе империи (Лысенко, 2014: 31). Эта явная и неприкрытая апологетика колониальной российской имперской модели вызвана политическим заказом и призвана идеологически обосновать попытки возрождения имперской модели современным политическим руководством России.

Неприятие аналогий между «классическими империями» и СССР основано на мнимом отличии их друг от друга. При этом авторы прибегают к двум логическим уловкам. Во-первых, для сравнения берется умозрительная модель «классической империи», которая не существовала в реальности. При этом игнорируется тот факт, что все империи обладали существенными отличиями как во взаимоотношениях центра и периферии, так и в государственно-правовом устройстве. Так, А. Мотыль сравнивает «классические империи» с колесом без обода, взаимодействие между разными территориями строится там исключительно через имперское ядро, а отдельные части периферии друг с другом практически не контактируют, а потому не имеют общей идентичности (Мотыль, 2004: 13). Соответственно, СССР, где существовала экономическая связь между республиками и формировалась общесоюзная «советская» идентичность, к империям отнесена быть не может (Летняков, 2018: 64-65).

Однако в этом рассуждении слабым местом служит именно характеристика «классической империи», то есть умозрительной модели, которая в чистом виде нигде не существовала. Во-вторых, очевидные факты проявлений этого неравноправия (русификация, колонизация, экономическая эксплуатация) в отношении других империй трактуется как колониальная политика, а в отношении СССР – как естественные процессы, порожденные существованием в едином государстве. Размышляя о сущности СССР, европейские и американские авторы признают его скорее империей. Доминирующей формой понимания государства является национальное видение, а примером служит западное национальное государство. Следовательно, в глазах западных исследователей, СССР был более империей, чем национальным государством (Матвеев, 2008: 48).

Обсуждение. Апологеты СССР часто указывают на факт господства в республиках, в том числе и в Казахстане, местных этнических элит, обосновывая этим фактом неимперский характер советской системы управления. «У власти в среднеазиатских республиках на целые десятилетия встали местные руководители, которые по соглашению с Москвой-Центром получили достаточно высокую степень автономии в решении внутренних дел, при сохранении, конечно, полной лояльности к базовым советским принципам» – пишет С. Абашин в статье с говорящим названием «Советское = колониальное? (За и против)» (Абашин, 2016: 34). Профессор кафедры цифровой экономики Государственного университета «Дубна» Э. Рудык, выступая на круглом столе журнала «Альтернативы» заявил, что СССР нельзя называть империей на том основании, что русские как «государственно образующий, цементирующий страну» народ не имел никаких привилегий, наоборот, в национальных республиках привилегии имели представители нерусских этносов (Рудык, 2022).

Посмотрим, насколько реальной была власть местных политических элит и насколько практика взаимоотношений «центр-периферия» применительно к Казахстану отличается от аналогичных практик в других колониальных империях. Ядром политической системы все время существования Советского союза была партия большевиков (с 1918 г. – Российская Коммунистическая партия (большевики), с 1925 г. – Всесоюзная Коммунистическая партия (большевики). С 1952 г. – Коммунистическая партия Советского Союза). Соответственно, руководители региональной партийной организации и исполняли роль регионального политического лидера, дублируя и заменяя собой конституционные органы власти в виде

Советов. С самого образования Казахстана как автономной единицы во главе партийной организации стояли преимущественно назначенцы из Центра.

При необходимости центральные партийные власти легко и без особых согласований с властями Казахстана ограничивали его суверенитет. Так, в еще в марте 1920 г. Политбюро в целях упрощения вывоза продовольствия из Западной Сибири предложило «обратить особое внимание на органы НКПрода в Киргизии, усилив их всемерно, и подчинить районы Киргизии, тяготеющие к Сибирской железной дороге и водным путям сообщения (Акмолинская и Семипалатинская губернии), Сибнаркомпроду путем назначения Сибнаркомпрода одновременно и Кирнаркомпродом по совместительству» (РГАСПИ, 263: 9). Это было сделано, несмотря на принятый в июле 1919 г. Декрет СНК, включивший Акмолинскую и Семипалатинскую области в территорию Киргизского (Казахского) края под управлением Киргизского (Казахского) военно-революционного Комитета (Декреты, 1979: 97).

Сами представители местных элит не особо обольщались по поводу целей большевиков. Для большевиков они были временными попутчиками, о чем недвусмысленно заявил Ленин 19 марта 1919 г. на VIII съезде РКП (б). В полемике с Бухариным по национальному вопросу Ленин не смог скрыть стратегических целей большевиков (Казиев, 2015: 201). Лидер башкирских автономистов А.З. Валиди, присутствовавший на съезде, понимал, что «...Ленин и его соратники считают соглашение с нами явлением временным. Из его слов мы поняли, что их товарищеское отношение к нам также ненадолго. В будущем нас, как узбекских мулл и финских капиталистов, они отбросят в сторону, а власть передадут в руки членов коммунистической партии, которых выпестуют со временем» (Валиди, 1998: 291).

Фактически, создание Казахской советской автономии стало результатом соглашения между большевиками и руководством Алаш. Заклячая соглашение, обе стороны преследовали свои стратегические цели. Большевики, будучи революционными прагматиками, намеревались использовать националистов для успокоения и завоевания доверия населения национальных окраин (Казиев, 2015: 205). Кроме того, провал мировой революции заставил их переориентировать революционную пропаганду на Восток, где в Турции, Иране, Китае и Индии набирали силу освободительные движения. На II Всероссийском съезде коммунистических организаций народов Востока в ноябре 1919 года В.Ленин призвал превратить мировую социалистическую революцию «пролетариев против буржуазии» в революцию антиколониальную, «всех угнетенных народов против мирового империализма». Именно эта стратегическая цель побудила большевиков пойти на создание этнических автономий в России, которые должны были стать прообразом советских государств на Востоке. На первых порах, осознавая слабость коммунистической идеи в регионе и отсутствие настоящих идейных большевиков, власть шла на сотрудничество с любыми достаточно образованными представителями местной интеллигенции, львиная доля которых была из лагеря Алаш.

Лидеры Алаш, в свою очередь, полагали, что им удастся использовать большевиков и добиться фактического и юридического равноправия казахского народа. Для них главной целью были не принципы организации власти и социально-экономические аспекты обустройства края, а сам факт юридического закрепления суверенитета автономии и ее границ. А. Байтурсунылы писал Ленину: «То, что хотят казахи, понятно и вполне естественно. Народ, находившийся под многовековым гнетом империализма, прежде всего, может думать об освобождении от этого гнета, почему казахи стремятся к самоопределению» (Алаш, 2007: 62). В своем заявлении о приеме в партию большевиков в Оренбургский комитет РКП (б) от 4 апреля 1920 г. он писал: «Программа РКП в области национальных отношений, а равно взгляд тов. Ленина на самоопределение наций... при правильном применении и проведении в жизнь может вполне обеспечить интересы киргизского народа как нации угнетенной» (Абсеметов, 2006: 31-32).

Немногочисленные казахские коммунисты за небольшим исключением находились под влиянием лидеров Алаш и следовали их программе нациестроительства. Так, нарком просвещения и член краевого Бюро РКП(б) С. Садвакасов в 1922 г. считал, что казахское партийное руководство должно: «...пригласить на работу алаш-ординцев. Без их помощи мы окажемся сиротами в национальной политике... Чтобы усилить свое господство русские стараются разъединить нас и алаш-ординцев. Они хотят изобразить алаш-ординцев какими-то

вредными людьми» (Осипов, 1991: 186). Даже последовательный противник Алаш С. Сейфуллин признавал за его лидерами реальный авторитет среди казахского народа, считая А. Байтурсынова «вождем» и человеком, с именем которого связана вся общественно-политическая жизнь казахского края (Абсеметов, 2006: 33-34). Однако ход событий показал, что большевики при первой же возможности стали ограничивать провозглашенный суверенитет национальных государственных образований и игнорировать в угоду «революционной целесообразности» установленные ими же законы.

После революции 1917 г. декретом Совета Народных Комиссаров (СНК) РСФСР от 10 июля 1919 г. частично на территории бывшего Степного края (Акмолинская и Семипалатинская области), частично западнее её (Тургайская и Уральская области) был создан Киргизский край. Уже в декрете был заложен принцип полной подчиненности административных органов центральным властям. В первом же пункте было установлено, что вся военная и гражданская власть на территории края до созыва «всеобщего киргизского съезда» принадлежит Революционному комитету. Второй пункт декрета устанавливал, что «Революционный Комитет состоит из 7-ми членов, назначаемых центральной властью Российской Республики, с правом кооптации активных работников среди населения с правом члена Революционного Комитета» (Собрание, 1943).

30 апреля 1920 г. Председателем Кирревкома был назначен Станислав Станиславович Пестковский – польский большевик, комиссар по Государственному банку, первый нарком почт и телеграфа, заместитель наркома по делам национальностей. Его заместителем стал Алиби Джангильдин. Уже в сентябре 1920 г. его сменил другой назначенец Москвы – Иван Алексеевич Акулов – активный участник Октябрьского переворота и Гражданской войны, в 1919–1920 гг. участвовавший в обороне Оренбурга.

В январе 1921 г. должность руководителя краевой партийной организации, Киргизского областного комитета РКП(б) (Киробкома) впервые занимает местный уроженец Мухамедхафиз Мурзагалиев, впрочем, уже в июле того же года на его место была назначена профессиональная революционерка Мария Михайловна Костеловская, а М.Мурзагалиев уже через год, осенью 1922 г. был вообще исключен из партии как бывший чиновник и член облуправы Алаш-Орды. Буквально через месяц должность руководителя краевой партийной организации занял Георгий Алексеевич Коростелёв, еще один профессиональный революционер, осевший после ссылок и арестов в Оренбурге. Он удержался в этом качестве чуть дольше, с сентября 1921 по октябрь 1924 гг., после чего уступил место Виктору Ивановичу Нанейшвили, грузинскому большевику, работавшему в Азербайджане и Дагестане и считавшемуся специалистом по тюркам и мусульманам.

В начале 1922 г. центральные партийные власти столкнулись с кризисом в областной партийной организации, вызванной с одной стороны попытками казахской политической элиты использовать партийную площадку для продвижения идей государственной самостоятельности, с другой – организационной и управленческой слабостью назначенцев, слабо разбиравшихся в специфике внутриэлитных отношений в Казахстане. Обеспокоенные этим московские власти создали в апреле 1922 г. Киргизское бюро ЦК РКП(б) с правом отмены решений Киробкома (Осипов, 1975: 11). Первоначально в его состав вошли три человека: В.Г. Юдовский, член партии с 1903 г., представитель ЦК РКП (б) в Казахстане, А.И. Вайнштейн, председатель Киргизского (Казахского) Совета Труда и Оборона, член Киробкома партии, председатель КЦИКа С. Мендешев, предложенный Киробкомом и утвержденный ЦК. Состав Кирбюро неоднократно менялся, но количество его членов никогда не превышало четырех человек. Непродолжительное время, с апреля 1922 г. по март 1923 г., кандидатом в члены Кирбюро был секретарь Киробкома, член партии с 1917 г. А. Асылбеков. В сентябре 1922 г., после отзыва из Казахстана В.Г. Юдовского, по решению ЦК РКП (б) Кирбюро возглавил ответственный секретарь Киробкома А. Коростелев, совмещивший таким образом две должности. 30 августа 1923 г. в областное бюро был введен В.И. Вельман (Осипов, 1975: 12). Бюро проработало до февраля 1925 г. Задачей московских назначенцев стало противодействие бывшим членам Алаш и национально ориентированным большевикам в их попытках проведения самостоятельной от ЦК политики.

И.Сталин в своем письме руководству краевой партийной организации прямо в мае 1926 г. указывал на необходимость изоляции дореволюционной интеллигенции: «Я против того, чтобы

беспартийные интеллигенты занимались политическим и идеологическим воспитанием киргизской молодежи. Не для того, мы брали власть, чтобы политическое и идеологическое воспитание молодежи предоставить буржуазным интеллигентам. Этот фронт должен быть оставлен целиком и без остатка за коммунистами. Иначе победа Чокаевых может стать в Киргизии (Казахстан – С.К.) делом неизбежным. А это равняется идеологическому и политическому краху коммунизма в Киргизии. Очень бы просил Вас сообщить Ваше мнение по этому вопросу» (Письмо, 2023).

Игнорирование центральными партийными властями интересов республик и решений местных органов ярко проявилось в ходе реформы административно-территориального устройства и ликвидации Туркестанской республики, т.н. «национального размежевания». Обсуждение будущей административно-территориальной организации на национальных окраинах и форм национальной государственности началось с первых дней Советской власти. Создавая СССР, большевистские вожди, согласившись на создание самостоятельной Закавказской федеративной республики, фактически заблокировали возможности развития аналогичных интегративных стратегий, выдвигаемых туркестанскими, татарскими, башкирскими и казахскими автономистами (Казиев, 2015: 213). Основной причиной, на наш взгляд, было то, что Закавказская федерация объединяла три совершенно различные как в языковом, так и в конфессиональном отношении этносы – грузин, азербайджанцев и армян, в то время как проекты объединенного Туркестана или Казахско-башкирской федерации могли объединить родственные тюрко-мусульманские этносы с перспективой формирования единой и потенциально опасной для центральной власти политической нации. Именно об этом говорил П. Хенце, подчеркивавший усилия большевиков, целенаправленная политика которых привела к тому, что культурные и этнические начала стали в Центральной Азии доминировать над осознанием общетюркского и мусульманского единства: «Триумф большевиков и ленинской программы способствовали сохранению Российской империи, насколько это возможно, сохранив за Центральной Азией колониальный статус» (Henze, 1984: 51-53).

Казахская политическая элита с первых дней создания СССР стала настаивать на изменении статуса республики и превращения автономии в самостоятельную союзную республику. На пленуме областного комитета партии после доклада С. Мендешева о национально-государственном размежевании в Средней Азии было принято решение о необходимости реорганизации республики: «Считать, что КССР в новых границах, как по значительности территории, так и по количеству населения, а также по экономическому и политическому значению (смежное с Китаем расположение) ...должна... войти в состав СССР, как независимая республика, на договорных началах» (Резолюции, 1924: 5). Кроме того, областная партийная организация настаивала на передачу Казахстану Ташкента, по крайней мере, Нового города и перенесении туда столицы из Оренбурга, так как «Ташкентский оазис являлся и является ключом киргизских (казахских) степей, командующим культурным и экономическим центром» (Резолюции, 1924: 5).

Обоснование казахских коммунистов основывались на этническом составе Ташкентского оазиса. Так, полпред КАССР при ТурЦИК в своей докладной записке 4 мая 1924 г. писал, что «притязание КССР определяется границами, так называемой сплошной киргизской территории», под которой понималась территория, где казахи и родственные им каракалпаки, курама, кипчаки составляют большинство населения (ЦК РКП (б), 2005: 215). С.Ходжанов призывал союзные власти рассматривать Ташкент как политический и культурный центр казахских областей, так как «Ташкент в культурном отношении является киргизским Самаркандом» (ЦК РКП (б), 2005: 215). Местное казахское и каракалпакское население полностью поддерживало эту позицию и даже провело месячную кампанию массовой поддержки в форме демонстраций (Казиев, 2015: 223).

Центральные власти проигнорировали эти стремления казахской стороны. Более того, высшее партийное руководство попыталось закрыть обсуждение этого вопроса привычным для себя административным методом. Принимая Постановление 11 октября 1924 г. «О национальном размежевании республик Средней Азии (Туркестана, Бухары, Хорезма)» Политбюро ЦК РКП(б) 4 пунктом отметило: «Не возражая в принципе против вхождения Киргизской республики на договорных началах в СССР, считать необходимым отложить практическое

принятие этого решения впредь до выяснения опыта работы Кирреспублики на новых началах и в новых границах и предложить Киробкому провести через советские органы Кирреспублики соответствующее постановление. Предложить Киробкому воспрепятствовать дальнейшему обсуждению вопроса, как в партийных органах, так и в беспартийных органах местах». Кроме того, Политбюро считало «абсолютно недопустимым перенесение этого вопроса на обсуждение и решение по советской линии без предварительного решения ЦКРКП» и просило «ЦКК расследовать, каким образом делу было дано направление по советской линии и привлечь виновных к ответственности за нарушение партийной дисциплины» (О национальном, 2023).

Как мы видим, несмотря на то, что Конституцией 1918 г. было декларировано, что вся власть в пределах РСФСР принадлежит «всему рабочему населению страны, объединенному в городских и сельских Советах», а вопросы принятия в состав РСФСР новых членов Советской Республики и признание выхода из Российской Федерации отдельных ее частей были отнесены к ведению Всероссийского съезда Советов и Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов (ВЦИК), решение фактически было принято Политбюро партии (Конституция, 1918: 5, 9). Более того, как свидетельствуют сами руководители партии, решение принималось единолично И. Сталиным. По воспоминаниям члена Президиума ЦИК СССР В. Молотова: «Создание среднеазиатских республик и границы — это целиком сталинское дело. Острая борьба шла — казахи, например, их верхушка, дрались за Ташкент, хотели, чтобы он был их столицей... Сталин собрал их, обсудил это дело, посмотрел границы и сказал: Ташкент — узбекам, а Верный, Алма-Ата — казахам» (Чуев, 1992: 433).

Казахские представители в территориальной комиссии по размежеванию 1924 г. резко протестовали против постановления Среднеазиатского Бюро РКП(б) по Ташкентскому уезду, где сельское население составляли оседлые казахи, причисленные к узбекам: «Этим решением в корне нарушается принцип национального размежевания, ибо этим актом наиболее культурная и экономически устойчивая часть казахского населения искусственно отдалается от остальной части казахского населения Ташкентского уезда» (Казиев, 2015: 224). Однако самым большим разочарованием для национально ориентированных казахских коммунистов стало то, что в результате расформирования Туркестанской АССР Туркмения и Узбекистан стали самостоятельными и формально суверенными членами СССР, а территориально, экономически и политически более крупный Казахстан остался автономией в составе Российской Федерации.

Решение о придании самостоятельного статуса Туркмении и Узбекистану был вызван, прежде всего, соображениями внешнеполитического характера. Об этом прямо говорилось в докладе секретаря ЦК РКП(б) Я.Э. Рудзутака на Пленуме ЦК РКП(б) о национально-территориальном размежевании среднеазиатских республик 26 октября 1924 г.: «в состав Узбекистана и Туркестана входят независимые, не входящие в СССР, Хорезмская и Бухарская Республики. Эти республики, на которые указывали англичане, как на бутафорские республики, что они не существуют, что мы ими управляем и т.д., если эти республики просто включить, как автономные области, в РСФСР, то этим как бы подтвердятся эти упреки англичан. А для Востока место, которое занимают эти республики, имеет большое значение» (ЦК РКП (б), 2005: 247).

Самим Сталиным были сформулированы три критерия для преобразования автономной республики в союзную: 1) крайнее расположение союзной республики, гарантирующее возможность права выхода из Союза; 2) «титовая» этнонация должна была составлять компактное большинство населения; 3) наличие достаточной территории и численности населения, не менее одного миллиона человек. Очевидно, что Казахстан уже в 1925 г. полностью соответствовал данным критериям, и отказ И. Сталина обсуждать этот вопрос вплоть до 1936 г. был вызван, прежде всего, боязнью чрезмерного усиления казахской национальной политической элиты. Союзное руководство прекрасно понимало, что казахские коммунисты всецело находятся под идейным влиянием Алаш и не хотели давать в их руки такой мощный рычаг, как суверенный статус, каким бы формальным он не был.

После непродолжительной работы (октябрь 1924 г. — июль 1925 г.) В.Найнешвили, серьезно поспоривший со Сталиным по поводу национальной политики, был заменен на печально известного Шаю Ициковича (Филиппа Исаевича) Голощекина. Руководство

Ф. Голощекина, приведшее к страшной демографической катастрофе казахского народа, завершилось назначением в феврале 1933 г. на его место еще одного московского наместника – Левона Исаевича Мирзояна. Кроме борьбы с последствиями голода он известен также активным участием в репрессиях и переименованием в свою честь города Тараз.

В Казахстане прессинг в отношении деятелей алашевского движения носил непрерывный характер с конца 1920-х гг. Большая часть бывших алашевцев была выслана из Казахстана и принесла публичное покаяние, но находилась под постоянным контролем из-за опасений по поводу распространения своего влияния. Сталин и его окружение подозревали алашевских лидеров в организации националистического подпольного движения и пропаганды национализма. С 1929 г. органы ОГПУ отслеживали связи алашевцев и «национал-уклонистов» в партаппарате, пытаясь обнаружить подпольную националистическую организацию. В 1926–1937 гг. вся реальная и потенциальная оппозиция в Казахстане руками сталинских ставленников Ф. Голощекина и Л. Мирзояна была физически уничтожена, казахи перестали составлять большинство на территории республики и «казахский сепаратизм» перестал быть реальным фактором внутренней политики.

В мае 1938 г. Л. Мирзоян, будучи уже руководителем ЦК Компартии Казахской ССР был снят с должности, а на его место назначен Николай Александрович Скворцов, типичный представитель партийно-хозяйственной номенклатуры тех лет. Участник Гражданской войны, пропагандист-агитатор, сотрудник ЦК, занимавшийся вопросами планирования и кадровой работой, был направлен в Казахстан наводить порядок после «врага народа» Л. Мирзояна. 13 июля 1945 г. этого товарища на посту руководителя казахстанской партийной организации заменил Геннадий Андреевич Борков – еще один партийный функционер сталинского призыва. До приезда в Казахстан он был руководителем Новосибирской и Хабаровской партийных организаций. 22 июня 1946 г. на фактически высшую партийную должность в Казахстане впервые (если не считать краткого полугодового руководства М. Мурзагалиева) был назначен местный уроженец, Жумабай Шаяхметов. Абсолютно лояльный Москве, имевший опыт оперативной работы в системе ОГПУ/НКВД, Ж. Шаяхметов был нужен Сталину в период активного вмешательства СССР в политические процессы, происходившие в Восточном Туркестане, именно поэтому началось его продвижение по партийной линии в конце 30-х – начале 40-х гг. Летом 1946 г., на авиационном параде в Тушино, Иосиф Сталин отметил, что Ж. Шаяхметов является первым руководителем Казахской ССР коренной национальности, представив его присутствовавшим чиновникам страны следующими словами: «Товарищи, это Жумабай Шаяхметов – первый национальный секретарь Казахстана» (Кабульдинов, 2019: 12).

Казалось бы, после длительной эпохи московских назначенцев Казахстан действительно перешел к самостоятельному управлению, однако первые же серьезные разногласия между Центром и регионом показали, что московское партийное руководство не намерено учитывать интересы Казахстана, и назначение Ж. Шаяхметова было скорее исключением из правила централизованного управления через систему фактических наместников. Конфликт возник в связи с планами «освоения целины», то есть экономической колонизации территорий Западной Сибири и Казахстана в целях экстенсивного развития продовольственной базы СССР. Ж. Шаяхметов, прекрасно понимавший демографические последствия этого процесса для Казахстана и выражая интересы местной политической элиты выступил против, предлагая акцентировать внимание на развитии традиционных для Казахстана отраслей, в первую очередь, скотоводства (Ахметова, 2021: 192-193). Н. Хрущев прямо обвинил Ж. Шаяхметова в национализме. «Шаяхметов понимал, что если увеличить площади под зерно, то обработать их казахи сами не смогут. В Казахстане жило много людей других национальностей, главным образом украинцев и русских. Он понимал, и никто этого и не скрывал, что придется звать на помощь добровольцев, желающих поехать на освоение целинных земель. Мы-то были уверены, что их найдется нужное количество, а он этого вовсе не хотел, ибо тогда еще сильнее снизится удельный вес коренного населения в Казахстане... Когда началось освоение целины, пришлось Шаяхметова заменить» – писал позже сам Н. Хрущев (Хрущев, 1999: 74-75).

Высший партийный пост в Казахстане вновь стали занимать московские назначенцы Пантелеймон Кондратьевич Пономаренко (с февраля 1954 по август 1955 гг.), Леонид Ильич Брежнев (с августа 1955 по март 1956 гг.), Иван Дмитриевич Яковлев (с марта 1956 по декабрь

1957 гг.), Николай Ильич Беляев (с декабря 1957 по январь 1960 гг.). Лишь 19 января 1960 года после кровавых Темиртауских событий Москва решила снова сделать ставку на лояльных местных лидеров и утвердила на посту первого секретаря казахстанской партийной организации Динмухаммеда Минлиахмедовича (Ахмедовича) Кунаева. Однако, помня конфликт с Ж. Шаяхметовым, Н. Хрущев подстраховался, назначив вторым секретарем Николая Родионова и выделив самостоятельное Бюро ЦК компартии Казахстана по северным (целинным) областям с центром в Акмолинске во главе с Тихоном Соколовым.

Противодействие региональной элиты политике Н. Хрущева, выразившееся в демарше Ж. Ташенева и мягком, но упорном противодействии Д. Кунаева по поводу планов Н. Хрущева по отторжению части территорий Казахстана в пользу соседних республик привело к отстранению последнего в декабре 1962 г. и замене его на полностью лояльного И. Юсупова. Лишь отстранение в 1964 г. Н. Хрущева от власти и личная дружба с новым генеральным секретарем ЦК КПСС привели к возвращению Д. Кунаева к власти.

Самостоятельность республиканских элит в управлении своими республиками сильно преувеличиваются апологетами СССР. Любое назначение в национальных республиках в нарушение их Конституций осуществлялось фактически в Москве. Существовал принцип «номенклатуры», то есть списка должностей и порядка их утверждения. В группу, утверждавшуюся Политбюро ЦК КПСС, входили первые секретари ЦК республиканских компартий, обкомов, горкомов в городах союзного значения, а также главные редакторы центральных партийных изданий. В правительстве это были союзные наркомы (министры) и высшие военные руководители, а также послы в зарубежных странах. В народном хозяйстве это были директора крупнейших заводов, руководители творческих союзов.

В группу, утверждавшуюся Секретариатом ЦК КПСС, входили партийные, государственные и советские руководители рангом ниже: заместители министров, вторые секретари обкомов партии, председатели облисполкомов Советов и т.п. (Номенклатура, 2004). Особо следует отметить институт вторых секретарей ЦК компартий национальных республик. «Республики и национальные автономии были жестко привязаны к России. Существовал институт вторых секретарей, которые всегда были славянами» – свидетельствует бывший лидер СССР М. Горбачев в своих мемуарах (Горбачев, 1995).

Как мы видим, на всем протяжении советской истории Казахстана степень участия местных элит в управлении республикой была минимальной. Из 20 руководителей партийной организации только 5 были представителями местной элиты (М. Мурзагалиев, Ж. Шаяхметов, И. Юсупов, Д. Кунаев, Н. Назарбаев). Они оставались у власти только при условии абсолютной лояльности центральным властям, и любая попытка спорить и отстаивать национальные интересы моментально приводила к их отстранению (Ж. Шаяхметов в 1954 г., Д. Кунаев в 1962 г.). Институты партийно-хозяйственной номенклатуры и практика назначения вторых секретарей превращало даже частичный суверенитет, закрепленный в Конституции в полную фикцию.

Все советская история – история полного игнорирования интересов республики в данном вопросе и полное подчинение всех мер интересам союзного центра. «Союз имел право принять к своему рассмотрению и решать практически любой вопрос, что делало во многом формальными реальную компетенцию и суверенитет республиканских властей», свидетельствует генеральный секретарь ЦК КПСС М.С. Горбачева в своем докладе на пленуме ЦК КПСС по национальному вопросу 19 сентября 1989 г. (Материалы, 1989: 25).

Формальное участие местной элиты в управлении регионами и даже наличие их представителей в высших органах управления (членство Д. Кунаева в Политбюро ЦК КПСС в 1971-87 гг.) не может быть аргументом для отрицания колониальной сути СССР. Аналогичное представительство мы видим и в других колониальных империях, в частности, в Британской. В той же колониальной Индии в системе Индийской гражданской службы к 1947 г. больше половины высших должностей занималось местными выходцами. Кроме того, существовали формально автономные «туземные княжества», где колониальная администрация присутствовала в виде резидентств и агентств. Британские доминионы после Конференции 1926 г. вообще избавились от британской администрации, оставаясь при этом частями Британской империи. Во французских протекторатах (Тунис, Марокко, Лаос, Камбоджа) сохранялась местная администрация, управлявшая колониями под контролем французских

губернаторов. Советская система формирования местной управленческой элиты и контроля со стороны центра, безусловно, обладала отличительными чертами, но не более чем другие колониальные системы, существовавшие в мире.

Заключение. Таким образом, мы видим, что руководство партии большевиков/коммунистов проводило на территории Казахстана и других окраинных территорий СССР классическую имперскую политику, характерными чертами которой было подчинение интересов регионов интересам имперской военно-политической элиты, игнорирование формального суверенитета союзных и автономных республик, проведение активной колониальной политики в ущерб интересам местного населения, культурно-языковая ассимиляция.

СССР, как и предшествовавшая ему Российская империя, не был государством русского народа. Империя вообще не является национальным государством, это внеэтническая система. Русские в рамках имперской системы были таким же колонизированным народом, но в отличие от других народов, они составляли большинство, демографическое и культурное ядро империи, поэтому имперская элита (полиэтническая по своему составу) беззащитно пользовалась человеческими и творческими ресурсами русского и других народов для достижения своих целей, связанных с идеями мирового господства и построения идеального общественного строя.

Главная причина угасания и распада Советского Союза довольно проста. Марксистско-ленинская экономическая система оказалась менее эффективной, чем капитализм. К этому стоит добавить, что национальная политика советской империи вызвала разочарование этнических культурных и политических элит (включая русскую этническую элиту), их пассивное и активное сопротивление вызвало коллапс политической системы СССР, приведший к его распаду.

Список литературы и источников:

Абашин С. Советское = колониальное? (За и против) // Понятия о советском в Центральной Азии: Альманах Штаба № 2: Центральноазиатское художественно-теоретическое издание. Бишкек: Штаб-Press, 2016

Абсеметов М.О. Сакен Сейфуллин – Председатель Совета Народных Комиссаров Казахстана (г. Оренбург, 1922–1924). Астана: Рухпресс, 2006

Алаш қозғалысы. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Астана: Елшежире. Т.3. Кн. 2. 2007

Алинов А.А., Демин М.А. Причины и характер присоединения Казахстана к Российской империи: историография проблемы. Известия Алтайского государственного университета, 2021, № 3 (119)

Ахметова Л.С., Григорьев В.К. Жумабай Шаяхметов и его время. Астана: Фолиант, 2021

Валиди А.З. Воспоминания. В 2-х тт. Кн.1. Уфа: Китап, 1998

Горбачев М. Жизнь и реформы. Книга 1 // https://www.gorby.ru/Gorbachev/zhizn_i_reformy1/page_18/

Декреты Советской власти. М., 1979. Т. 10

Кабульдинов З., Шаяхметов Р. Жумабай Шаяхметов. Первый национальный секретарь Казахстана. Алматы: Хабаршысы, 2019

Казиев С. Советская национальная политика и проблемы доверия в межатнических отношениях в Казахстане (1917–1991 годы). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 2015

Киикбаев Н. Торжество Ленинской национальной политики в Казахстане. Алма-Ата, 1968

Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. (Избранные труды). Алматы: Ғылым, 2006

Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: Постановление 5-го Всероссийского Съезда Советов, принятое в заседании 10 июля 1918 г. Петроград: Издание Петроградского Совета рабочих и красн. депутатов, 1918

Летняков Д. Советское как имперское: попытка проблематизации // Политика и Общество, 2018. № 1

Лысенко Ю.А., Анисимова И.В., Тарасова Е.В., Стурова М.В. Традиционное казахское общество в национальной политике Российской империи: концептуальные основы и механизмы реализации (XIX — начало XX в.). Барнаул, 2014

Матвеев В.Е. Концепт «Империя» в работах зарубежных авторов конца XX в. Омский научный вестник, № 4 (69), 2008

Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 19-20 сентября 1989 г. М.: Политиздат, 1989

Мотыль А. Пути империй: упадок, крах и возрождение имперский государств. М.: «Московская школа политических исследований», 2004

Номенклатура партийно-государственная // Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов. М.: Большая российская энциклопедия, 2004-2017

Нурканов А. Казахский народ навеки с великим русским народом. Алма-Ата, 1957

Нурканов, А.Н. Торжество ленинской национальной политики КПСС в Казахстане. — Алма-Ата: О-во "Знание" КазССР, 1979

О национальном размежевании республик Средней Азии (Туркестана, Бухары, Хорезма), Russian Perspectives on Islam, accessed November 5, 2023, <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/10934>.

Осипов В. Роль киргизского (Казахского) бюро ЦК РКП(б) в укреплении партийной организации республики в 1922-1924 гг. Автореферат диссертации на соиск. степени к.и.н. Алма-Ата, 1975

Осипов В.П. Всматриваясь в 20-30 годы: (Из истории организационно-политического развития Компартии Казахстана). Алма-Ата: Казахстан, 1991

Письмо Сталина Киргизскому крайкому о борьбе с национализмом," Russian Perspectives on Islam, accessed November 19, 2023, <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/11213>

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 163. Д. 263. Л. 9

Резолюции и постановления 2-го пленума Киргизского областного комитета Российской коммунистической партии (большевиков). Оренбург: Изд-во Киробкома РКП(б), 1924

Рудык Э.Н. Что такое СССР, был ли он империей и каковы его уроки для будущего // Альтернативы. 2022. № 4

Сафаров Г. Колониальная революция (монография по истории революционного движения в Туркестане). М., 1921

Декрет СНК РСФСР от 10 июля 1919 г. «О Революционном Комитете по управлению Киргизским краем» // Собрание узаконений и распоряжений

Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. Т. 4. Москва: Московские новости, 1999

ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. М.: Росспэн, 2005

Чокай-оглы М. Туркестан под властью Советов. Алма-Ата: «Айкап», 1993

Чуев Ф. Член Политбюро ЦК ВКПб Молотов // Герои и антигерои Отечества. М., 1992

Henze, P.B. The Central Asian Muslims and Their Brethren Abroad - Marxist solidarity or Muslim brotherhood? // Central Asian Survey, vol. 3, no. 3. 1984

References

Abashin S. Sovetskoe = kolonial'noe? (Za i protiv) [Soviet = colonial? (For and Against)] // Ponyatiya o sovetskom v Central'noj Azii: Al'manah SHtaba № 2: Central'noaziatskoe hudozhestvenno-teoreticheskoe izdanie. Bishkek: SHtab-Press, 2016 . [in Russian]

Absemetov M.O. Saken Seifullin – Predsedatel' Soveta Narodnyh Komissarov Kazakhstana (g. Orenburg, 1922-1924) [Saken Seifullin - Chairman of the Council of People's Commissars of Kazakhstan (Orenburg, 1922-1924)]. Astana: Ruhpress, 2006. [in Russian]

Alash qozfaly. Dvizhenie Alash. Sbornik dokumentov i materialov [Alash Movement. Collection of documents and materials]. Astana: El-shezhire. T.3. Kn. 2. 2007 [in Kazakh, in Russian]

Alinov A.A., Demin M.A. Prichiny i harakter prisoedineniya Kazakhstana k Rossijskoj imperii: istoriografiya problem [Reasons and nature of accession of Kazakhstan to the Russian Empire: historiography of the problem]. Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta, 2021, № 3 (119) . [in Russian]

- Ahmetova L.S., Grigor'ev V.K. ZHumabaj SHayahmetov i ego vremya [Zhumabai Shayakhmetov and his time]. Astana: Foliant, 2021. [in Russian]
- Validi A.Z. Vospominaniya [Memories]. V 2-h tt. Kn.1. Ufa: Kitap, 1998. [in Russian]
- Gorbachev M. ZHizn' i reform [Life and Reforms]. Kniga 1 // https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy1/page_18/. [in Russian]
- Dekrety Sovetskoj vlasti [Decrees of Soviet power]. M., 1979. T. 10. [in Russian]
- Kabul'dinov Z., SHayahmetov R. ZHumabaj SHayahmetov. Pervyj nacional'nyj sekretar' Kazahstana [Zhumabai Shayakhmetov. The first national secretary of Kazakhstan]. Almaty: Habarshysy, 2019. [in Russian]
- Kaziev S. Sovetskaya nacional'naya politika i problemy doveriya v mezhetnicheskikh otnosheniyah v Kazahstane (1917-1991 gody) [Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917-1991)]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk. M., 2015. [in Russian]
- Kiikbaev N. Torzhestvo Leninskoj nacional'noj politiki v Kazahstane [The triumph of Lenin's national policy in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1968. [in Russian]
- Kozybaev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazahstana. (Izbrannye trudy) [Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan. (Selected works)]. Almaty: Gylym, 2006. [in Russian]
- Konstituciya (osnovnoj zakon) Rossijskoj Socialisticheskoy Federativnoj Sovetskoj Respubliki: Postanovlenie 5-go Vserossijskogo S"ezda Sovetov, prinyatoe v zasedanii 10 iyulya 1918 g. [Constitution (basic law) of the Russian Socialist Federative Soviet Republic: Resolution of the 5th All-Russian Congress of Soviets, adopted in session on July 10, 1918] Petrograd: Izdanie Petrogradskogo Soveta rabochih i krasn. deputatov, 1918. [in Russian]
- Letnyakov D. Sovetskoe kak imperskoe: popytka problematizacii [Soviet as imperial: an attempt to problematize] // Politika i Obshchestvo, 2018. № 1 [in Russian]
- Lysenko YU.A., Anisimova I.V., Tarasova E.V., Sturova M.V. Tradicionnoe kazahskoe obshchestvo v nacional'noj politike Rossijskoj imperii: konceptual'nye osnovy i mekhanizmy realizacii (XIX – nachalo HKH v.) [Traditional Kazakh society in the national policy of the Russian Empire: conceptual foundations and mechanisms of realization (XIX – early XX century)]. Barnaul, 2014. [in Russian]
- Matveev V.E. Koncept «Imperiya» v rabotah zarubezhnyh avtorov konca XX v. [Concept "Empire" in the works of foreign authors of the end of XX century]. Omskij nauchnyj vestnik, №. 4 (69), 2008. [in Russian]
- Materialy Plenuma Central'nogo Komiteta KPSS, 19-20 sentyabrya 1989 g. [Materials of the Plenum of the Central Committee of the CPSU, September 19-20, 1989]. M.: Politizdat, 1989. [in Russian]
- Motyl' A. Puti imperij: upadok, krah i vrozozhdenie imperskij gosudarstv [Paths of Empires: Decline, Collapse and Revival of Imperial States]. M.: «Moskovskaya shkola politicheskikh issledovanij», 2004. [in Russian]
- Nomenklatura partijno-gosudarstvennaya [Party-State Nomenclature] // Bol'shaya rossijskaya enciklopediya: [v 35 t.] / gl. red. YU. S. Osipov. M.: Bol'shaya rossijskaya enciklopediya, 2004-2017. [in Russian]
- Nurkanov A. Kazahskij narod naveki s velikim russkim narodom [Kazakh people forever with the great Russian people]. Alma-Ata, 1957. [in Russian]
- Nurkanov, A.N. Torzhestvo leninskoj nacional'noj politiki KPSS v Kazahstane [The triumph of the Leninist national policy of the CPSU in Kazakhstan]. - Alma-Ata: O-vo "Znanie" KazSSR, 1979
- “O nacional'nom razmezhevanii respublik Srednej Azii (Turkestana, Buhary, Horezma),” [On the National Disaggregation of the Central Asian Republics (Turkestan, Bukhara, Khorezm)] Russian Perspectives on Islam, accessed November 5, 2023, <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/10934> [in Russian]
- Osipov V. Rol' kirgizskogo (Kazahskogo) byuro CK RKP(b) v ukreplenii partijnoj organizacii respubliki v 1922-1924 gg. [The role of the Kirghiz (Kazakh) Bureau of the Central Committee of the RCP(b) in strengthening the party organization of the republic in 1922-1924.]. Avtoreferat dissertacii na soisk. stepeni k.i.n. – Alma-Ata, 1975. [in Russian]

Osipov V.P. Vsmatrivayas' v 20-30 gody: (Iz istorii organizacionno-politicheskogo razvitiya Kompartii Kazakhstana) [Looking into 20-30 years: (From the history of organizational and political development of the Communist Party of Kazakhstan)]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. [in Russian]

Pis'mo Stalina Kirgizskomu krajkomu o bor'be s nacionalizmom, [Stalin's Letter to the Kyrgyz Krai Committee on the Struggle against Nationalism]. Russian Perspectives on Islam, accessed November 19, 2023, <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/11213>. [in Russian]

Russian State Archive of Social and Political History. F. 17. Op. 163. D. 263. L. 9. [in Russian]

Rezolyucii i postanovleniya 2-go plenuma Kirgizskogo oblastnogo komiteta Rossijskoj kommunisticheskoy partii (bol'shevikov) [Resolutions and resolutions of the 2nd Plenum of the Kirghiz Regional Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks)]. Orenburg: Izd-vo Kirobkoma RKP(b), 1924. [in Russian]

Rudyk, E. N. CHto takoe SSSR, byl li on imperiej i kakovy ego uroki dlya budushchego [What is the USSR, was it an empire and what are its lessons for the future]. Al'ternativy. 2022. № 4. [in Russian]

Safarov G. Kolonial'naya revolyuciya (monografiya po istorii revolyucionnogo dvizheniya v Turkestane) [Colonial Revolution (monograph on the history of the revolutionary movement in Turkestan)]. M., 1921. [in Russian]

Dekret SNK RSFSR ot 10 iyulya 1919 goda «O Revolyucionnom Komitete po upravleniyu Kirgizskim kraem»// Sobranie zakonov i rasporyazhenij pravitel'stva za 1919 gg. [Decree of the SNK RSFSR of July 10, 1919 "On the Revolutionary Committee for the Management of the Kirghiz Territory]. M.: Upravlenie delami Sovnarkoma SSSR, 1943. [in Russian]

Hrushchev N.S. Vremya. Lyudi. Vlast'. [Time. People. Power]. T. 4. Moskva: Moskovskie novosti, 1999. [in Russian]

CK RKP(b)-VKP(b) i nacional'nyj vopros. [Central Committee of the RCP(b)-VKP(b) and the National Question.] . Kniga 1. M.: Rosspen, 2005. [in Russian]

Chokaj-ogly M. Turkestan pod vlast'yu Sovetov [Turkestan under the power of Soviets]. Alma-Ata: «Ajkap», 1993. [in Russian]

Chuev F. Chlen Politbyuro CK VKPb Molotov [Member of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks Molotov]. Geroi i antigeri Otechestva. M., 1992. [in Russian]

Henze P.B. The Central Asian Muslims and Their Brethren Abroad - Marxist solidarity or Muslim brotherhood? // Central Asian Survey, vol. 3, no. 3. 1984. [in English]

МРНТИ 03.20.00

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ**Сейткасымов Аманбай Асылбаевич^{1*}**

¹Кандидат исторических наук, доцент, академик Академии наук истории и общественных наук, советник ректора Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова. Казахстан, г. Кокшетау. E-mail: pvch_1@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация: В научной статье рассматривается общая характеристика и выделены особенности репрессивной политики в XX веке в Акмолинской области. Рассмотрены последствия, подняты проблемы реабилитации, выделены этапы реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане.

Ключевые слова: репрессия, политзаключенные, лагерь, ГУЛАГ, депортация, реабилитация.

FTAMP 03.20.00.00

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН**Сейткасымов Аманбай Асылбайұлы^{1*}**

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, тарих және әлеуметтік ғылымдар Академиясының академигі. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті ректорының кеңесшісі. Көкшетау қаласы. E-mail:pvch_1@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Ақмола облысындағы XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргінге жалпы сипаттама беріліп, репрессиялық саясаттың ерекшеліктері көрсетілген. Саяси қуғын-сүргіннің салдары зерделеніп, ақтау мәселелері қарастырылған. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау кезеңдері көрсетілген.

Түйін сөздер: қуғын-сүргін, саяси тұтқындар, лагерь, ГУЛАГ, депортация, ақтау.

IRSTI 03.20.00

POLITICAL REPRESSIONS IN AKMOLINSK REGION**Seytkasymov Amanbay Asylbaevich^{1*}**

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Academician of the Academy of Sciences of History and Social Sciences, Advisor to the Rector of Sh. Ualikhanov Kokshetau University. Kazakhstan, Kokshetau. E-mail: pvch_1@mail.ru

*Corresponding author

Abstract: The scientific article examines the general characteristics and highlights the features of repressive policies in the 20th century in the Akmola region. The consequences are considered, the problems of rehabilitation are raised, and the stages of rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan are highlighted.

Key words: repression, political prisoners, camp, Gulag, deportation, rehabilitation.

Введение. По инициативе президента Касым-Жомарта Токаева в 2020 году была создана государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий. Впервые в стране открыто централизованное исследование последствий и жертв советской политики. В рамках данного решения Главы государства в каждом регионе созданы региональные комиссии, которые начали кропотливую работу в архивах по восстановлению исторической

справедливости. 31 мая 2021 года при непосредственной поддержке администрации Акмолинской области на базе Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова открыт проектный офис, который стал открытой исследовательской площадкой для краеведов, архивистов, юристов и общественных деятелей региона. Проектный офис также служит координационным центром исследовательской деятельности в районах области.

В Акмолинской области уже третий год, так же как в целом по республике, ведется целенаправленная работа по полной реабилитации жертв политическх репрессий. За это время нашей областной комиссией выпущено пять сборников – книг архивных материалов и воспоминаний тех лет, готовится на республиканском уровне еще три книги, а три выходят в области, находятся в типографии. Выпустили несколько фильмов, провели конференции, семинары, побывали в экспедициях.

Эти колоссальные работы, наверное, нужны не только нам, живым, но и нужны нашему поколению, нашим детям, а также потомкам жертв этих репрессий. Это память о них, чтобы мы оставались людьми, помнили о тех трагических страницах нашей истории.

Методология исследования. Данная работа опирается на принципы историзма и научной объективности, которые позволяют изучить предмет исследования без отрыва от современной ему исторической реальности, а также избежать односторонних оценок в процессе выявления информации.

В данной работе использован источниковедческий метод, позволяющий грамотно выявить и обработать исторические источники по заявленной теме; описательный метод, с помощью которого был произведен сбор, первичный анализ и изложение данных по изучаемой теме; историко-сравнительный метод, позволяющий выделить общие и отличительные явления в общественных организациях края; историко-системный метод, позволяющий систематизировать источники по раскулачиванию; системный метод, дающий возможность комплексного и всестороннего рассмотрения и анализа процесса политических репрессий в Акмолинской области.

Обсуждение. Силовую модернизацию политических репрессий в 20-30-х годы XX века, в том числе причины и последствия проведения данной кампании на территории Акмолинского региона изучает группа исследователей Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова: координатор областной комиссии Сейткасымов А.А., члены: Бексеитова А.Т., Утегенов М.З., Кушпаева А.Б.. Данная областная комиссия проводит работы по реабилитации жертв массовых политических репрессий в рамках проекта «Научно-исследовательская работа и политико-правовая оценка архивных и других документов, связанных с репрессиями 1920-1950-х годов».

Статья написана на основе исследовательских работ «История насильственной коллективизации в Акмолинской области (по материалам архивных документов)» и «История политических репрессий в Акмолинской области в 1920-1950 гг. (по архивным материалам)», выпущенных группой исследователей Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова. В этих работах был проанализирован архивный фонд по периоду коллективизации, раскулачивания, системы создания сталинских лагерей, судьбы военнопленных, о преследовании представителей духовенства, о депортации народов в Северный Казахстан, политических репрессиях в период тоталитарной системы.

Результаты исследования.

О лагерях. Казалось бы, мы знаем о них все... Был ГУЛАГ, были Карлаг, Алжир, Степлаг и другие, но нам удалось обнаружить только на территории нашей области около двадцати исправительно-трудовых лагерей (ИТЛ). Они назывались по разному: «точки», участки, зона, лагпункты, трудпоселки, спецпоселения ит.д. Кого только не сажали в эти лагеря. Как писал в своей книге «Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане» известный немецкий советолог Роберт Киндлер, историк университета им. Гумбольдта в Берлине: «Казахстан наряду с Сибирью стал одним из главных мест массовой ссылки 1930-1940-х гг. «Кулаки», «социально чуждые элементы», целые этнические группы (немцы, поляки, корейцы, чеченцы и др.), военнопленные составляли контингент казахских лагерей. За несколько лет густая сеть лагерей и спецпоселений опутала степь. ГУЛАГи его поселки вместе с соответствующими комендатурами представляли ныне костяк советской власти в Центральном Казахстане». При Советском Союзе было пять типов лагерей принудительных работ: лагеря особого назначения, концентрационные лагеря общего типа, производственные лагеря, лагеря для

военнопленных, лагеря-распределители. Со временем по форме организации, по содержанию и контингенту они менялись, назывались по-разному. Точное количество лагерей, дислоцированных на территории Казахской ССР, до сих пор не уточнено среди ученых. Так академик Манаш Козыбаев приводит такие данные: «...на территории Казахстана находились 27 лагерей ГУЛАГа, 70 лагерей, принадлежавших Главному управлению исправительно- трудовых лагерей НКВД республики». Есть данные по лагерям ученых Д.Шаймуханова, С.Дильманова, З. Сактагановой и др. Созданные в 30-ые годы прошлого века эти лагеря просуществовали до 1960-х годов. Что касается лагерей на территории Акмолинской области, самые крупные из них – Атбасарский ИТЛ, Особый лагерь №9 или Луговой лагерь возле села Тонкерис Целиноградского района, в Зерендинском районе колония №14 НКВД-отделение 3 в с.Приреченском, лагерь ОЛП-3 МВД в с.Ульгули, лагерь «Ключи» возле села Уголки-Акан, «Озерное» около с.Симферополь, а так же Степнякское ЛО, куда подчинялись лагеря на рудниках Каззолото-Аксу, Бестобе, Жолымбет, Даниловка, Богембай, ст. Анар, имени Сталина, Новорыбинское и другие. Сидели спецпереселенцы, так называемые «кулаки-зажиточные» или «контрреволюционные элементы», в прииске цветметзолото «Степняк», в селе Подгорное бывшего Кийминского района, ст. Джаксы, с. Чернотубовка около поселка Рузаевка. Были изучены архивные материалы, статьи, тематические подборки, очерки, материалы СМИ, а также фонды архивов нашей области, города Астаны, СКО, Караганды, Президентского архива РК. Имеются дела лиц, лишенных избирательных прав, не выполнивших планы по заготовке мяса, хлеба, «за антисоветскую агитацию», об исключении из колхозов и др. В архивных документах Кокчетавского горисполкома 1942 года указывается об отводе участка для постройки лагерной базы в системе Карлага НКВД. Из объяснительной записки в годовом бухгалтерском отчете Кокчетавского областного сельхозуправления за 1952 год узнаем, что лагерное отделение МВД было расположено в районе села Павловка на территории Булакского сельсовета.

Специалисты выделяют 4 периода функционирования лагерей в Казахстане: 1930-1940 гг.; 1941-1948 гг.; 1949-1953 гг.; 1953-1960 гг. Для каждого этапа характерны определенные тенденции развития системы лагерей и особенности каждого периода. В послевоенные годы были созданы особые лагеря для политзаключенных, самые известные особлагеря: Песчаный, Луговой, Степной. Есть специальные фонды по теме исправительно-трудовых лагерей на территории Акмолинской области. Например, Управление лагеря для военнопленных № 330 МВД КазССР г. Акмолинск (1945-1947 гг.), Степнякское лагерное отделение Министерства юстиции КазССР (1947-1953 гг.), Управление исправительно-трудовых лагерей и строительство совхозов №154 Атбасар (1955-1956 гг.).

В целом система лагерей в Казахстане – это одна из проблем, требующих дополнительных исследований и уточнения.

О спецпереселенцах, депортированных. Олжас Сулейменов однажды сказал: «Так пусть же звучит правда! Пусть стоны и слезы невинно погибших, ворвавшихся в наши сердца и обретя в душах и в сознании вашем свой отзвук, очистят их. Очистят во имя будущего, в котором не должно быть, не будет повторения!». Многие страницы нашей истории писались трудом и кровью наших предков, наших отцов и матерей, братьев и сестер. Думаем ли мы, сегодня живущие, какова цена нашего благополучия? И единственное, что мы можем сделать для них, – это не забывать и помнить.

Массовые репрессии против всех слоев социальных групп и целых народов стали большой трагедией для народа Казахстана. Соппротивление простых людей разным «экспериментам» и массовым кампаниям большевиков в виде принудительной конфискации имущества, насильственной коллективизации, насаждения «Малого Октября» в ауле, постоянному выявлению «враждебных элементов», «быть на чеку и не терять революционную бдительность», против всякого рода реформ вызвало усиление террора со стороны государства, в результате чего было подвергнуто репрессиям большое количество людей. Существовавшая почти три десятилетия советская система спецпоселений – явление уникальное в мировой истории. Тоталитарный режим «обогастил» исторический опыт принудительных переселений, породив целую систему «мест обязательного поселения», которая получила официальное название «системы спецссылки». На рубеже 1930-50 гг. ссыльный спецконтингент насчитывал свыше 30 групп (категорий, «окрасок учета»). Они

назывались повстанцами, националистами, агентами-шпионами, «вредителями», саботажниками, троцкистами, бандитами, басмачами и т.д. Внутреннюю обстановку в республике в связи с войной наглядно характеризует докладная записка об антисоветских проявлениях Наркома внутренних дел КССР, старшего майора госбезопасности Бабкина секретарю ЦК КП(б) Казахстана Сковрцову № 0990 от 3 октября 1941 года.

В записке анализируется контрреволюционная работа враждебных элементов, состоявшая в «проведении пораженческой агитации, распространении провокационных измышлений и попыток к сколачиванию антисоветских повстанческих групп».

С конца 1940-х гг. в центральные органы – ЦК партии, Совет Министров СССР, Президиум Верховного Совета СССР все чаще стали поступать письма и жалобы от спецпереселенцев на незаконность депортаций репрессированных народов. Общественные настроения депортированных во время войны в Казахстан народов передают испещренные сообщения НКВД – НКГБ. Так, в мае 1942 года начальник УНКВД по Северо-Казахстанской области в спецзаписке секретарю ЦК КП(б) Казахстана Сковрцову докладывал об антисоветских проявлениях немецкого и польского населения, проживающего на территории Северо-Казахстанской области: «<...> поляк К., извращая положение жителей, мобилизованных в рабочие колонны, говорил:

«...Призванные в трудовые лагеря помирают от голода, как мухи, начальство над ними издевается, больных гонят на работу, и многие умирают прямо на работе, умерших никто не убирает».

19 мая 1944 года начальник управления НКГБ СКО в спецсообщении № 3/10 секретарю ЦК КП(б) Казахстана Сковрцову приводил «враждебные высказывания со стороны лиц, высланных из Чечено-Ингушской АССР, проживающих в Мамлютском районе:

«...Советское правительство совершенно неправильно решило ликвидировать ЧИ АССР и всех чеченцев и ингушей без разбора отправило на каторгу в Сибирь. Это с их стороны преступно. И если только нам не разрешат вернуться обратно на Кавказ, тогда начнутся вековые средства борьбы нашего народа: «святой кинжал» и месть «кровь за кровь». Если только нам не вернут отнятые у нас при переселении наше имущество и скот, мы будем создавать вооруженные отряды и уйдем в леса, а оружие добыть мы сумеем», или другое высказывание проживающего в Петропавловском районе:

«...Разве советское правительство правильно поступило в отношении нашего народа? Ни за что выгнали нас с родных мест. Это они сделали вопреки своим же законам».

В документах указывается, что подобные настроения у спецконтингента были порождены в значительной степени их тяжелым материально-бытовым положением. Эти настроения были порождены недовольством репрессированных народов антигуманной, насильственной акцией советского государства по отношению к ним.

Нами были изучены дела Фонда №9 спецпереселенцев «Коллекция контрольно-наблюдательных дел, направленных на спецпоселение». Только по категории «немцы» насчитывается 36 тыс. дел, часть из них проанализирована и внесена в базу данных. В основном контингент состоит из беспартийных, образование среднее, представляют различные профессии: бухгалтера, каменщики, продавцы, колбасник, кузнецы, комбайнеры, литейщик, молотобоец, медсестра, кузнец, печник, пимокат, плотник, сапожник, слесарь, столяр, токарь, штукатур, шофер, в основном рабочие специалисты. География по месту рождения, а также местам, откуда спецпоселенцы прибыли в Акмолинскую область, также обширна – Поволжье, Прибалтика, Коми АССР, Крым, Северный Кавказ, Краснодарский край, Ставрополье, Архангельск и др. области. Спецпоселенцы находились в «местах обязательного поселения» под надзором и не могли их покинуть, кроме того, в большинстве дел имеются расписки о том, что гражданам объявлено об освобождении из спецпоселения без права возвращения на место, где они проживали до выселения (справки об освобождении).

О поляках. В связи с осложнением советско-польских отношений с приграничных районов Украины и Белоруссии начали эвакуировать польское население. 28 апреля 1936 года под грифом «секретно» СНК СССР было принято постановление за № 776-120 сс «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской области Казахской ССР 15000 польских и немецких хозяйств». В результате на Украине был ликвидирован автономный район имени Ю. Маршлевского, образованный в 1925 году под Житомиром. Позже то же самое

произошло и с польским районом имени Ф.Дзержинского в Белоруссии. В том же году 10 июня на станцию Тайынша прибыли первые депортированные поляки численностью 2142 семьи – 10479 человек, в т.ч. мужчин – 2762, женщин – 3054, детей – 4663 человека. Прибывшие разместились в палатках, бараках и сразу включились в процесс запланированного строительства. Из воспоминаний поляков: «Все постройки представляли собой землянки, построенные из резаных пластов дерна, крыши утепляли ковыльным сеном, а сверху слой глины. К осени были построены двухкомнатные дома. Каждая семья получала по одной комнате на 18 кв. метров независимо от количества членов семьи (5-8 человек). Каждая семья строила печь, забивала дыры и строила сарай для зимовки коровы, а в яме зимовали куры. Топили кизяком и собранным в степи камышом. Не все дома успели просыхать и зимой покрывались изморозью, а весной проседали».

Для расселения поляков было организовано 13 точек вблизи ферм Жаркуль, Алабота, Кара-Кога, Сауле, Кара-Агаш (бывшие Красноармейский, Чкаловский, Келлеровский районы Кокчетавской области, ныне Тайыншинский район СКО) и др. Переселенческие села впоследствии были переименованы, например, село Калиновка – в колхоз «Червонный пахарь», с. Донецкое – в колхоз «Красная Звезда», с. Зеленый Гай стал колхозом «Звезда коммуны», Ясная Поляна – в колхоз им. Куйбышева, Чкалово – в «Ленинский шлях», а Петровка – в «8-й съезд советов» итд.

В 1937 году начался новый этап «антипольской» политики. 11 августа 1937 г. был издан приказ НКВД СССР № 00485 и «закрытое» письмо «О фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной и пораженчески-террористической деятельности польской разведки в СССР». Хотя речь шла о так называемых «польских шпионах», под подозрение попало все польское население. В последующем прошло несколько волн польской депортации: 1938, 1939, 1940-1941 гг. Согласно советско-польскому соглашению от 6 июля 1945 года почти 52000 поляков возвратились на родину, но на многих это положение не распространялось (бывшие военные, осужденные, лица без документов, депортированные 1936 году и др.) Согласно переписи 1959 года в Казахстане польская диаспора составляла 53102 человека.

В целом можно сказать, что этнические депортации большевиков на протяжении всего строительства советского государства была неотъемлемой частью борьбы за власть, насаждения социалистической структуры, идеологии. Решения о депортациях, как правило, принимались центральными властями СССР, в основном по инициативе ОГПУ-НКВД-КГБ. Как пишет исследователь Е.Грибанова: «...это ставит депортации вне компетенции и правового поля советского судопроизводства и резко отличает систему спецпоселений от системы ИТЛ и колоний... их отличала установка на вырывание масс людей из устоявшейся и привычной среды обитания и помещение их в новую, непривычную, и, как правило, рискованную для их выживания среду».

О военнопленных или 58 статья. Пожалуй, в тоталитарное сталинское время все советские люди боялись обвинений по 58 статье Уголовного кодекса РСФСР. Печально известная роковая статья предусматривала измену родине, шпионаж, антисоветское восстание или деятельность. За эту статью человеку давали высшую меру наказания или срок на 10, 25 лет в исправительно-трудовой лагерь, а так же с жесткими последующими ограничениями после освобождения. Например, так называемое клеймо «101 километр», когда заключенный после освобождения не имел право поселиться ближе чем 100 км от ближнего крупного города. Данная «политическая статья» была принята большевиками в далеком 1927 году и функционировала до 1961 года. Согласно исследованиям, только в годы «большого террора» 1937-1938 гг. в Казахстане были осуждены свыше 45 тыс. человек, а всего с 20-х годов по 60-ые годы прошлого века по Советскому Союзу около четырех миллиона человек.

Ко многим военнопленным, которые в годы Второй мировой войны побывали в плену фашистской Германии и других европейских странах, была применена 58 статья. Сами военнопленные побывали в различных частях вермахта: Туркестанский легион, Восточно-мусульманская дивизия, РОА-Русская освободительная армия, Северо-Кавказский легион, Волжско-татарский легион, различные карательные, полицейские, хозяйственные, рабочие бригады и прочие. Нами изучены материалы в спецархивах и закрытых фондах. В ходе научно-исследовательской работы изучены архивные источники по ним, такие как фильтрационные и трофейные карточки, персональные карточки военнопленных, личные дела, характеристики,

переписки, протоколы допросов, автобиографии и личные вещи, рапорты, приказы вышестоящих органов.

Тема военнопленных-казахстанцев вновь стала актуальной на фоне работы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, где-то даже приобретает международный характер. В России вообще считают, что переписывание истории недопустимо, и никакой реабилитации пособники врага не заслуживают. По-разному трактуют эти события на Украине, в прибалтийских республиках. Скажем, в Узбекистане басмаческое движение стало пересматриваться историками, происходят процессы реабилитации их в рамках оценки советских репрессий. Басмачество оценивается как «движение сопротивления или движение за независимость». На сегодняшний день в обществе существуют различные мнения относительно реабилитации, скажем, солдат Туркестанского легиона. Взгляды на эту тему неоднозначные. Есть сторонники полного оправдания всех побывавших в плену, есть взгляд взвешенного, научного подхода к этому вопросу, с учетом всех обстоятельств. Вопрос, конечно, не простой. На мой взгляд, надо попытаться найти ответы на многие вопросы, а именно: что на самом деле побуждало военнопленных вступать в Туркестанский легион, степень участия в боевых действиях против партизан, советских людей, Красной Армии, сколько солдат благодаря легиону выжило в концлагерях, а затем сумело перейти на сторону Красной Армии, каково мнение самих ветеранов войны, экспертов на эту тему, доступны ли нам все архивные материалы, в том числе зарубежные военные архивы, каковы взгляды ученых по этой проблеме с точки зрения сегодняшней позиции, все ли пленные были добровольцами, какова вина руководства страны и командования, какова была боеготовность Красной Армии в первые годы войны, если миллионы красноармейцев, оказавшись без оружия и боеприпасов в окружении, попадали в плен. Надо учитывать и то, что Советский Союз не подписал Женевскую конвенцию о военнопленных, соответственно советские военнопленные находились в худших условиях, чем военнопленные стран, подписавших ранее этот документ. Они не получали медицинскую помощь, письма и посылки соответственно, полноценного питания, терпели пытки и издевательства. Многие военнопленные вынуждены были из-за нечеловеческих условий в концлагерях перейти к службе к немцам. Много фактов, когда пленные при первой же возможности переходили на сторону союзников, партизан, сражались против фашистов, имеют награды. Есть памятники героям, бывшим военнопленным в европейских городах в знак благодарности в борьбе против фашизма. В целом вопрос требует тщательного изучения и глубокой аналитики. Казахстанские эксперты предлагают реабилитировать военнопленных, попавших в ряды подразделения противника недобровольно, а не реабилитацию виновных в пособничестве и предательстве.

Теперь что касается судьбы наших земляков. Согласно данным Книги памяти архивных материалов, общее количество мобилизованных в ряды Красной Армии от Акмолинской области – 69880 чел., из них без вести пропали и погибли в 1939-1945 гг. – 33950, побывали в плену по имеющимся сведениям более 4000, многие погибли в плену, пропали без вести, служили в различных немецких частях, осуждены – 91 чел., общее количество нереабилитированных в данное время составляет 367 лиц, на них имеются 429 единиц хранения или уголовных дел. Но мы находим новые данные в закрытых архивах, эти данные не последние. Работа продолжается. После освобождения из немецкого плена военнопленные проходили проверку через сеть фильтрационных лагерей. В результате фильтрационные комиссии решали дальнейшую судьбу военнопленных: продолжение службы в действующей армии, отправка в лагерь ГУЛАГа или в административном порядке на стройки НКВД. Определенная часть бывших военнопленных после проверки вернулась по месту жительства и еще долго находилась под контролем местных органов. Проведенный анализ показал, что по имеющимся материалам военнопленных по Акмолинской области, наибольшее число плененных приходилось на призывников 1918-1923 годов, призванных на первом этапе мобилизации, при этом основной год пленения – 1942. К примеру, 106-я казахская кавалерийская дивизия, которая была сформирована в Акмолинске. **В мае 1942 года она была практически полностью уничтожена в боях под Харьковом. Немецкий генерал Клейст по свежим следам писал: «На поле боя везде, насколько хватало глаз, землю**

покрывали трупы людей и лошадей, и так плотно, что трудно было найти место для проезда легкового автомобиля».

Дивизия приступила к формированию с 10 декабря 1941 года по сокращенному штату. Эта часть была укомплектована жителями из Акмолинской, Петропавловской, Кустанайской, Карагандинской, Восточно-Казахстанской, Северо-Казахстанской и Павлодарской областей. Лошади поступили от хозяйств этих регионов.

Дивизия погибла из-за плохого командования, слабой организации разведки и нехватки вооружения. К примеру, вот сведения из акта-приемки этой дивизии на месте 15 мая 1942 года специальной комиссией 6-го кавалерийского корпуса: «Численный состав составлял 4091 человек, вооружены 102 винтовками, 3100 шашками, 46 минометами калибра 50 мм, 18 минометами при 3180 конях». Сегодня на месте сражения установлена мемориальная плита. Эта дивизия сражалась в составе 6-го кавалерийского корпуса. Почти никто не выжил. Шашками против немецких танков! Остатки их попали в фашистский плен и содержались в немецком лагере «Дулага-205». Выжившие прошли через советские лагеря и о своем подвиге и трагедии старались молчать. Документы этой дивизии были спешно уничтожены при окружении. Вот один из примеров. Из спецархива Департамента полиции МВД РК.

«Джумашев Оспан, 1909 г.р., казах, ур. с. Волгоновка Вишневого р-на Акмолинской обл. Призван в 1941 г. Вишневым РВК. Мобилизован в Казахскую дивизию г. Акмолинска, затем во 2 кп 108 кд 125 див., 6 армии, красноармеец. Пленен 26.05.1942 г. под ст. Лозовая Харьковской обл. Содержался в лагерях для в/п в/г. Кременчуг, Хорол, а также на оккупированной территории СССР. В феврале 1943 г. отправлен в лагерь в г. Варшава (Польша). С апреля 1943 г. находился в лагере для в/п Дахау (Германия). Из лагеря Дахау переведен в апреле 1944 г. в лагерь для в/п в г. Подгорица (Югославия), где находился до октября 1944 г. Освобожден в октябре 1944 г. югославскими партизанами. После освобождения проходил службу рядовым партизаном в Югославии. В феврале 1945 г. был ранен, после чего направлен в госпиталь в г. Белград, где находился до 27.06.1945 г. В августе 1945 г. после выздоровления передан командированию советских войск в г. Белграде, оттуда прибыл на территорию СССР, в г. Кишинев». Дальнейшая судьба неизвестна, вполне возможно, что его отправили в сталинский лагерь.

Тогда в страшном харьковском котле погибли более 300 тысяч человек, не считая тех, кто пропал без вести. Более 250 тысяч человек оказались в фашистском плену, а выбрались из этой мясорубки около 22 тысяч офицеров и солдат. О героизме и трагедии 106-й кавалерийской дивизии почти нет документальных материалов, в том числе и в Подольском архиве Московской области. Там имеются сухие строки о том, что все документы захвачены противником. Благодаря последним исследованиям на сегодняшний день известно около 500 имен. Вот такие страницы неизвестной нам войны.

О восстаниях и антирелигиозной борьбе. В архивных фондах уездных революционных комитетов, исполнительных Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, рабоче-крестьянской милиции за 20-е годы XX века особенно полно отражен период репрессий в отношении крестьянства. Объявленная «политика военного коммунизма» легализовала в деревне принудительные хлебозаготовки, вооруженные продотряды изымали у крестьян все запасы хлеба, обрекая людей на голодную смерть, что привело весной и летом 1921 года к массовым крестьянским восстаниям. К тому же, летом на всю страну обрушивается новое бедствие – страшная засуха, приведшая впоследствии к голоду населения. В Акмолинском областном архиве, в фонде 39, дела 25, 68, 75 есть такие донесения властей «... все усилия населения направлены на выплаты налогов. При этом возникает угроза лишиться окончательно хлебных ресурсов». Безысходность крестьян заключалась в том, что «... за невыплату налогов – ревтрибунал, расстрел, конфискация имущества. В том числе семенного фонда, лишения земельного надела, лишение свободы до 5 лет». Результат этой компании был следующий «... почти весь уезд к концу 1921 г. был осужден за неуплату налогов». Обстановка в Кокчетавском уезде, как и по всей Акмолинской губернии становится напряженной. В Челкарской, Сухотинской,

Большеизюмовской волостях появляются группы вооруженных людей, грабивших продотряды. Так называемый «голодный бандитизм» принимает все более угрожающий оборот. Хотя сопротивления крестьян везде были, но наиболее значимые произошли в Кокчетавском уезде, Щучинске, Атбасаре, Челкаре. Нам удалось найти доселе неизвестное восстание крестьян в нашем крае. В фонде 25, деле №7081 Президентского архива имеются сведения о бунте крестьян, который охватил часть территории нынешнего Зерендинского района и Айыртауского региона. Восстание, проходившее под лозунгом «Советы без большевиков», охватило села Казанка, Всеволодовка, Самсоновка, Воскресеновка, Прекрасное и др. Руководили повстанцами Надолин Василий Герасимович и Федин Осип Алексеевич. Трехнедельное выступление крестьян против продовольственной политики большевиков было подавлено частями Красной Армии, а зачинщики, всего 9 человек, были приговорены к высшей мере наказания. Восставшие в Кокчетавском уезде провозгласили себя «Народной армией». По решению тройки ВЧК в марте 1921 года там было расстреляно в общей сложности 232 человека. Среди восставших были зажиточные, бедняки, простые служащие, милиционеры, учителя, священники. Положение в уезде усугубляется еще и тем, что резко увеличивается поток переселенцев из голодных губерний России. В документах Атбасарского уездного исполкома приводятся факты о незаконных действиях красноармейцев-продотрядовцев: «Они бесчинствуют, изымают хлеб, арестовывают должностные лица...». Архивные данные наиболее полно отражают так называемые ранние репрессии: насильственную политику хлебозаготовок, раскулачивание, лишение избирательных прав. Именно в этот период в обиход введено новое понятие «лишенец». На местах были взяты на учет все «бывшие» – дворяне, фабриканты, торговцы, баи, би, кустари, священники, муллы, кустари, содержатели трактиров, кулаки, зажиточные крестьяне, волостные и т.д. Кара «революционного меча» против врагов Советов не утихала и впоследствии десятилетия, наоборот набирала обороты. Уместно будет упомянуть о фразе Сталина о том, что по мере движения СССР к строительству социализма классовая борьба будет обостряться. Вот примеры. Учителя школы села Иван-город Келлеровского района Дубровина А.И. обвиняют в создании в школе антисоветской молодежной организации с целью клеветы на партию и советскую власть. Конезавод-47, недалеко от села Чаглинка. 1933 год. За вред социалистическому имуществу арестованы работники Персик, Янковский. Как классово чуждые элементы «за сознательное нанесение урона социалистической собственности» в виде падежа скота посажены в тюрьму несколько рабочих Улукульской фермы. Или дело № 1163. Известное громкое «зерендинское дело» в 1937-38 годах. Органами НКВД ряд честных коммунистов и активистов Зерендинского района ложно был обвинен в создании националистической контрреволюционно-террористической организации и антисоветской деятельности. Среди них оказались Ильясов Аубакир – председатель Зерендинского районного исполкома, Алдамжаров Мухаметкали – второй секретарь райкома партии, председатели колхозов, учителя, простые колхозники. Всего по сфабрикованному делу было расстреляно 8 человек.

Об антирелигиозной политике. Враждебное отношение советской власти к религии и ее представителям не является случайным, а, как указывает известный религиозный и политический философ Николай Бердяев, свойственно сущности коммунизма, поскольку он сам претендует на то, чтобы быть религией, господствовать не только в общественной жизни, но и в сознании людей. Большевики воспринимали религию в ее различных направлениях как конкурирующую идеологию, и их задача формирования нового человека встречала сопротивление в виде религиозных представлений людей. Нам всем известен термин «воинствующий атеизм», то есть наступление, нетерпимость к религии, которую проводила новая власть. Были созданы для борьбы с религией такие организации, как «Союз безбожников», «Құдайсыздар қоғамы», «Союз воинствующих безбожников» и др. Сама борьба проходила по нескольким направлениям: подрыв влияния духовенства, обложение служителей культа высокими налогами, национализация мечетей, медресе, церквей и их земель, молитвенных зданий, запреты в сфере образования, дискредитация образа священнослужителя, уголовное преследование тройками НКВД (всем арестованным служителям предъявляли статьи

58-10 ч.2 или 58-11 ч.2 контрреволюционная агитация и организация). Категории верующих тоже были разные, различные группы внутри духовенства, среди мусульман это муллы, хазреты, ишаны, имамы, кази, паломники, так называемые «бродящие муллы»; среди христиан, священники всяких рангов, монахи, церковные старосты; католики-ксендзы, сектанты разных направлений, в целом все религиозные активисты исчезающие.

Со второй половины 1920-х гг. духовенство подвергалось репрессиям по различным направлениям: экономическим, политическим и физическим. Формами физических репрессий против духовенства были угрозы расправы, аресты, ссылка, тюремное заключение, расстрелы. Все эти виды репрессий широко применялись и в Казахстане по отношению к представителям традиционного духовенства. Деятельность религиозных общин была поставлена под жесткий контроль Совета по делам религии при СНК СССР, аналогичные комитеты существовали и при СНК Каз. ССР и его подразделения по областям Казахстана. Например, по Акмолинской области в 1940-е гг. работал специальный Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при СНК по Акмолинской области Джазыкбаев. На союзном и республиканском уровнях были разработаны специальные инструкции по ограничению и контролю религиозных общин.

Важным фактором, способствующим освещению репрессий против представителей традиционного духовенства в 1920-1940 гг., явилось открытие доступа к историческим источникам, имевшим раньше секретный характер. В ходе научно-исследовательской работы изучены материалы Государственного архива Северо-Казахстанской области, где имеются уникальные документы о точном количестве культовых сооружений по двум уездам, что позволяет нам установить точное число церквей и мечетей и других культовых зданий, которые закрывались в период между 1926-1930 гг.

На сегодняшний день еще рано говорить о точном количестве осужденных и расстрелянных представителей традиционного духовенства в Акмолинской области. Считаем, наряду с выявлением имен репрессированных деятелей традиционного духовенства необходимо продолжить поиски культурного наследия культовых предметов старинных книг религиозного содержания в нашей области.

В 1926 году была закрыта Кокшетауская городская мечеть, основанная известным теологом Науан Хазрет (Наурызбай Талас ұлы). Впоследствии его потомки, дети были подвергнуты гонениям со стороны советской власти. В 1989 году, по просьбе мусульманской общественности, мечеть была восстановлена.

Согласно архивным источникам имеется информация о том, что в 30-50-е годы прошлого века были закрыты религиозные культовые здания, например, в 1932 году в Сталинском (нынешний Шортандинский) районе, в 1940 году – Георгиевский храм в Кокчетаве. В 1947 году в с. Викторовка Зерендинского района церковь Икона Казанской Божьей матери, в 1948 году в с.Павловка того же района была закрыта церковь Архистрах Михаила. В целом все христианские церкви и мусульманские мечети полностью были закрыты в 1926-1947 гг. Были приняты административные наказания в отношении жителей с.Карсак Зерендинского района за то, что 30 декабря 1935 года принимали участие на церемонии Тарауык намаз. Всего 40 мужчин, 6 женщин были наказаны. Исключены из колхоза за религиозные взгляды и критику колхозного строя жители с.Красилровка Волков, Вролковский, Гузов. Неизвестна судьба казых, выходцев из Айыртауского района Абушахмана Букаева, Сыздыка Койлыбаева, которых сотрудники ОГПУ арестовали и увезли в неизвестном направлении.

На прииске Степняк в 1937 году выявлена нелегальная религиозная община из бывших мулл и баев. В документах называются следующие муллы:

Мулла Акаев Мергасым Шаймерденович. Он значится как руководитель этой общины. Акаев М., 1874 г.р., уроженец аула «Акмолда» (аул № 9) Айртауского района, где проживал до 1910 года, занимался обучением детей. Отец его – Шаймерден-мулла. С 1910 по 1922 гг. жил в селе ЖелтауКокшетауского района, с 1922 по 1926 гг. жил и занимался обучением детей религии в хозауле «Тукбыр» (аул № 10) Рузаевского района.

В 1926 году переселился на станцию Имантау и жил до 1930 года. Потом переселился на прииск Степняк.

Айтхожин Галиаскар, быв. мухтасиб, имам, в момент ареста на прииске Степняк.

Кузкенов Шамак, мулла, быв. мухтасиб, в момент ареста – прииск Степняк

Мурзабеков Кенжебулат – мулла, хаджи. Проживал на прииске Степняк.

Байжуманов Жумадил – мулла, прииск Степняк.

Жулдыбаев Смагул – хаджи, мулла, прииск Степняк.

Мынбаев Умырзак – мулла, прииск Степняк.

Алимов Бакен, мулла, прииск Степняк.

Каипов Каримжан, хаджи, прииск Степняк.

Журтугулов Куандык – бай, прииск Степняк.

Ракиев Жакия – мулла, прииск Степняк.

Турайгыров Кузгамбет, мулла, прииск Степняк.

Касен-мулла, прииск Степняк.

Сыздык мулла, прииск Степняк.

Акаев, Айтхожин, Кузкенов были арестованы в июне 1937 года и по приговору Тройки расстреляны. Судьба остальных неизвестна.

В государственном архиве г. Астаны имеются доклады «Об антирелигиозной работе в Акмолинской области за 1924-1925 гг.», планы, итоги работ Союза безбожников Кокшетауского уезда, протокола заседаний, заявления верующих о проведении службы, о передаче зданий соборов, церквей и мечетей под рабочие клубы. В специальном архиве имеется дело по обвинению мухтасиба Акмолинского района, мoulлы Мирвалиева Темиргали по статье 58-6., то есть создание «мусульманским духовенством и классово-враждебными элементами националистической организации с целью свержения Советской власти и создание буржуазного государства с объединением всех тюркских народностей на территории Карагандинской и Северо-Казахстанской областей в 1933-1937 годах. Из 15 обвиняемых шестеро расстреляны, 9 чел. приговорены к различным срокам. Заседанием Тройки УНКВД Северо-Казахстанской области от 14 августа 1937 года по обвинению за создание контрреволюционной организации из числа бывших кулаков и духовенства Кокшетауской, Викторовской, Михайловской общин на территории Кокшетауского, Молотовского и Зерендинского районов было расстреляно 15 человек. Вина: антисоветская агитация и распространение слухов о войне с Германией и Японией, восхваление капиталистического строя. Есть материалы по обвинительному заключению Шайтанова Михаила, уроженца казачьей станицы Челкар Айыртауского района, спецпереселенцев села Глубокое Келлеровского района Рудницкого, Бигус, Нога за антиколхозную агитацию, по делу антисоветчиков-баптистов Енбекшилдерского района за вербовку в секты колхозников, дело о создании воскресной школы евангелистов и баптистской общины, организации молитвенного дома в Щучинске феврале 1963 года, руководитель Королюк Иван Федорович был осужден на 4 года. Там же в Щучинске в 1962-1963 гг. была разоблачена группа Кленова Алексея, Слепакова Максима, Башкирцева Ивана по обвинению в создании « Истинной православной церкви» – ИВЦ и «клевету на КПСС, коммунистическое строительство, за отказ от выборов», все они получили от 7 до 10 лет тюрьмы.

Заключение. В целом несмотря на огромную проделанную работу, мы намерены продолжить дальше исследования. По всем направлениям реабилитации нужны еще поиски, новые источники, материалы. Хотим составить карту сталинских лагерей нашей области, а также требуется уточнение всех категорий репрессированных, разработать тематику научно-исследовательских работ для молодых ученых, составить туристические маршруты к местам расположения лагерей и массовых захоронений. Хотелось бы поработать в архивах соседних стран. Было бы неплохо открыть музей памяти жертв политических жертв в областном центре.

Для общества, нацеленного на создание правового государства, наиболее важной для формирования национальной идентичности является полная правовая и политическая реабилитация всех невинных жертв тех лет. Для любого светского государства первостепенным должно быть соблюдение прав человека и прав этнических

групп, вне зависимости от социального строя и общественной формы. Тогда только мы можем занять достойное место в цивилизованном мире. Без осмысления своего прошлого, даже самых тяжелых страниц своей истории мы не можем смотреть в будущее. Это наш долг перед нашими потомками!

Список литературы и источников:

- Ақмола облысы аумағындағы лагерьлік қоныстар. Кітап альбом. Көкшетау, 2022. 296 б.
- История жертв политических репрессий в Актмолинской области в 1920-50 гг. Сборник статей и документов. Кокшетау, 2021. 258с.
- Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 19: Ақмола облысындағы саяси қуғын-сүргін тарихы: құжаттар мен деректер негізінде. Құжаттар мен материалдар жинағы. Құрастырушылар: А.Т. Шукеева, Ж.К. Осипова, Г. Абдыкулова, Н.Э. Исенова, Г.М. Тулепбергенов, Р.К. Жусупова, А.А. Шарипов, А.К. Салимов/ Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 252 с.

References

- Aqmola oblysy aumagyndagy lagerlik qonystar. [Camp settlements in the territory of Akmola region]. Kitap albom. Kokshetau, 2022. 296 b. [in Kazakh]
- Istoriya zhertv politicheskikh represii v Akmolinskoj oblasti v 1920-50 gg. Sbornik statej i dokumentov. [The history of victims of political repression in the Akmola region in 1920-50. Collection of articles and documents]. Kokshetau, 2021. 258 s. [in Russian]
- Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody XX veka). [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20-50s of the twentieth century)]. T. 19: Aqmola oblysyndagy sayasi qugyn-syrgin tarihy: quzhattar men derekter negizinde. Quzhattarmen materialdar zhinagy. [History of political persecution in Akmola region: based on documents and data. Collection of materials with documents]. Qurastyrushylar: A.T. Shukeeva, Zh.K. Osipova, G. Abdykulova, N.E. Isenova, G.M. Tulepbergenov, R.K. Zhusupova, A.A. Sharipov, A.K. Salimov/ Pod obsh. red. E.T. Karina. Astana, 2022. 252 s. [in Kazakh]

**КУЛАКТАР, БАЙЛАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТАШАЛАР),
ШАРУАЛАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
КУЛАКИ, БАИ, ПОЛУФЕОДАЛЫ (СЕРЕДНЯКИ),
КРЕСТЬЯНЕ-ШАРУА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
KULAKS, BAI, SEMI-FEODAL (MIDDLE PEASANTS),
SHARUA PEASANTS AS VICTIMS OF REPRESSION**

ҒТАХР 03.20.00

АЗАЛЫ ЖЫЛДАР АҚИҚАТЫ

Исатаева Айдын Кенесбаевна^{1*}

¹«Түркістан облысының мемлекеттік архиві» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің басшысы. Қазақстан, Шымкент қаласы. E-mail: oga_control@iturstan.kz.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада 1928-1929 жылдар аралығында жүргізілген бай-кулактардың мал-мүлкін тәркілеу науқаны және Түркістан облысы мемлекеттік архиві ұжымының саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстар нәтижелері қысқаша баяндалады.

Түйін сөздер: байлар, мал-мүлік, тәркілеу, қуғын-сүргін, архив құжаттары.

МРНТИ 03.20.00

ПРАВДА ТРАУРНЫХ ЛЕТ

Исатаева Айдын Кенесбаевна^{1*}

¹Руководитель коммунального государственного учреждения «Государственный архив Туркестанской области». Казахстан, г. Шымкент. E-mail: oga_control@iturstan.kz

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье кратко излагаются сведения о кампании по конфискации имущества баев-кулаков, проводившейся в 1928-1929 годах и итоги работы, проведенной коллективом Туркестанского областного государственного архива по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Ключевые слова: баи-кулаки, имущество, конфискация, репрессия, архивные документы.

IRSTI 03.20.00

THE TRUTH OF MOURNING YEARS

Isataeva Aydyn Kenesbayevna^{1*}

¹Head of the communal state institution "State archive of Turkestan region". Kazakhstan, Shymkent. E-mail: oga_control@iturstan.kz

*Corresponding author

Abstract. The article briefly outlines information about the campaign to confiscate the property of bai-kulak, carried out in 1928-1929, and the results of the work carried out by the team of the Turkestan Regional State Archive for the complete rehabilitation of victims of political repression.

Keywords: bai-kulaks, property, confiscation, repression, archival documents.

Кіріспе. Түркістан облысының мемлекеттік архиві еліміздегі іргелі мекемелердің бірі болғандықтан да архив қорларында ел тарихындағы оқиғаларды айғақтайтын аса құнды

құжаттар сақталып келеді. XX ғасырдың бірінші жартысы қазақ тарихында жасампаздық реформалармен қатар орны толмас қайғы-қасіретті оқиғалармен сабақтасып жатыр. Сондай тағдыршешті оқиғалардың бірі – 1928-1929 жылдар аралығында жүргізілген байлардың мал-мүлкін кәмпескелеп, өздерін жер аудару науқаны еді. Тарихи оқиғалардың қисынына жүгінсек, елде жүргізілген кәмпеске науқаны 30 жылдары жүргізілген жаппай саяси қуғын-сүргіннің бастамасы болғандығын көреміз. Бұл сөзімізге архивте сақталған құжаттардың мазмұнына үңілсек көзіміз жете түседі.

Тарихқа көз жүгіртсек, 1928 жылдың 15 наурызындағы Қазақ АКСР-ы Президиумының Қаулысы бойынша әкімшілік басқаруды округтік және аудандық жүйеге көшіру туралы ереже бекітіліп, «Кеңестер және олардың Атқару комитеттерінің өлкелік (облыстық), округтік және аудандық съездері туралы» ереженің негізінде елді әкімшілік-аумақтық бөлініске бөлу жұмыстары іске асырылған. Сырдария губерниясын аудандарға бөлу 1928 жылдың 30 мамырынан басталды. Сырдария губерниясы Қызылорда және Сырдария округіне бөлініп, Сырдария округінің құрамына Әулиеата, Жуалы, Меркі, Сарысу, Шу, Талас, Бостандық, Ұржар, Қаратас, Келес, Қызылқұм, Созақ, Түркістан, Жаңақорған, Арыс, Бадам, Ақсу, Қараспан, Манкент-Сайрам, Шаян, Түлкібас сияқты 21 аудан кірді.

Осы аудандарда жүргізілген кәмпеске науқанына қатысты құжаттар архивіміздің «Сырдаринский окружной исполнительный комитет» деп аталатын 74-қорында сақталған. Қор құрамында Қазақ АКСР ХКК, Қазақ АКСР ОАК қаулылары, жиналыс хаттамалары, округтік және аудандық съезд материалдары, бай-феодалдары кәмпескелеу жөніндегі құнды құжаттар кездеседі (ТОМА, 74).

Архивтік құжаттарға көз жүгіртсек, байлардың мал-мүлкін тәркілеу науқанының басталуына 1928 жылғы 27 тамызда – Қазақ АКСР Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды кәмпескелеу және жер аудару туралы» декретінің қабылданғаны себеп болғандығын көреміз. Бұл декретте бай – феодалдар өздерінің мүлкіктік және қоғамдық ықпалымен ауылды кеңестендіруге кедергі жасайды деген ұстаным негізге алынды. № 74 қордағы аталған қаулыны іске асыру бойынша нұсқаулыққа сүйенсек, онда «Байлардың шаруашылығын тәркілеу» атты қаулысында «...кеңес өкіметін құру барысында көптеген үстем тап өкілдері мен ауқаттылардың ауылдар мен қыстақтарда билікке қарсы үгіт-насихат жүргізіп, ұлтаралық және рулық алауыздықтар туғызып, кеңестік іс-шараларды жүргізуге кедергілер туғызғаны, сондықтан ауылдарды кеңестендіруге өздерінің ықпалымен кедергі жасап отырған жергілікті ірі байларды басқа жерлерге көшіру керектігі» ескертілген (ТОМА, 190: 31-35). Заң бойынша малы, дүние-мүлкі тәркіленіп, өзі жер аударылуға тиісті ірі байларға: көшпелі аудандарда ірі қараға шаққанда 400-ден астам малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы барлар және бұрынғы сұлтандар мен хандардың ұрпақтары жатқызылды.

Байлардың мал-мүлкін тәркілеу заңды бұзу арқылы жүзеге асырылды:

1. Орташалар байлар қатарына жатқызылды.
2. Тәркілеуге жататын нормаға дейін жеткізу үшін жекелеген отбасы шаруашылықтары әдейі біріктірілді.
3. Қанаушы элементтермен қатар дәулетті және орташа шаруашылықтар да тәркіленді.

Сөйтіп, бай – кулактар қатарына темір шатырлы үйі немесе 2 аты болғандар да енгізілді. Ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру (коллективизация) бағыты көзделіп, бай – кулактары тап ретінде жою міндеті алға қойылды. Бұл кеңестік саяси науқан «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» дейтін ұранмен жүзеге асты.

1928 жылы тамыздың 30-да Қазақ АКСР ХКК-нің «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы» арнайы қаулысы қабылданып, соған сәйкес аудандар белгіленді. Науқанды 1928 жылдың 1 қарашасында аяқтау жоспарланды, яғни бір ай ішінде бітіру керек деп шешті. Кейінірек ол тағы 10 күнге ұзартылды. Көрсетілген уақытта іске асырылып болмаса, әрі қарай бұл іспен ОГПУ және милиция органдары айналысуы тиіс еді. Тәркіленген бай-кулактарды жер аудару екі бағытта жүргізілген: округішілік және өлкелік (яғни Қазақстан бойынша).

Жер аударылуға жататын адамдарды көшіру үшін аудандарды айқындау туралы ҚАССР ХКК № 82 қаулысы шықты. Қазақ байларын жер аудару мына тәртіппен жүргізілді:

1. Жетісу және Сыр – Дария округтерінен – Орал округіне.
2. Оралдан – Жетісу округіне.
3. Гурьев – Петропавл округіне.
4. Қарқаралыдан – Қостанай округіне.
5. Семейден – Сырдария округіне.
6. Павлодардан – Ақтөбе округіне.
7. Петропавлдан – Ақтөбе округіне.
8. Қызылорда – Адай округіне.
9. Ақмоладан – Гурьев округіне.
10. Ақтөбеден – Қарқаралы округіне.
11. Қостанайдан – Семей округіне жер аударылуы тиіс болды (ТОМА, 297: 2).

Осы қаулыны жергілікті атқарушы органдар міндетті түрде орындауға тиіс деген нұсқау да берілді. Ұжымдастыру бай – кулактарды тәркілеуден басталды. Кеңес өкіметіндегі солақай саясаттың кесірінен көшіп-қонып жүрген, жеке мал шаруашылығымен айналысқан халқымыздың тұрмысына күрделі соққы жасалды. Билік әу баста тәркілеу тәртібі мен саясатын қазақтардан барынша жасыруға ұмтылды. Тәркіленуге тиіс адамдарды үш топқа жатқызды:

Бірінші топ: төңкеріске қарсы адамдар, бұларды бірден тұтқындап, ісін сотқа берді.

Екінші топ: ірі байлар. Бұларды дереу тәркілеп, өздерін алыс аудандарға жер аударды.

Үшінші топ: байлардың отбасылары. Оларды ұжымдастыру аудандарындағы колхоздар бөлген жерлерге қоныстандырды.

Бірінші топқа жаңа үкіметтің ісін жақтамайтын сауатты орта шаруа адамдар да ілікті.

КСРО Халық Комиссары 1932 жылы жазылған өте құпия хатында барлық жауапқа тартылғандардың бар болғаны 37,3 пайызы ғана байлар, қалғаны қатардағы еңбекшілер екенін мойындаған (Қозыбаев, т.б., 1992). Деректерге сүйенсек, тәркілеу науқаны басқа республикаларға қарағанда Қазақстанда өте қарқынды жүргізілді. 1928-1929 жылдары тәркілеу науқанына еліміз бойынша 696 бай-бағлан ілініпті. Алдын ала жасалған жоспар бойынша үкімет жоғарыдағы байлардан 225 972 бас мал тәркілейміз деп үміттенген еді. Алайда үміттері ақталмай, барлығы 144 474 бас мал ғана тәркіленді. Бұл – жоғарыда белгіленген меженің 64 пайызы. Ал байлардан тәркілену арқылы тартып алынған малдардың 118 919 басы жеке шаруашылықтарға (74,3%) және колхоздарға (25,7%) таратылып берілді. Тәркіленген малдар негізінде жаңадан 292 колхоз құрылып (Омарбеков, Атабаев, 1988), 1929 жылдың 1 қазанынан 1930 жылдың 1 қаңтары аралығында 100 мыңдай кедей және орташалардың шаруашылықтары ұжымдастырылды.

1928 жылы еліміздегі шаруа қожалықтарының тек 2%-ы ғана ұжымдастырылса, 1930 жылы 50%, 1931 жылдың қазанында 65% ұжымдастырылды, яғни ұжымдастыру қарқыны жеделдетілді. 1931 жылы республикадағы 122 ауданның 78 ауданында ұжымдастырумен 70-тен 100%-ға дейін шаруа қожалықтары қамтылды. Осындағы күшпен ұжымдастыру жайлы Қазақ Өлкелік Партия Комитетінің жауапты хатшысы қызметіне Ф.И. Голощекин Мәскеудегі Бүкілодақтық ауылшаруашылық ұжымдары кеңесінің төрағасы және Жер халық комиссариатының комиссары Яковлевке және РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Т.Рысқұловқа жіберген жедел хатында Қазақстанда 1929-1930 жылдары ұжымдастырудың жоспарын қайта пысықтап жатқанын, тіпті бұл істі әлі де күшейте түсу қажеттігі жайлы ескертіп, 1930 жылдың күзіне қарай жаңадан 350 мың шаруашылық пайда болғаны жайлы баяндапты (Социалистік Қазақстан, 1989). Сөйтіп, күшпен ұжымдастыру арқылы отарлаушылар қазақ даласында ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылықтың дәстүрлі мәдениетін күйретті. Осындағы жаппай ұжымдастыру науқанымен қатар, халықты отырықшыландыру бірге жүргізілді. Отырықшыландыру барысында қазақтың ауылдық-рулық тұрмыстық жүйесінің ерекшеліктері ескерілмей, көшпелі немесе жартылай көшпелі қоғамды отырықшылыққа күштеу саясаты қазақ этносының өмір сүру қабілетін оңдырмай бұзды. Отырықшыландыру мен ұжымдық шаруашылықтар құру қажетті, прогрессивті болғанымен халықтың, жергілікті жағдайдың ерекшеліктеріне сәйкес жүйелі жүргізілмеді. Бұл ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық циклін бұзды. Сонымен қатар, ет дайындау мен астық дайындау шаралары ел ішіндегі ахуалды одан бетер шиеленістіріп жіберді. Ет және астық дайындау жоспарының жыл сайын өсуі осы жылдары Кеңес Одағында қалыптасқан

жағдаймен байланысты болды. Әлді шаруашылықтарды тәркілеу халықты жаппай ашаршылыққа алып келді.

Елді күйзелтіп, берекесін кетірген кезеңнің бірі бүгін тілге тиек етіп отырған отызыншы жылдардағы аштық пен отыз алты мен отыз сегізінші жылдары халқы үшін, елі үшін еңіреп туған азаматтарымызды қуғын-сүргінге ұшыратып, «халық жауы» деп атып тастауы жанымызды жегідей жаралайды. Жаппай қырылған бауыр-туыстарымыздың әруағын ұмытсақ біздің кім болғанымыз?

«Кешегісін білмегеннің, келешегі дұдамал» демекші, қазіргі таңда тәуелсіз ел ретінде тарихымыз таза таразыланып, 1937-1938 жылдары жазықсыз құрбан болған азаматтарға жан-жақты қолдау көрсету арқылы өскелең ұрпаққа парасаты мол іс танытуымыз қажет.

Осы орайда 2021 жылы Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлығына және Түркістан облысы әкімдігінің 2021 жылғы 14 қаңтардағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері жөніндегі өңірлік комиссия құру туралы» № 6 қаулысына сәйкес, арнайы жұмыс тобы құрылды. Аталған жұмыс тобымен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтаудың мақсаты мен міндеттері талқыланып, іс-шаралар жоспары бекітілді. Жоспарға сәйкес, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық офисінің дайындаған әдістемелік нұсқаулығына сүйене отырып, Түркістан облысы мемлекеттік архивіндегі әділет, сот, прокуратура органдарының жабық және ашық қорларындағы құжаттарды зерделеу жұмыстары жүргізілуде. Жұмыс екі бағытта 5-бағыт Большевиктік-сталиндік режимнің шаруаларға қарсы күшейтілген ұжымдастыру, сатып алу және басқа да саяси науқандарының құрбандарын зерттеу, қорытынды және ұсыныстар дайындау бойынша және 9-бағыт Қазақстанның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін жеке күрескен адамдардың, сондай-ақ осы идеялар үшін адамдардың саяси баяндамаларына қатысушылардың, қоғамдық және саяси ұйымдардың, сондай-ақ қызметтік, ғылыми, мәдени және басқа салалардағы идеялары үшін мемлекеттік қудалауға және қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың толық құқықтық және саяси ақтауға арналған пікірлер мен ұсыныстар дайындау бойынша жүргізілуде. Күні бүгінге дейін жүргізілген зерттеу жұмыстары негізінде жалпы саны 2124 адам тізімге алынды, Қазіргі таңда ақтауға жалпы саны 2062 адам ұсынылып отыр. Сонымен қатар, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихы архивіндегі деректер негізінде Сыр-Дария округіндегі мал-мүлкі тәркіленген 3090 бай-кулактың тізімі дайындалып, ақтауға ұсынылып отыр. Тізімде қылмыстық жауапкершілікке тартылған азаматтың аты-жөні, туған жылы, әлеуметтік жағдайы, қандай баппен жауапқа тартылғандығы және жаза мерзімі, архивтік негізі туралы мәліметтер қамтылған.

2022 жылы архив қызметкерлерімен жинақталған тізім негізінде «Саяси қуғын-сүргін құрбандарының толық құқықтық ақтауға ұсынылғандардың кеңейтілген тізімі» және «Сыр-Дария округіндегі бай, кулактар тізімі» атты 2 жинақ және жинақталған архивтік деректер негізінде «Отырықшыландыру мен шаруаларды күштеп жер аудару науқанының құжаттары мен мақалалар» жинағы жарық көрді (Саяси қуғын-сүргін. 2022).

Еліміздің тәуелсіздігі құнын білгенге осындай мыңдаған жандардың тартысқа түскен тағдырының арқасында жетті. Қорытындылай келе айтарымыз, қалай дегенмен де, қазақ тарихындағы бұл қасіретке бей-жай қарау, санамыздан өшіру елдігімізге сын емес пе?! Ащы тарихымызды білмеу — тәуелсіздік қадірін түсінбеумен пара-пар. Ендеше, ұрпақ санасына өткен дәуір тарихын жаңғырту, халық зиялыларын жадымыздан бір сәт те шығармау баршамыздың ұлт алдындағы азаматтық парызымыз, қуғын-сүргінге ұшыраған ата-бабаларымыздың алдындағы перзенттік борышымыз деп білейік! Қазақ елі, қазақ ұлты үшін жоғалып кетуге сәл қалған, басынан өткен зұлмат қуғын-сүргін, ашаршылық күндері енді қайтып келмесін, бұл біздің өткеннен алар сабағымыз болсын!

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Түркістан облысының мемлекеттік архиві (ТОМА), 74 қор – Сырдария округтік атқару комитетінің құжаттары

ТОМА, 74 қор, 1 тіз. 190 іс. 31-35 бб.

ТОМА, 74 қор, 1 тіз. 297 іс. 2 б.

Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілғожин Ж.Б. Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы, 1992. 36 б.

Омарбеков Т., Атабаев Қ. Кооперативтендіру сабақтары. // Лениншіл жас, 1988 ж. №31, 3-4 тамыз, 7 б.;

«Социалистік Қазақстан» газеті, 14 қаңтар 1989 ж. №4, 9 б.;

Саяси қуғын-сүргін құбандарының толық құқықтық ақтауға ұсынылғандардың кеңейтілген тізімі. Алматы, «Арыс» баспасы, 2022.

Сыр-Дария округіндегі бай-кулақтар тізімі. Алматы, «Арыс» баспасы, 2022.

Отырықшыландыру мен шаруаларды күштеп жер аудару науқанының құжаттары мен мақалалар. Алматы, «Арыс» баспасы, 2022.

References

State Archive of the Turkestan Region (SATR). F. 74 – Documents of Syrdarya District Executive Committee

SATR. F. 74. In. 1, C. 190 is, L. 31-35

SATR. F. 74. In. 1. C. 297. L. b.

Qozybayev M.Q., Aldazhumanov Q.S., Abilgozhin Zh.B. Qazaqstandagy kushtep kollektivtendiru: qorlyq pen zorlyq. [Forced collectivization in Kazakhstan: humiliation and violence]. Almaty, 1992. 36 b. [in Kazakh]

Omarbekov T., Atabaev Q. Kooperativtendiru sabaqtary. [Cooperative lessons]. // Leninshil zhas, 1988 zh. №31, 3-4 тамыз, 7 b. [in Kazakh]

«Socialistik Qazaqstan» gazeti, 14 қантар 1989 zh. №4, 9 b. [in Kazakh]

«Sayasi qugyn-surgin qurbandarynyn tolyq ququqtyq aqtauga usynylgandardyn kenejtilgen tizimi» [Extended list of victims of political persecution proposed for full legal acquittal]. Almaty, «Arys» baspasy, 2022. [in Kazakh]

«Syr-Dariya okrugindegi baj-kulaktar tizimi» [List of wealthy kulaks in Syr-Daria district]. Almaty, «Arys» baspasy, 2022. [in Kazakh]

«Otyryqshylandyru men sharualardy kushtep zher audaru nauqanyryn quzhattary men maqalalar» (Documents and articles of the campaign of resettlement and forced displacement of peasants). Almaty, «Arys» baspasy, 2022. [in Kazakh]

IRSTI 03.20.00

**SOME RESULTS OF SCIENTIFIC COMPREHENSION
OF THE REPRESSIVE SOVIET POLICY
«EXPROPRIATION OF BAISES AS A CLASS»**

Mamytova Saule Nasenovna^{1*}

¹Doctor of Historical Science, Associate Professor, Astana IT University. Kazakhstan, Astana.
E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-8787-7371>

*Corresponding author

Abstract. This article is devoted to the analysis of political repressions in the USSR associated with the confiscation of property and the liquidation of the «baises» as social classes in the 1920-1930s. Special attention is paid to the political campaign to discredit the «baises», their portrayal as «enemies of the people» and mass repressions that led to the confiscation of property and the expulsion of the owners. The research is based on archival materials confirming numerous legal violations, false accusations, mistreatment of suspects and the use of physical violence. An important requirement of the times is the need for an honest and fair reflection on these historical events in order to avoid repetition of similar mistakes in the future.

Keywords: political repression, Soviet totalitarianism, Kazakhstan, class struggle, liquidation of the «baises»

FTAXP 03.20.00

**«БАЙЛАРДЫ ТАП РЕТІНДЕ ЖОЮ» КЕҢЕСТІК
РЕПРЕССИЯЛЫҚ САЯСАТЫН ҒЫЛЫМИ ТҮРҒЫДАН
ТҮСІНУДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ**

Мамытова Сәуле Нәсенқызы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының докторы, доцент, Astana IT University, Қазақстан, Астана. E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-8787-7371>

* Корреспондент автор

Аңдатпа. Бұл мақала 1920–1930 жылдардағы КСРО-дағы мүлікті тәркілеуге және «сатып алуды» әлеуметтік таптар ретінде жоюға байланысты саяси қуғын-сүргіндерді талдауға арналған. Байлардың беделін түсіруге бағытталған саяси науқанға, оларды «халық жауы» етіп көрсетуге, мүлкін тәркілеуге, қожайындарын айдауға әкелген жаппай қуғын-сүргінге ерекше назар аударылады. Зерттеу көптеген заң бұзушылықтарды, жалған айыптауларды, күдіктілерге қатысты жәбірлеуді және физикалық күш қолдануды растайтын мұрағат материалдарына негізделген. Болашақта осындай қателіктердің қайталанбауы үшін осы тарихи оқиғаларға шынайы да әділ ой жүгірту қажеттігі заманның маңызды талабы.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, кеңестік тоталитаризм, Қазақстан, таптық күрес, байлардың жойылуы

МРНТИ 03.20.00.00

**НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ НАУЧНОГО ОСМЫСЛЕНИЯ РЕПРЕССИВНОЙ
СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИКИ
«ЛИКВИДАЦИИ БАЙСТВА КАК КЛАССА»**

Мамытова Сауле Насеновна^{1*}

¹Доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Astana IT University Казахстан, Астана. E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-8787-7371>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Данная статья посвящена анализу политических репрессий в СССР, связанных с конфискацией имущества и ликвидацией «баев» как социальных классов в 1920-1930-е годы. Специальное внимание уделено политической кампании по дискредитации баев, их изображению как «врагов народа», и массовым репрессиям, которые привели к конфискации имущества и высылке владельцев. Исследование опирается на архивные материалы, подтверждающие многочисленные нарушения правовых норм, ложные обвинения, жестокое обращение с подозреваемыми и применение физического насилия. Важным требованием времени является необходимость честного и справедливого осмысления этих исторических событий, чтобы избежать повторения подобных ошибок в будущем.

Ключевые слова: политические репрессии, советский тоталитаризм, Казахстан, классовая борьба, ликвидация байства

Relevance of the research problem. The relevance of studying the history of political repression in the USSR is confirmed not only by historical facts, but also by modern initiatives aimed at understanding and resolving the consequences of this period. Organization of the work of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression in 2020–2023 by decree of the President of Kazakhstan K.K. Tokayev is a striking example of such efforts. This is not just an academic exercise, but an attempt to restore justice and take an honest look at the past in order to avoid repeating mistakes in the future. The result of the commission's work is the declassification of more than 2.6 million documents and materials (The State Commission: 2023), which allows us to obtain a more objective understanding of the scale of political repression and its consequences. This process is of great importance for modern society, since it contributes to the formation of correct historical consciousness and the prevention of ideological distortions.

Moreover, the study of political repression has important ethical implications. It promotes recognition of the suffering and loss suffered by millions of people under totalitarian rule and encourages awareness that such human rights violations must not be repeated. Ultimately, this contributes to the development of a more just and humane society, based on respect for the rights and freedoms of every person.

Studying the history of political repression in the USSR, especially in the context of mass repressions of the 20-30s of the 20th century, remains an important task of our time. One of the aspects of this tragic era was the practice of confiscation of property from the «bais» (rich cattle owner in Kazakh society) and «kulaks» (Slavic peasants who owned over 8 acres (3.2 hectares) of land), which caused enormous damage not only to these segments of the population, but also to the agricultural economy as a whole. The repressions not only deprived people of their material wealth, but also threw them out of their usual cultural environment, depriving them of their «Small Motherland», transferring them to the category of special settlers. These families were marginalized, had difficulty integrating into the new society, and their descendants had difficulty recognizing their origins and fulfilling their filial duty to their ancestors. Today, decades after these events, they and their descendants continue to hope for justice. Studying this part of history not only allows us to understand the scale of the tragedy, but also helps society recognize the truth and accept the lessons of the past to prevent similar human rights violations in the future.

Materials and methods. The works of leading domestic scientists M. Kozybaev, K. Aldazhumanov, Zh. Abylkhozhin, T. Omarbekov, Z. Kabuldinov, S. Zhakisheva, as well as foreign researchers M. Olcott, R. Conquest, S. Cameron were used as a theoretical basis (Kozybaev M., Aldazhumanov K., Abylkhozhin Zh., 1991: 36; Omarbekov T., 1997: 320; Kabuldinov Z., 2021: 548; Zhakisheva S., 1996: 24; Olcott M., 1981: 122-142; Conquest R., 1990: 83-100; Cameron S., 2020: 360). The specific feature of the formation of historical ideas on the topic under study led to reliance on the problematic principle. In addition, the methodological basis was the principles of historicism and a systematic approach. Problem-chronological and historical-comparative methods were used.

Discussion. During the Soviet period, the issue of confiscation of kulaks and baies was considered as part of the study of agrarian socialist transformations. The prevailing class-party approach was expressed in the fact that the baies and kulaks were considered as a capitalist element that interfered with collective farm construction. At the same time, the works of Soviet scientists

contained rich empirical materials (Akisheva Z., 1947: 187; Dakhshleiger G., Nurpeisov K., 1985: 247; Dachsleiger G., 1965: 535; Atabaev K., 1981: 201).

Members of the first state commission for the rehabilitation of victims of repression under the leadership of Academician M. Kozybaev, created at the dawn of independence in 1993, made a great contribution to the modern historiography of the problem. Aldazhumanov K., Abylkhozhin Zh., Omarbekov T. analyzed the process of destruction of the traditional structure within the Soviet system, which brought enormous disasters for the Kazakh people.

New approaches to research are reflected in the research of S. A. Zhakisheva. For a deep historical and source study analysis of the problem of expropriation of the baises, she used computer resources, introduced many new archival documents into scientific circulation, initiated the creation of a scientific database on expropriated baises, and reproduced as fully as possible the social and property model of the baises economy, as well as the mechanism for confiscation of their property (Zhakisheva, 2021: 222).

The large-scale campaign to debaze wealthy cattle owners was analyzed by U.A. Kstaubaeva. Based on archival documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, it shows the harsh actions of the Central Commission on confiscation, eviction and forced confiscation of livestock and property, abuses of district commissioners, local «activists», who destroyed the most experienced and literate part of the nomadic and semi-nomadic population districts of Kazakhstan, undermined the economic and organizational function of the most educated, authoritative elite of the traditional village (Kstaubaeva, 2015: 174).

The leading Kazakh researcher on this topic, Auanasova A.M., systematically presented normative and legal documents (decrees, instructions), which «became the basis for the Bolsheviks' local policy of destroying the traditional type of nomadic economy of Kazakh society and the baystvo as a class». She draws attention to the fact that the bulk of the victims of repression are concentrated in archival materials: reports, reviews of the OGPU for the KASSR, memos of the chairman of the Kazakh branch of the Supreme Court of the RSFSR, in interrogation reports of persons under investigation accused under articles 60, 67, 107, etc. of the Criminal Code of the RSFSR, as well as in the periodicals of that time. The researcher, like many other modern researchers, believes that baises is «the main economic support of Kazakh society» (Auanasova, 2021).

To obtain a complete picture of the causes, consequences, features in all the diverse manifestations of this tragedy, the research of the regional nature of Zh. Saurykova based on materials from the Almaty district (Zh. Saurykova, 2023), K. Zhubatkanov from the Aktobe region (Zhubatkanov, 2015: 85-88), A. Zhanbosinova from the East Kazakhstan region is of great value (Zhanbosinova, 2017: 162 - 168), A. Syzdykova, A. Amanova, A. Moldakimova in the Pavlodar Irtysh region (Syzdykova, Amanova, Moldakimova, 2022: 111-121), Rakhmetullin E.E., Mamyrbekov A.M., Tokishkadyrov B.B. (Rakhmetullin, Mamyrbekov, Tokishkadyrov, 2021: 33-39), Akhmetova R.D., Abenova G.A., Dautova A.F. according to the Semipalatinsk Irtysh region (Akhmetova, Abenova, Dautova, 2023: 59-67), Bekmagambetova M.Zh., Bekmagambetov R.K., Shakhman Z.B. in Kostanay region (Bekmagambetova, Bekmagambetov, Shakhman, 2017: 163-169) and others.

The features of the «liquidation of the kulaks and baises as a class» in Kazakhstan are considered by the Russian scientist A. Kozlov (Kozlov, 2014: 109-113). In his opinion, in Kazakhstan, as in the country, the main instrument of dispossession was judicial repression, and dispossession itself was determined primarily by economic reasons – the need to form the material base of collective farms. Another peculiarity of Kazakhstan was that, due to natural and climatic conditions, it became one of the main areas of settlement of dispossessed farms from the central regions of the country.

Research activity on this topic has increased significantly in recent years. Of course, the main detonator that gives a powerful impetus to researchers is the State Commission for the Rehabilitation of Victims of Political Repression and the Project Office created within the framework of this commission, headed by the famous state and public figure, scientist Sabyr Akhmetzhanovich Kasymov.

Research results. The liquidation of the kulaks and baiss as a class was part of broader socio-economic experiments carried out by the Bolsheviks in the 1920s and 1930s. These experiments included forced industrialization, forced collectivization, and voluntarist sedentarization, which

aimed to change the structure of society in accordance with communist principles. The theory of class struggle was used as an ideological justification for these measures. The Bolsheviks actively promoted the idea of liberation from «bai-feudal exploitation» and discredited the bais with the help of populist slogans. However, these ideas did not immediately become widespread among the Kazakh population, since centuries-old social traditions had deep roots. The bai ensured not only their own well-being, but also played an important role in society, providing for its various needs. Therefore, the first measures against bais in the form of regulations and restrictions did not bring the expected results. The Bolsheviks encountered resistance from the population of the auls (rural Kazakh settlement) and were unable to achieve the desired changes.

However, more drastic measures were taken in 1927, when the revolutionary government began to forcibly take away land from the bais. This led to the start of a real war against the bais, especially in nomadic and semi-nomadic auls, where large owners were forced to give up a significant part of their land holdings.

In December 1927, a Commission was created to develop a draft law on confiscation, which became one of the key points in agricultural policy of the time. However, the activities of this commission caused great concern among the rural population, which led to a massive sale of livestock on farms.

The position of the official bodies on this issue turned out to be ambivalent and contradictory. On the one hand, they accused «anti-Soviet elements», mainly Kazakhs («bai», «biy», «elders», «atkaminers», Alash-Orda intelligentsia), of spreading «perverted rumors about confiscation». However, on the other hand, their secret directives contained instructions not to interfere with the sale of cattle by the bais. These guidelines stated: «Efforts should be made to clearly and accurately identify the quantity of livestock and property being sold and held after the sale. At the same time, find out the purpose of the sale and where the proceeds will be sold. This information must be collected in illegal form and stored in volost and district executive committees» (RK SAPR, F. 8p. Inv. 1. C. 61: 33).

From subsequent orders of the district committees it is clear that the purpose of such a dual position was related to «identifying taxable objects in the auls» and compiling a list of the largest payers of agricultural tax. This process demonstrates the complexities and contradictions that accompanied agricultural policy during this period and shows what complex problems rural residents and authorities faced when introducing new laws and measures.

During the preparation for the announcement of the Decree on the confiscation of the farms of semi-feudal bais, the Soviet authorities took a number of preventive measures, including collecting information about the political status of each bai. This collection included detailed inquiries on several key issues:

1. Ancestral origins and ties to the Tsarist government. This question was aimed at determining the historical roots of the Bai's influence and his possible links to the previous regime.
2. Role to the Alash-Orda government. This question is about Bai's relations with national movements and their possible support of conservative structures.
3. Historically patrimonial influence on the surrounding population. This question aimed to understand the influence the Bai have on society from a historical perspective.
4. Forms and methods of enslaving the surrounding poor. Determined how the Bai dispose of their property and how this affects the local population, including the distribution of livestock and other resources.
5. Total assets and number of livestock. Information is collected on the wealth and resources of the bai, including the number of livestock and other valuables.
6. The number of labourers in his household. Information on how many people are exploited in the Bai's household is examined here.
7. Ownership of arable and hay land. It is investigated which pieces of land are owned by the Bai and how they are used for agriculture.
8. Kinship ties with influential families and individuals. The social connection of the bai with other influential individuals in the region is assessed.
9. Kinship ties with influential Soviet, party workers. It is investigated what ties the bai has with representatives of Soviet and party structures, which can influence his position in society (RK SAPR, F. 8p. Inv. 1. C. 61: 34).

It is important to note that all information was collected in strict secrecy, and even members of the party bureau and direct participants in the compilation of personal data were not aware of the purposes of this collection.

On May 3, 1928, the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) suggested that «Kraikom» (Regional Committee) shift the center of gravity to the fight against the influence of the bais in the auls. In the republic, party and Soviet authorities began a political campaign to discredit the Kazakh bais, portraying them as «enemies» of the Kazakh people. The bais were accused of continuing to «deeply and cruelly exploit» the aul population, keeping them in «poverty and centuries-old darkness». These accusations were published in the appeal of the Presidium of the Central Executive Committee of Kazakhstan «To all workers of Kazakhstan» on August 8 and September 5, 1928. At the same time, in the press and circular letters sent by provincial executive committees to the chairmen of district organizational bureaus and aul Councils, the idea was actively promoted that this measure of the Soviet government was being carried out exclusively in the interests of the poorest strata of the aul. The authorities sought to create a general hatred of the bai among the population, pushing the poorest strata to fight against them.

On August 15, 1928, Kraikom created a commission to directly manage the campaign. On August 27, 1928, at a meeting of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the republic, a resolution was adopted «On the confiscation of bai's farms». Commissioners were appointed to carry out confiscation in the districts of the republic, and more than a thousand representatives were sent directly to the auls. Three days later, on August 30, the «Instructions for the application of the resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the KASSR on the confiscation of bai's farms» was approved. It contained 38 points defining the procedure for confiscating property from persons subject to confiscation. Each point of the instruction clearly defined the grounds for confiscation. For example, the first paragraph stated that upon eviction, all property related to agriculture is confiscated from individuals and their families, with the exception of the necessary resources for running a labor farm, minimal livestock and household items not related to agricultural activities (such as clothing, linen, dishes and food), were not subject to confiscation. The Instruction also established standards for the property of farms subject to confiscation, taking into account the economic characteristics of various regions. The Instructions established criteria for grouping bais farms in nomadic areas, who had over 400 heads of livestock translated into cattle, in semi-nomadic - over 300 heads and in sedentary - over 150 heads of livestock. The directives stated that the share of liquidated kulak households should not exceed an average of 3–5 percent of peasant farms, and in national regions – 2–3 percent wealthy households. All property was confiscated, and the owners were expelled from the district.

Requisitions were sent to the districts - the number of bais to be liquidated, but in practice the indicated number of kulaks and bais was not collected. Therefore, in order to carry out the plans, they began to draw up additional lists of persons subject to expropriation.

In the Pavlodar Okrug, the allocation for 39 people was determined, and only 23 people met the instructional requirements. In order to fulfill the plan, those who did not have as many livestock as were required by the directive were included in the list of large bais. There were often cases when the economy of nomadic regions was assessed by the standards of sedentary ones. For example, Beysenev Abrar Battanovich from the Seitenovsky district, who had 180 heads of livestock, was classified as a settled farm and a decision was made to confiscate the livestock and deport him (RK SAPR, F. 12. Inv. 1. C. 157: 187–189).

The inability to fulfill established plans for the liquidation of «kulak-bai farms» forced the authorities to make some adjustments to the criteria for their evaluation. New signs of «Kulak-Bai elements» were introduced. Now the emphasis began to be placed not on economic status, but on the role in public life, tribal status, as well as «opposition to the Sovietization of the auls».

«Kulaks and Baises», accused of organizing counter-revolutionary protests against the Soviets, as well as supporting any actions aimed at disrupting the collective farm movement («obstructing the redistribution of hay lands», «harboring objects of taxation»), were called «groupers». Punishments ranged from eviction to imprisonment in forced labor colonies, depending on the degree of their «hostility» to Soviet power. A well-known entrepreneur in the Pavlodar Irtysh region, Bizhan

Shokybasov, was included in this category. He was engaged in the carriage trade and also traded livestock. The mosque he built still operates successfully in Pavlodar.

Photo. Bizhan Mosque, Pavlodar <https://lifepvl.kz/2022/08/12/4219/>

People call it the Bizhan Mosque. From the materials of the Pavlodar Okrug commission on dispossession it is known that he had «in terms of cattle, over 150 heads of cattle, 12 sleighs, 2 chaises, 3 carts, a cart, a loboheater, a plow, 7 acres of crops». He was accused of active participation in the religious movement and opposition to the campaign of redistribution of haylands (RK SAPR, F. 12. Inv. 1. C. 157: 190).

Less socially dangerous was the category of «kulaks and bais» who did not fulfill state grain and meat procurement plans. They were settled within the districts, but outside the boundaries of collective and state farm lands.

In order to expand the list of confiscated farms at any cost, the authorities compiled lists of stock bais. For this purpose, resolutions were adopted on the collection of information of a compromising nature on a potential victim. Among them gradually included the middle peasants and even the poor. A sad and curious incident occurred in the Seitenovsky district, when property and livestock were described for confiscation from Mugalim (Teacher), who actively participated in this campaign and conducted explanatory work among the population about the decree (RK SAPR, F. 12. Inv. 1. C. 157: 183).

This situation was caused not only by the desire to fulfill and exceed the plan, but also by the extremely accelerated pace of the Soviet political campaign to destroy the «class enemy» in the person of kulaks and bais. By the beginning of the spring of 1929, all district prosecutors were required to provide a full information report on the results of the expulsion and attachment of bais in Kazakhstan.

Within ten days, Okrug «troikas» consisting of the chairman of the district committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, the chairman of the Okrug executive committee, and the head of the Okrug department of the OGPU- JSPD (Joint State Political Directorate) were supposed to carry out a census of the entire contingent of kulak households, including dispossessed ones (RK SAPR, F. 8 p. Inv. 1. C. 281: 2).

The set goals and deadlines led to the emergence of many violations. It is known that according to the decision of the Regional Committee, kulaks and bais were to be subject to confiscation of property and eviction «only in areas of complete collectivization». In the Pavlodar region these

were Maximo-Gorkovsky, Tsurupinsky, Seitenovsky, Koryakovsky and Terengulsky districts (RK SAPR, F. 8 p. Inv. 1. Case 281: 58). But in reality, this campaign affected all areas. An archival document preserves a list of Kazakhs of the Pavlodar district whose property was subject to confiscation, and they themselves were subject to eviction. Despite their flight, local authorities organized a search for them and identified their possible locations. These are Zhusip Kulmyrza uly, Nurymzhan Toktamys uly, Abdirahman Zhumabai uly, Myrzatai Baubek uly, Makan Kulmyrza uly, Bastemi Mati uly, Ermyrza Kazangap uly, Kulmyrza Kazangap uly, Tastybai Bukarbai uly, Mukan Dogal uly, Temirzhan Malys uly, Kusain Bayandy uly, Konyrtas Bayandy uly, Abilkas Dogal uly (RK SAPR, F.5. Inv. 1. C. 20: 271).

Due to violation of the deadlines for eviction of the second category bais of the Terengul and Maximo-Gorkovsky districts, they were transferred to the third category and resettled within their districts and the Pavlodar Okrug (RK SAPR, F.106. Inv. 1. C. 27: 27).

Archival materials indicate numerous violations in the work to identify and bring to trial «bais and kulaks». These include false accusations, ill-treatment of suspects, including physical torture, and violation of legal standards in handling cases.

Despite the chaotic nature of the process of settling the dispossessed and the lack of proper material resources, the Soviet leadership tried to introduce organizational elements into this process. This is confirmed by a number of documents, among which the Resolution of the Council of People's Commissars of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic dated April 10, 1930 stands out. This resolution proposed organizing a special commission, which included representatives of various government bodies, including the prosecutor's office, the OGPU, the Regional Land Administration and others. The purpose of the commission was to streamline the temporary and permanent resettlement of dispossessed families. It was also proposed to create a special fund for organizing anti-epidemic measures and health care in resettlement points. This fund was supposed to be formed from funds allocated by the Central Executive Committee of the RSFSR. One of the main tasks of the commission was to complete the employment of category III bais, providing them with minimal but real opportunities to feed their families and create conditions for a settled existence (RK SAPR, F.11. Inv. 2. C. 12: 2).

This document demonstrates the attempts of the Soviet authorities to organize the process of resettlement of dispossessed families more systematically and to provide the necessary assistance and support to these people.

Modern research, based on materials from central and regional archives, makes it possible to create a database on the category «bai, kulaks, middle peasants, peasants (sharua)». In the Pavlodar region, the names of 582 people evicted from their homes were identified. Among them were 473 peasants, 25 middle peasants and 84 victims of grain procurements. In the North Kazakhstan region, the working group substantiated the cases of 199 bais who have not yet been rehabilitated. In the Kostanay region, a list of 118 bais was compiled that were subject to confiscation and eviction from the Kostanay district. Among them are 11 former volost governors, 10 fined and 14 deprived of voting rights.

Places of grief and memory are mass graves and executions. In the Pavlodar region they are located on the territory of the city leisure center and several areas. In the North Kazakhstan region there were special camps for kulaks and bais, such as «Baikal» and village «Alexandrovka». 7 mass grave sites have been identified in Kostanay region.

Conclusion. Research work continues. Along with studying a large array of archival documents, oral materials are being collected from the memories of descendants of victims of repression. Due to the fact that many documents were destroyed for ideological reasons, information from the local population is of great value. Literally, bit by bit, oral material is being collected, since descendants have almost no memory of their ancestors.

For a complete and objective rethinking of the consequences of the policy of «Liquidation of the kulaks and baisses as a class», it is necessary to be based on consideration of the entire period from the creation of a theoretical basis for the elimination of exploiting classes to the manifestation of the immediate results of its implementation.

Due to the fact that there is no information about the rehabilitation of many citizens, it may be worthwhile to carry out rehabilitation for these categories not personally, but on the basis of the adoption of a general regulatory act recognizing as inhumane the legal acts and instructions of the

political leadership of the country that served as the basis for the repression of this categories of persons. With the exception of those convicted under articles of the Criminal Code (67, 101, etc.), for which the decision must be made individually.

References

Akhmetova R. D., Abenova G. A., Dautova A. F. Iz istorii likvidatsii bayskikh khozyaystv v Semipalatinskoy Priirtysh'e [From the history of liquidation of Bai households in the Semipalatinsk Priirtyshye] // Alikhan Bokeikhan University newsletter, № 3 (58), 2023 – P. 59–67. [in Russian].

Akisheva Z. L. Konfiskatsiya skota i imushchestva krupnykh baev polufeodalov v Kazakhstane [Confiscation of livestock and property of large baes semi-feudalists in Kazakhstan]. Dis. Ph.D. legal Sci. Alma-Ata - M. 1947. -187 p. [in Russian].

Atabaev K. Klassovaya bor'ba i likvidatsiya kulachestva i baistva kak klassa v Kazakhstane v gody kollektivizatsii, 1929-1934 gg. [Class struggle and the liquidation of the kulaks and baistvo as a class in Kazakhstan during the years of collectivization, 1929-1934.]: dissertation ... candidate of historical sciences: 07.00.02. - Alma-Ata, 1981. - 201 p. [in Russian].

Auanasova A. M. Bai – zhertvy raskulachivaniya [Bais - victims of dekulakization]. – [Electronic resource] - URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/33117> (accessed: October 21, 2021). [in Russian].

Bekmagambetova M. Zh., Bekmagambetov R.K., Shakhaman Z.B. O deystvii postanovleniya konfiskatsii bayskikh khozyaystv 1928 g. v Kostanayskoy oblasti po arkhivnym istochnikam [On the implementation of the resolution on the confiscation of Bai households in 1928 in the Kostanay region according to archival sources] // Bulletin of KazNPU, Series "Historical and socio-political sciences". 2017. - №4(55). - P. 163–169. [in Russian].

Brill Olcott M. Kollektivizatsiya v Kazakhstane [Collectivization in Kazakhstan] // Russian review. - 1981. - № 2. - P. 122–142. [in Russian].

Cameron Sarah. Golodnaya step': Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan] / S. Cameron; authorization lane from English A. Tereshchenko. Moscow: New Literary Review, 2020. – 360 p. [in Russian].

Conquest R. Zhatva skorbi. Glavy iz knigi [Harvest of Sorrow. Chapters from the book] // Questions of History. 1990. - № 4. – P. 83–100. [in Russian].

Dakhshleiger G. Sotsial'no-ekonomicheskie preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921-1929 gg.) [Socio-Economic Transformations in the Village and Countryside of Kazakhstan (1921-1929)]. - Alma-Ata: Nauka, 1965. – 535 p. [in Russian].

Dakhshleiger G., Nurpeisov K. Istoriya krestyanstva Sovetskogo Kazakhstana [History of Peasantry in Soviet Kazakhstan]. - Alma-Ata: Nauka, 1985, v. 1. - 247 p. [in Russian]. [in Russian].

Kozlov A. P. Raskulachivanie v Kazakhstane: spetsifika, posledstviya (1929–1933 gg.) [Dekulakization in Kazakhstan: Specifics, Consequences (1929–1933)]. Tambov: Gramota, 2014. № 5 (43): in 3 parts. Part I. P. 109–113. [in Russian].

Kozybayev M.K., Aldazhumanov K.S., Abylkhozhin Zh.B. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krestyanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. - Alma-Ata: [w.i.p.], 1992. - 36 p. [in Russian].

Kstaubaeva U. A. Likvidatsiya kazakhskogo baistva kak klassa v kontse 20-kh godov XX veka [The Elimination of Kazakh Baihood as a Class in the Late 1920s]. Questions of Historical Science: Materials of the III International Scientific Conference (Moscow, January, 2015). - Moscow: Buki-Vedi, 2015. - 174 p. - P.17-19.). [in Russian].

Likvidatsiya baev i kulakov v Kazakhstane v kontse 1920-kh – nachale 1930-kh gg.: sbornik dokumentov. T. 2 / Sost.: Z.E. Kabul'dinov, M.R. Satenova, A.M. Abikey [The Liquidation of Baevs and Kulaks in Kazakhstan in the late 1920s – early 1930s: Collection of Documents. Vol. 2 / Compiled by: Z.E. Kabul'dinov, M.R. Satenova, A.M. Abikey.]. – Almaty: LLP "Litera-M", 2021. - 548 p. [in Russian].

Omarbekov T. 20–30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 1920s-1930s]. - Almaty: Sanat, 1997. - 320 p. [in Kazakh].

Rakhmetullin E.E., Mamyrbekov A.M., Tokishqadyrov B.B. KhKh ghasyrdynyń 20–30 jyldaryndaǵy Semei ónirinde jýzeghe asyrylǵan tärkilew naýkanı [The process of collectivization

implemented in the Semey region during the 1920s-1930s] // Bulletin of KazNPU named after Abay, series "Historical and socio-political sciences". 2021. – N.4(71). – P. 33–39. [in Kazakh].

Saurykova Zh. S. Iri baylardyń mal-mylkin kәmpeskeleni — halyq qasiretiniń algyshtary (Zhetysu öhiriniń mysalynda) [The liquidation of wealthy people is the aggravation of the people's misfortune (on the example of the Zhetysu region)]. – [Electronic resource] – URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/323> (date of access: 28.06.2023). [in Kazakh].

State archive of Pavlodar region. F. 106. Inv. 1. C. 27. Telegram of the Pavlodar district committee of the CPSU (b) to the authorized representatives of the Pavlodar district committee of the CPSU (b) about the eviction of kulak-bai households in the second and third categories. March 9, 1930. P.27.

State archive of Pavlodar region. F. 11. Inv. 2. C. 12. Resolution of the Council of People's Commissars of the KASSR «On measures to streamline the temporary and permanent resettlement of expelled kulak families». April 10, 1930. P.2.

State archive of Pavlodar region. F. 12. Inv. 1. C. 157. Protocols No. 2, 4 meetings of the Pavlodar district commission on dispossession on adding to the list of persons subject to expropriation. September 15, 1928. P.183, 187–190.

State archive of Pavlodar region. F. 8 p. Inv. 1. C. 281. Letters from the Pavlodar district department of the OGPU, the district committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks. P.2, 58.

State archive of Pavlodar region. F.5. Inv. 1. C. 20. On the liquidation of the bais of the Pavlodar region, April 18, 1931. P. 270–271.

State archive of Pavlodar region. Fund 8 p. Inventory 1. Case 61 Message from the executive secretary of the Pavlodar district committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan (CP(b)K) to the secretaries of the district committees about rumors about the upcoming confiscation of livestock and property of large farmers with explanations for the population and recommendations for identifying information. August 1, 1928. P.33-34.

Syzdykova A. M., Amanova A. S., Moldakimova A. S. Formirovanie protestnykh nastroyeniy v khode kampanii po likvidatsii baistva i kulachestva v Pavlodarskom Priirtysh'e [Formation of protest moods during the campaign to liquidate the baihood and kulakness in the Pavlodar Priirtyshye] // Otan history - 2022. - №4. - P.111-121. [in Russian].

The State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression has completed its work – [Electronic resource] – URL: <https://www.akorda.kz/ru/gosudarstvennaya-komissiya-po-polnoy-reabilitacii-zhertv-politicheskikh-repressiy-zavershila-svoyu-rabotu-2611356> (date of access: 26.12.2023)

Zhakisheva S.A. Bai – "polufeodaly" v Kazakhstane na rubezhe 20-30-kh gg. [Bais – "Semi-Feudalists" in Kazakhstan at the Turn of the 20s and 30s of the 20th Century]. Historical-Source Analysis of the Problem: Abstract of the Thesis for the Degree of Candidate of Historical Sciences: 07.00.02. - Almaty, 1996. - 24 p. [in Russian].

Zhakisheva S. A. Eliminatsiya bayskikh khozyaystv v Kazakhstane na rubezhe 20-30-kh gg. KhKh v.: novye podkhody, metody i tekhnologii [Elimination of Bai's households in Kazakhstan in the 1920s-1930s: New approaches, methods, and technologies]. Almaty: Kazakh University, 2021. - 222 p. [in Russian].

Zhanbosinova A. S. Likvidatsiya kulachestva kak klassa na materialakh GAVKO [The liquidation of the kulaks as a class based on the materials of GAVKO] // Bulletin of KazNPU named after Abay, series "Historical and socio-political sciences" - 2017. - №1(52). - P.162-168. [in Russian].

Zhubatkhanov K. Iz istorii kollektivizatsiya v Aktyubinskoy oblasti [From the history of collectivization in Aktobe region] // History and Archaeology. №4, 2015. - P. 85–88. [in Russian].

ҒТАХР 03.20.00

ҰЖЫМДАСТЫРУ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАЙЫ ҚАЖЫҒАЛИ МАМЕКОВТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТҰЛҒАСЫ

Таңатарова Жамиға Тәжікқызы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының докторы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан және дүние жүзі тарихы кафедрасының профессоры, Қазақстан, Атырау қ. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. *Kіріспе.* Тарих ғылымында орынсыз ұмытылған тұлғалар бар. Қазіргі ғылымда оларға қызығушылық танытамыз. Біз ұмытылып қалған адамдардың өмірін, ісін, бейнесін көрсетуіміз керек. Бай адамдарды зерттеу арқылы біз танымды кеңейтіп, ғылыми пікірталастарға тап боламыз. Тарихи персоналистика оқиға тарихы дәрежесінде болғанмен, оны толығымен жоққа шығара алмаймыз. Ең алдымен, оны ырықсыз құбылыс деп қарады, дамудың жеке заңдылықтары болу керек деп қарамады. Бұл ақаулықтың объективті және субъективті себептері бар және ол тоталитарлық жүйенің салдары болып табылады. Кеңестік кезеңде жеке адамды зерттегенде олардың бәрін емес, таңдап алып отырды. Тарихи таным үдерісінде зерттеуші таным субъектісі болады және таным объектісін – тарихи шындықты зерттеу үшін тарихи дерекке жүгінеді. Яғни, тарихи дерек субъект пен таным объектісі арасындағы жанама бөлігі болып табылады. Мамековтың тұлғасы арқылы қазақ байларының жағдайын білеміз, биліктің оларға қандай қиянат жасағанын түсінеміз. Архив құжаттары негізінде Мамековтың қазақ байы ретіндегі әлеуметтік тұлғасы ашылады. *Мақаланың мақсаты мен міндеттері.* Мақалада тарихи таным үдерісінде қазақ байларының жағдайын Мамековтың тұлғасымен көрсетіледі. Тарихи персоналистика оқиға тарихы дәрежесінде болғанмен, оны толығымен жоққа шығара алмаймыз. Ең алдымен, оны ырықсыз құбылыс деп қарады, дамудың жеке заңдылықтары болу керек деп қарамады. Бұл ақаулықтың объективті және субъективті себептері бар және ол тоталитарлық жүйенің салдары болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Бұл мақаланың негізін құжаттық деректер құрайды. Ең алдымен, Атырау облыстық архивінің материалдары, партия, кеңес қаулылары мен қарарлары, т.б. Мақалада тарихилық, объективизм, тарихи антропология принциптері қолданылды. Зерттеудің негізгі әдістеріне жалпы ғылымдан басқа, салыстырмалы, тарихи-өмірбаяндық, жүйелеу, ретроспективті әдістер жатады. *Нәтижелер.* Кеңес үкіметі қудалаған Қ. Мамековке қамауда физикалық және психикалық тұрғыдан да ауыр болды. Оған жалған жала жабылды. *Қорытынды.* Қ. Мамековтің жеке парағына қарағанда мамандығы бар, ауқатты бай адам болған. Бүкілодақтық Орталық Атқару комитеті президиумының құпия қаулысына сәйкес (14 наурыз 1928 ж.) мұндай байлардың мал-мүлкін тәркілеп, қамап отырған болатын.

Түйін сөздер: Қажғали Мамеков, байлар, тәркілеу, жала жабу, қаулы, қарар.

МРНТИ 03.20.00

СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ КАЗАХСКОГО БАЯ КАЖГАЛИ МАМЕКОВА В ГОДЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ

Танатарова Жамиға Тажиковна^{1*}

¹Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана и всемирной истории Атырауского университета им. Х. Досмұхамедова Казахстан, г. Атырау. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>,

*Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* Есть лица, незаслуженно забытые в исторической науке. Мы заинтересованы в них в современной науке. Нам нужно показать жизнь, творчество и образ людей, о которых забыли. Изучая богатых людей, мы расширяем знания и участвуем в научных дискуссиях. Хотя исторический персонализм находится в степени истории истории,

мы не можем полностью его отрицать. Во-первых, они считали его произвольным явлением, не считали, что должны быть индивидуальные законы развития. Эта проблема имеет объективные и субъективные причины и является следствием тоталитарной системы. В советский период при изучении личности отбирали не всех. В процессе исторического познания исследователь становится субъектом познания и обращается к историческим данным для изучения объекта познания - исторической действительности. То есть исторические данные являются опосредованной частью между субъектом и объектом познания. На примере личности Мамекова мы знаем состояние казахских баев, понимаем, какие злоупотребления им причинила власть. На основе архивных документов раскрывается социальная личность Мамекова как богатого казаха. *Цель и задачи статьи.* В статье показано положение казахских баев в процессе исторического познания через личность Мамекова. Хотя исторический персонализм находится в степени истории события, мы не можем полностью его отрицать. Во-первых, они считали его произвольным явлением, не считали, что должны быть индивидуальные законы развития. Эта проблема имеет объективные и субъективные причины и является следствием тоталитарной системы. *Материалы и методы.* Статья основана на документальных данных. В первую очередь материалы Атырауского областного архива, партийных, советских постановлений и постановлений и др. При написании статьи нами использовались принципы историзма, объективизма и исторического антропологизма. Основными методами исследования, кроме общенаучных, стали историко-сравнительный, историко-биографический, системный, ретроспективный методы. *Результаты.* К. преследовался советской властью. К. Мамеков физически и морально находился в тюрьме. Его ложно оклеветали. *Заключение.* Согласно его личной странице, Мамеков был состоятельным человеком с профессией. Согласно секретному постановлению Президиума ВЦИК (14 марта 1928 г.) имущество таких богатых людей конфисковывалось и заключили в тюрьму.

Ключевые слова: Кажгали Мамеков, баи, конфискация, клевета, указ, постановление.

IRSTI 03.20.00

SOCIAL PORTRAIT OF KAZAKH BAI KAZHGALY MAMEKOV IN THE YEARS OF COLLECTIVIZATION

Tanatarova Zhamiga Tazhikovna^{1*}

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Chair of History of Kazakhstan and World History of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University. Kazakhstan Atyrau. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>,

* Corresponding author

Abstract. Introduction. There are persons who are inappropriately forgotten in the science of history. We are interested in them in modern science. We need to show the life, work and image of people who have been forgotten. By studying rich people, we expand knowledge and engage in scholarly debate. Although historical personalism is in the degree of story history, we cannot completely deny it. First of all, they considered it an involuntary phenomenon, they did not consider that there should be individual laws of development. This problem has objective and subjective reasons, and it is a consequence of the totalitarian system. During the Soviet period, when studying an individual, they selected not all of them. In the process of historical knowledge, the researcher becomes a subject of knowledge and turns to historical data to study the object of knowledge - historical reality. That is, historical data is an indirect part between the subject and the object of knowledge. Through the person of Mamekov, we know the condition of the rich Kazakhs, we understand what abuses the authorities have inflicted on them. On the basis of archive documents, the social personality of Mamekov as a rich Kazakh is revealed. *The purpose and objectives of the article.* In the article, the situation of the rich Kazakhs in the process of historical knowledge is shown with the person of Mamekov. Although historical personalism is in the degree of story history, we cannot completely deny it. First of all, they considered it an involuntary phenomenon, they did not consider that there should be individual laws of development. This problem has objective and subjective reasons, and it is a consequence of the totalitarian system. *Materials and methods.*

This article is based on documentary data. First of all, materials of the Atyrau regional archive, party, council decisions and resolutions, etc. The article used the principles of historicity, objectivism, and historical anthropology. The main methods of research include comparative, historical-biographical, systematization, and retrospective methods, in addition to general scientific ones. Results. K. persecuted by the Soviet government. Mamekov was physically and mentally in prison. He was falsely slandered. *Conclusion.* According to his personal page, K. Mamekov was a wealthy man with a profession. According to the secret resolution of the Presidium of the All-Union Central Executive Committee (March 14, 1928), the property of such rich people was confiscated and imprisoned.

Key words: Kazhgali Mamekov, rich people, confiscation, slander, decree, resolution.

Кіріспе. Қазіргі заманда тарих ғылымының дамуы жеке адамның рөлі туралы проблемаға басымдық беруде, өйткені лайықсыз ұмытылып қалған тұлғалар бар. Олар жазықсыз тарих бетінен сызылып тасталса да, архивтерде сақталды.

Г.О. Винокур зерттеуінде жеке тұлға өмір сүреді, тарихтың өзінде өмір жоқ деп пайымдайды (Винокур, 1927). Тарихи факт өмірбаяндық факт болу үшін қандай да бір формада осы жеке тұлғаны басынан өткізуі қажет. Тарих пен жеке тұлға арасындағы қатынаста бейнеленетін уайым-қайғының өзі форма болып табылады. Уайым-қайғының пәні бола отырып, тарихи факт өмірбаяндық мағына алады. Осы бағыт өмірбаяндық құрылымда жасалады (Винокур, 1927: 38).

Тарихи портреттің шебері Е.В. Тарле тарихи тұлғаны зерттеуде оған объективті түрде қарау қажет, оның ынталандыратын әрекеттеріне ғана қызықпай, бұл тұлға өзінің тарихи миссиясын қалай орындағанына тарихи маңыз беріп қарау керек екенін айтқан (Тарле, 1942).

Өмірбаянды тарихи деп айтуға болады, өйткені ол барлық аспектіде тарихи контекске енеді, сондықтан интеллектуалды контексте талдау жасау қажет, бірақ толық өмірбаянды жасауға, оның ішінде тарихи-тарихнамалық нұсқасын жасауға жеткіліксіз деуге болады (Иванова, 2012: 168). Мұндай өмірбаян әлеуметтік-мәдени ортаға тереңдеуді және өзара байланысты деңгейлер мен бағыттардағы өзгеріс динамикасын анықтауды талап етеді, өйткені қоғамдағы жаңа құндылықтар тіректері мен адамгершілік мұраттары мәселені коюда ғана бейнеленбейді, ол когнитивтік және рефлексивтік жұмыстың нәтижесін анықтайды. Шарттың, әрекеттің, идеялардың, зияткерлік міндеттер мен әдістерді қолдануда өмірбаянды зерттеуші көп қиындыққа тап болады, алайда контексті білу индивидті нақты жағдайда басқарған және оның мінез-құлқының қалыптасуына әсер еткен күштерді түсінуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты Франсуа Пулен де ла Барре кітабын айтуға болады, оны С. Стуурман жақсы сипаттаған, яғни әлеуметтік, саяси, рухани жағынан түрлі макротарих контекстінде жеке адамның зияткерлік траекториясын көрсетеді (Stuurman, 2004).

XX ғ. 80-жж. қазақстандық тарих ғылымында тарихи қайраткерлерге арналған еңбектер аз болды, тарихи оқиғалардың барысын жеке тұлғаның өмірі мен қызметіне талдау жасамайынша түсіну мүмкін емес, өйткені оқиғаға жеке тұлғаның ықпалы болады (Сулейменов, Моисеев, 1988: 3).

Материалдар мен әдістер

Тарихилық принципі зерттеліп отырған кезеңнің ерекшелігін білуге, қандай да бір оқиғаның себептерін түсінуге көмектеседі. Объективтілік принципі нақты фактілерді қолданып, болған оқиғаларды талдауға мүмкіндік берді. Тарихи антропология принципін зерттеудің гуманистік мәнін ашуға назар аударады, өйткені мақалада нақты жеке адам – Қажығали Мамеков нақты құндылықты тасымалдаушы болып табылады.

Зерттеушінің жұмысы архив деректерін зерттейді, тұлға өмір сүрген уақытты сипаттайды, сол кезеңнің калоритін сақтайды. Мұнымен ғана тоқталып қоймай, А. Акимов көрсеткендей, ғылыми дәлелдер, болжамдар, фактілерді дұрыс талдау қажет болады (Акимов, 1966: 353).

Ж.К. Касымбаев атап өткендей, кеңестік дәуірде таптық тәсіл жеке тұлғаларды зерттеуге кедергі жасады (Касымбаев, 1999). 1990-2000-жж. ғылыми зерттеулер қатарында Т.О. Омарбеков қазақ байларына қатысты әділ мәселені көтеріп, олардың дәстүрлі қазақ қоғамындағы орны қандай болғанын ашуға тырысты (Омарбеков, 1994). Тәжірибе көрсеткендей, өндірістік байланыстарынан қол үзген қауымдар, құрылымдық бірлік болған байлардың шаруашылығын жою нәтижесінде кедейленді.

Тәркілеу мен тұрып жатқан жерінен көшірілген қазақ байларының әлеуметтік портретін зерттеген С.А. Жакишева бірқатар мәліметтерді талдады (Жакишева, 2022).

Ұжымдастыру мен байлардың шаруашылығын тәркілеу мәселесіне шетел тарихшылары да үлес қосты. Атап айтқанда, М. Олкотт (Olcott, 1981), Р. Конкест (Conquest, 1986), С. Кэмерон (Кэмерон, 2018). Бірақ олар байлардың тұлғасы, істеген қызметтері туралы талдаған жоқ.

Жалпы жеке тұлғаларды жазған зерттеушілердің көбі оларды қоғамнан бөлек алып қарайды. Олардың ойынша, өмірбаян ғылыми және қоғамдық қызығушылық тудыру үшін жеке адамның қызметі үшін қандай факторлар қажетті жағдай жасады, бұл қызметке мағына, мақсат берді, осы факторлар олар қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуын көрсетеді деп есептеді.

Жаңа фактілерді тауып, жинақтау, жаңа зерттеу әдістерін игеру, тарихи құбылыстар мен оқиғаларға түрлі дүниетанымдық ұстаныммен қарау арқылы нақты тарихи білімді аламыз, сонымен қатар жоғары теориялық деңгейге өтеміз. Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында тарихнамада осы мәселені зерттеуде дұрыс үдерістер байқалды.

Соңғы кезде жеке адамның тарихтағы ролі туралы еңбектерде дәуірге сипаттама беріп, тарихты жасаушы адам екені көрсетіліп, оның өзара қатынасы адам қызметімен көрсетілді (Козыбаев, 1991).

Бірқатар жұмыстарда рухани-мәдени қатынастар және социум көрсеткіштерін – зиялылар – талдау арқылы А. Канаева (Канаева, 1989), Х.М. Абжанов (Абжанов, 1992), Р.Б. Сулейменов, Ш.Ю. Тастанов (Сулейменов, Тастанов, 1990) зерттеулерінде анықталған.

Тарихнамалық шолуға қорытынды жасасақ, кез келген тарихи құбылыс, оқиға, тарихи тұлғалардың қызметін жалпы адамзат идеясы, сенімі, көзқарасы тұрғысынан қарастырған жөн деп есептейміз.

Қажығали Мамековтың әлеуметтік тұлғасы. Атырау облыстық архивіндегі құжаттар бойынша Қажығали Мамеков туралы деректе 1928 жылғы 1 қыркүйектегі жеке парағына қарағанда «Қ. Мамеков Гурьев округінің Ново-Богатинск ауданының Манашев ауылында тұрады. 48 жаста. Шаруашылығы 60-тан астам түйеден, 105 жылқыдан, 100 бас қара малдан және 200 қошқардан құралады; ірі қара малға ауыстырылғанда - барлығы 305 бас.

Қ. Мамековтің медициналық фельдшер атағы бар. 1927 жылға дейін Сартөбе болысында фельдшер болып жұмыс істеді. Бай және білімі бар тұлға ретінде халық арасында үлкен беделге ие. Қазіргі уақытта бандитизм бабы бойынша айыпталып, қамауға алынды», - деп ББ СТ бөлімінің бастығы Петров, ББ уәкілетті тұлғасы Волоховтың қолы қойылған (Атырау облыстық архиві, 570: 3). Бұл мәлімет Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың КСРО бойынша ББ бөлім бекетіне құпиясыз берілген.

Келесі архив дерегінде КСРО Халық Комиссарлар Кеңесіне, Гурьев округі Новобогатин ауданы Манашев ауылының азаматы, медициналық фельдшер, қазіргі уақытта Орал-изоляциясында қамауда отырған Мамеков Қажығалиден берілген Өтініште былай жазылған: «Ағымдағы жылдың 11 қазанында жолдас Измайловтың Округтік Атқару Комитетінің уәкілеттік берген телеграфтық хабарламасы бойынша менің малым мен мүлкім ағымдағы жылдың 27 тамызындағы Қазақ Орталық Атқару Комитеті қаулысының негізінде екі аптаның ішінде шағымдану мерзімін көрсете отырып, тәркіленді. Осы қаулының нақты мағынасы бойынша менің мүлкім мен малым мына себептер бойынша тәркіленуге жатпайды:

1) Новобогатин ауданы үшін тәркіленуге жататын малдың саны жартылай көшпелі ретінде ірі қара малға ауыстырғанда үш жүз (300) бас деп саналады;

2) мүлік пен малды тәркілеуге бірнеше жүз мал басы бар, бұрынғы патша қызметшілері, белсенді қызметі үшін патша үкіметінен наградалар, медальдар және т.б. алған ірі байлар – жартылай феодалдар, қазақ тұрмысында - болыс билеушілер, хандардың ұрпақтары және т.б.;

3) және аталған топтарға жатпаса да, материалдық жағдайына қарамастан, әлеуметтік қауіпті адамдар жатады.

Мен болсам, шығу тегім және әлеуметтік жағдайым бойынша осы санаттарының ешқайсысына жатпаймын, небәрі жүзден төмен ірі қара малым бар, оның ішінде көбісі менің әйеліме тиесілі шаруашылық, Новобогатин ауданы бойынша салық төлеушінің тізімінен көрінеді, өйткені мен салық салу объектілерін жасыратын әдетім жоқ еді, қоршаған халыққа жаман үлгі көрсеткім келмеді. Шығу тегіме қатысты – текті сұлтанның тараған ұрпақ емеспін, менің әкем адай руынан шыққан қарапайым кедей адам, оның ешқашан ерекше мәртебесі

болған емес, нанын өз еңбегімен тауып жүрген шаруа кісі. Кедейдің баласы ретінде үкімет есебінен білім мен тәрбие алдым, Кронштадттағы фельдшер мектебіне оқуға түскенімде, бұрынғы Бөкей Ордасының арнайы қаражаты есебінен шәкіртақы алдым. Сол оқуымды 1904 жылы бітіріп, бір жыл бойы флотта әскерде болдым. 1905 жылы Бөкей Даласына қызмет бабымен көшіп кеттім. Сол уақыттан бері Даланың құмды аудандарында жыл сайын маусым сайын ушығатын оба індетімен күресіп келемін. 1915 жылы саяси сенімсіздік үшін, әсіресе, обадан зардап шеккен кедей казактардың атынан обаны жасырғаны үшін айыпталған өртелген мүлкіне өтемақы төлеуден бас тартқаны үшін Вольферц Бөкей ордасын басқару жөніндегі Уақытша Кеңестің бұрынғы төрағасы мен сол кездегі Министрлікке Астрахан губернаторы Соколовскийге шұғыл жеделхат жібергенім үшін сол кездегі Аға дәрігер Невский қызмет істеп жүрген кезде, жұмысымнан босатылдым, жеделхат келесі сөздермен аяқталатын: «біздің шынайы қайғылы жағдайымызды көріп, мәдениетті еуропалық та, тіпті африкалық жабайы адам да бізге мейірімділік танытатын еді», бұның бәрі губернатор Соколовскийге қатысты еді, бұл Қызыл-Ордада болған доктор Чумбаловке мәлім», - деп жазған.

1916 жылы жігіттерді тыл жұмыстарына реквизициялау жарияланғанда, бекітілген тізімге сәйкес басқалармен қатар шақырылдым, ол кезде жасым 32-де болатын. Тізімде жасым 26 деп көрсетілген. Тек 31 жасқа дейін ғана шақырылатын еді. Мені Мендешевпен бірге түрмеге жабуға себеп іздеген Астрахан губернаторының комиссары, түзеуші-арандатушы Хлынов басқарған Бірінші және екінші Приморск округтері бойынша қабылдау комиссиянан жасырынып, оның ықпал ету аймағынан тыс тұрақты тұрғылықты жерімнен кетіп, Ордада тұрдым, үш айдан кейін мені ауру деп таныған Никаноров (қазір Саратов университетінің профессоры) және Ниязов дәрігерлерінің көмегімен Саратов университетінің профессоры Святухиннің менің ауыруым (миокардит) туралы медициналық куәлігін ұсынып, шақырудан әрең босатылдым, дегенмен, толық босатылмадым, өйткені Урфа комиссиясының төрағасы Жукайло менің босатуыма қол қоюдан үзілді кесілді бас тартты. 1919 жылы Кеңес Үкіметі жанындағы Ұштаған медициналық пунктінің меңгерушісі бола тұра, ол жерден қазыналық мүліктің бір бөлігін тонаған ақтардың отрядтарымен қуылдым, ол кезде Бөкей губерниясы денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі доктор Чумбалов болды. Сол жылы Ордаға шабуыл жасалғанда полковник Хлуденевтің ақ бандиттік отрядын дәрігер ретінде сүйемелдеуден бас тартқаным үшін өлім жазасына кесілдім, бұл мақсатта небір жанкешті Али Нигматулин басшылық еткен арнайы отряд жіберілген болатын, Маңғышлақ шегінде оны өлтірген адайлардың көмегімен осы азаптаушыдан амал қалдым. Мен монархия кезінде ақ гвардияшылардың қолбасшысы, оның көмекшісі, депутат немесе болыстық старшина болған жоқпын. Мамандығыма қатысты медициналық лауазымдарда ғана қызмет еттім. Мен үй шаруашылығым оба індетінің алдын алу жұмысы үшін алатын жалақым мен күнделікті тәуліктік ақым есебінен қамтамасыз етіледі, біреуді қанау немесе арбау есебінен емес, жастайымнан мал-мүлкімді жинап-теріп жүрдім, басқалар сияқты оңға-солға ешуақытта шашқан емеспін. Мәдени тұрғыдан артта қалған қазақ халқының арасында өмір сүре отырып, өз бастамаммен мектепке күтім жасадым, мектеп мұғаліміне тегін тұратын пәтер және азық-түлік бердім, өйткені мектепте халықтың ең кедей тобының балалары мен көшедегі жетімдер оқытылды, қазір олар орыс тілін де, қазақ тілін де жетік меңгеріп алған. Ал өз үйімді Сартөбе медициналық пунктін жайластыру үшін тегін бердім, бұл Гурьев уезінің бұрынғы меңгерушісі, қазір Гурьев аудандық атқару комитетінің мүше-хатшысы жолдас Келімбетовке және Гурьев аудандық денсаулық сақтау бөліміне белгілі. Дегенмен, мәдени-социалистік құрылыстың жемісті жасампаз жұмысы жолындағы менің барлық еңбегім зая кетті, менің мүлкім мен малым байлармен-жартылай феодалдармен және патша қызмет еткен басқа жұмыскерлермен, ақ гвардиялықтардың жақтастарымен және оңай пайда табатын адамдармен бірдей тәркіленуі бұның анық дәлелі болып табылады. Менің оба індеті кезінде жүргізген жұмыстарым туралы және Кеңес өкіметі кезінде қызмет атқарған лауазымдарым туралы сөздерімнің дәлелдері – осы өтінішіме қоса берілетін бактериолог-доктор Галлердің берген 27 қыркүйектегі №627 Орда обаға қарсы зертхана меңгерушісінің куәлігінің көшірмесі, мен обаға қарсы зертхананың меңгерушісі доктор Гайскийден және Саратов микробиология институтының директоры, профессор Никаноровтан обаға қарсы жұмысым туралы дәл осындай куәліктерді күтіп отырмын. Менің әке-шешеме және шығу тегіме келетін болсақ, адай руы пайда болған кезден бастап маған дейінге кезеңге дейін ата-бабамның

ешқайсысы би, беделді тұлға, бай болған емес. Менің өмірімде ақшасыз отырған кездерім көп болды, мысалы, әке-шешемнің жағдайы болмаған соң, мен мектептен үйге жаяу келетінмін немесе жағдайы жақсы, ата-анасы дәулетті болған мектептес достарыма еріп, үйге солай жететінмін. Иелігімде, басқалардың үйлеріне қарағанда, жақсы салынған үйім бар, оған кейбір жолдастар көзін де салған шығар, бұл асыған тасыған байлықтың болуы себебінен емес, ол нысаналы мақсатта салынған құрылыс болып табылады. Оба індетінің эпидемиологиялық ошағында үнемі болып отырдым, Сарытөбе ауылы санитарлық және эпидемиологиялық тұрғыдан шалғай орналасқан жалғыз елді-мекен еді, сондықтан ондай қыстауда өмір сүріп жатқан үйімде отбасыммен бірге тұрып қана қоймай, ол Сарытөбе медициналық пунктінің тұрақты орналасқан орны және оба індетінің алдын алу үшін қыстауға келген бактериолог-дәрігерлердің уақытша пәтері болып та табылады. Мен қоршаған халық үшін әлеуметтік қауіпті емеспін, керісінше, қоғамдық медицина қызметкері ретінде көп пайда тигіземін, бұны сонда болған көптеген жолдастар растай алады, Орал губерниясы сотының бұрынғы тергеушісі К.Жәнібековті қоспағанда, өйткені оның бірқатар заңсыз әрекеттері үшін менің шағымым бойынша қызметінен шеттете отырып, қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Менің бойымдағы тағы бір жағымсыз қасиет бар – жасалып жатқан заңсыздықтарды көргенімде, қол қусырып, немқұрайлы кейіп танытып, бір орында отыра алмайды. Мүмкін осының кесірінен кейбір тұлғалар үшін ұнатсыз болып, осының нәтижесінде мал-мүлікті тәркілеу жазасына тартылдым. Жас шағымда 1905 жылы в Кронгишгадтте теңіз фельдшер мектебін аяқтағанымда, жеке экипаж матростар жарылысының қатысушысы ретінде жандармериямен тұтқындалдым, бірақ кінәм дәлелденбегендіктен, қамаудан босатылдым. Менің 1905 жылдан 1922 жылға дейінгі үздіксіз медициналық қызметімді Бөкей ауданында оба індетімен күресу бойынша үнемі бірлесіп жұмыс істеген доктор Чумбалов растай алады, 1922 жылдан 1928 жылға дейінгі кезеңде атқарған жұмысым туралы бұрынғы Оба орталығының комиссары дәрігер Ниязов және бұрынғы Бөкей және Орал губернияларының Денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі және орынбасары айтып бере алады.

Сіздің алдыңызда менің бұрынғы және қазіргі қызметімді оң және теріс жағынан талдауға, ал егер келтірілген дәлелдерге қарамастан, менің қоңыс аударуым әділ болған жағдайда, менің мүлкімді және малымды ағымдағы жылғы 27 тамызда Қазық орталық атқару комитеті жарлығының ағымдық мағынасына жатпайтын тәркілеуден босату туралы өтініш білдіремін. Ширек ғасыр бойы өз мамандығы бойынша борышын өтеп, өмірге қауіп төндіретін ортада, далада оба індетінің алдын алу және оны жою жұмысы мен міндетін адал әрі жанқиярлықпен ерең еңбек етіп, қиын жағдайында жұмыс істеген, өзімнің қымбат денсаулығын жоғалтқан медицина қызметкері ретінде маған жоғары құзыретті назарыңызды аударуыңызды сұраймын.

Тоғыз ай бойы бандит Кенжахмедовтың ісі бойынша жала жабылғаны үшін қамауда отырмын, әйелім мен төрт баладан тұратын отбасым, үлкен балам небәрі 15 жаста, қыста көшіру қаупіне байланысты, бас бостандығынан айырылған отағасы – менің қасында болмауы себебінен, бұрынғыдан да көп зардап шегіп жатыр. Менің мүлкім мен малымды босату туралы өтінішім қабылданбаған жағдайда (бірақ мен ол толық қанағаттандырылады деп үміттенемін), менің қорғансыз қалған отбасыма қыста тұрақты тұрғылықты жерінде, ең болмаса, менің отбасымның қалауы бойынша Орал округінің жақын маңдағы Диханғалиев ауданында немесе Орал қаласында мен қамаудан шыққанға дейін қалуға рұқсат етуіңізді, бұл туралы Гурьев аудандық атқару комитетіне тиісті бұйрық беруіңізді сұраймын.

Мен осыған дейін де, қазір де Кеңес үкіметі кезінде үздіксіз, адал жұмыс істеп, Кеңес үкіметімен қудаланған адамдардың тізіміне енгенім мен үшін физикалық және психикалық тұрғыдан да ауыр әрі қиын болды. Мен нашар ниетті субъектілердің жала жабуы себебінен зардап шегіп, тоғыз ай бойы жазасыз қамалып отырмын.

Қабылданған шешім туралы Орал Изоляторы мен Гурьевке хабарлауыңызды сұраймын.

Қажғали Мамаков.

1928 жылғы 14 қазан.

Келесі құжат Қазақ кеңестік социалистік республикасы кеңестерінің орталық атқару комитетінің төрағасына, Құпиялар Комитетіне жолданған Қ. Мамаковтың өтініші. Өтініштің басында өзінің бұрынғы тұрғылықты жерін көрсеткен: Менашев ауылы, Новобогатин ауданы,

Гурьев округі, қазіргі тұрғылықты жері: Орал қаласы, Бұзылық көшесі, № 90 үй, мамандығы: медицина фельдшер.

Өтініш мазмұны мынадай: «Ағымдағы жылғы 15 қазанда мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен прокуратурасының атына Гурьев аудандық комиссиясының менің мүлкім мен малымды тәркілеу және мені отбасыммен бірге Гурьев округінің шегінен қоныс аудару туралы қаулысындағы қате шешімді қайта қарау туралы өтініш бердім. Ағымдағы жылғы 10 қарашада мен Бүкілресейлік кеңестердің Орталық Атқару комитетіне де осындай өтініш берген едім, 8 желтоқсандағы шығыс № 1559/295 жеделхатын алдым, онда маған Бүкілресейлік орталық атқарушы комитетіне жіберілген өтінішім Қазақ орталық атқарушы комитетіне қарастыру үшін жіберілгені туралы хабарланған болатын.

Осы өтінішім арқылы Гурьев аудандық комиссиясының жоғарыда көрсетілген қаулысының төмендегі негіздер бойынша күшін жоюды сұраймын.

КСРО ХКК туралы ОАК-нің ағымдағы жылғы 27 тамыздағы мүлікті тәркілеу және көшіру туралы қаулысы байлармен мен жартылай феодалдармен, өздерінің іс-әрекеттерімен және әсерімен қоршаған халыққа, ауылды кеңестендіруге кедергі келтіретін олардың ұрпақтарымен күресуді көздейді. Бұл арада мен азаматтардың аталған санатына ешбір дәрежеде жатпаймын, өйткені өмір бойы медицина фельдшері негізгі кәсібім бойынша жеке қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысып келдім, бұның бәрін дәлелдейтін төмендегі растама құжаттардың куәландырылған көшірмелерін өтінішіме қоса беремін.

1. Саратов университетінің профессоры Светухиннің 1916 жылғы 26 қазандағы куәлігі, оның негізінде мен оба індетімен күрес жөнінде жүргізген көпжылдық жұмыстарымның нәтижесінде қырғыздарды тыл жұмыстарына реквизициялаудан босатылдым, және освидетельствование врачами Шарневский, Никоноров (қазір РСФСР Оңтүстік-Шығыс микробиологиялық және эпидемиологиялық институтының директоры және Саратов Университетінің профессоры) және Ниязов дәрігерлерінің 1916 жылғы 29 қарашадағы куәландыруы;

2. Бөкей Губерния денсаулық сақтау бөлімінің 1918 жылғы 18 қарашадағы №47 менің атыма берген қатынасы;

3. Бөкей облыстық атқару комитетінің 1921 жылғы 4 ақпандағы №337 менің атыма берген, Бөкей губерниясының 1 округі бойынша еңбек жұмылдыруды жүргізу жөніндегі ерекше уәкіл етіп тағайындау туралы мандаты;

4. Бөкей атқару комитетінің жоғарыда аталған мандатты қоса бере отырып, менің атыма берген 1921 жылғы 2 ақпандағы №340 қатынасы;

5. 1921 жылғы 25 сәуірде өткен 1-ші округтің ішкі басқару алқасының мені 1-ші уезд бойынша АХАЖ меңгерушісі етіп сайлау туралы отырысының хаттамасы;

6. Бөкей губерниясының 1-ші округінің уездік атқару комитетінің 1921 жылғы 18 желтоқсандағы №292 куәлігі, оның негізінде мен шынымен де 1-ші уездік округ бойынша АХАЖ меңгерушісі болып табыламын;

7. Сол уезд атқару комитетінің 1921 жылғы 18 желтоқсандағы №291 мені Монашев болыстық атқару комитетінің төрағасы етіп сайлау туралы куәлігі;

8. Сол уезд атқару комитетінің 1921 жылғы 18 желтоқсандағы куәлігі, оның негізінде мен 1-ші округтің 2-ші учаскесі бойынша халық тергеушісі болып табыламын;

9. Монашев болыстық атқару комитетінің менің қызметім туралы 1922 жылғы 10 желтоқсандағы №739 пікірі;

10. 1923, 1924, 1925 жылдардағы оба індеті кезінде атқарған жұмысымды растайтын доктор Галлер округіндегі обаға қарсы зертхана меңгерушісінің 1928 жылғы 27 қыркүйектегі № 627 куәлігі;

11. Кеңестердің 7-ші Гурьев уездік съезінің 1926 жылғы 24 ақпандағы мандаты.

Сонымен қатар, мен 1918 жылдан бері барлық уақытта Бүкілресейлік медициналық санитарлық еңбек кәсіптік одағының (№146 мүшелік кітапша) мүшесі болып табылатынымды және делегат ретінде болыстық, уездік және облыстық Кеңестердің Съездеріне сайланғанымды айта кеткен жөн деп санаймын.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде КСРО кеңестерінің Орталық атқару комитетінен Гурьев аудандық комиссиясының менің де, менің әйелімнің де некеге тұру кезінде әкелген мүлкін, сондай-ақ өмір бойы балық аулау саласында жұмыс істеген шаруа Азамат Берниязов

Серіктің өзіне тиесілі 24 бас (ірі малға ауыстырусыз) малын, мүлкін тәркілеу, менің бүкіл отбасымды қоныс аудару туралы қаулысын қате шығарылған деп танып, күшін жоюды сұраймын.

Қабылданған шешіммен және нәтижемен жоғарыда көрсетілген мекенжай бойынша мені хабардар етуіңізді сұраймын.

Орал қаласы. 1928 жылғы 15 желтоқсан. Азамат Қажғали Мамеков.

РСФСР» (Атырау облыстық архиві, 570: 17).

Қырғыз Қызыл Армиясы депутаттарының Шаруа Жұмысшылар Кеңесінің өлкені басқару жөніндегі Облыстық Саяси Атқару Комитеті 1921 жылғы 4 ақпан № 340 Хан ордасы, 1-ші Приморск округі бойынша еңбекті жұмылдыру жөніндегі губерния саяси атқару комитетінің ерекше уәкілі Қ. Мамековке жолданған хатта былай көрсетілген: «Губерния саяси атқару комитеті төралқасының ағымдағы жылғы 3 ақпандағы №26 қаулысына сәйкес сіздің атыңызға №34а мандат тағайындалады, Губерния саяси атқару комитеті сізге 1-ші Приморск округі бойынша 2000 қырғыз азаматын еңбекке жұмылдыруды іс жүзінде жүргізу және оларды қабылдау пункттері үшін тағайындауға уақтылы жіберу жөніндегі жауапкершілік сізге Губерния саяси атқару комитеті ерекше уәкілетті өкілі ретінде жүктелетінін мәлімдейді.

Осы іс бойынша белсенді іс-шаралар және, екіншіден, жұмыс барысы туралы ақпарат губерния атқарушы комитетіне апта сайын баяндалуы керек. Нұсқаулар мен бұйрық Уездің атқарушы комитетіне қолма-қол хатпен жіберілді», - деп Төрағасы М.Черлибалов, Мүше-хатшы Чимшаев, Істер жөніндегі басқарма өкілі Мендалиев, Дұрыс: Патшаның өлкелік атқарушы комитетінің істері жөніндегі басқрама қолдары қойылып, 13.12.1928 ж. деп жіберілген мерзім көрсетіліп, Мөр: / Кеңестердің аудандық атқару комитеті/ деген мөр қойылған (Атырау облыстық архиві, 570: 9).

Қ. Мамековке берілген куәліктен оның отбасы, туыстары туралы біраз мәлімет аламыз. «№ 2, 03.11.1928 жылғы №239, Куәлік. Осы куәлікті ұсынушы Гурьев округінің Новобогатин ауданы Манашев ауылының азаматы Мамеков Қажғали Гурьев аудандық атқару комитеті Төралқасының 1928 жылғы 4 қазандағы №12 қаулысы негізінде және Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы Жарлығына сәйкес келесі құрамдағы отбасымен бірге ҚазКСР Орал округінің шегіне мүлкі мен малы тәркіленіп қоныс аударды:

1. Жұбайы – Уақиза
2. Қызы – Маура
3. Қызы – Нафиза
4. Ұлы – Занеш
5. Ұлы – Ғалихан
6. Асырауындағы адам: Серік Берниязов
7. Серік Берниязовтің әйелі – Рахима
8. Ұлы – Мәжіт

Мамековтің қолындағы тізімдемеде көрсетілген норма бойынша оған қалдырылған малы мен мүлкі бар.

Ескертпе: өлкелік комиссияның ағымдағы жылғы 31 қазандағы №1096/16850/5 жеделхатына сәйкес Гурьев ауданынан басқа ҚазССР округтерінің бірінде Мамековқа тұруға рұқсат берілген, Мамеков Орал округін тандап, сол жерге қоныс аударды.

Бұл қойылған қолтаңбалармен және мөрмен куәландырылады», - деп, Округтің Атқарушы Комитетінің Төрағасы Мунбаев /қолы/, Жауапты хатшы Урунтаев /қолы/ қолдары қойылған (Атырау облыстық архиві, 570: 9).

Қорытынды. Қорыта айтқанда, тарихи персоналистика ғылыми зерттеуде методологиялық жағынан жеке адамның тарихтағы рөлі мәселесімен байланысты. Бірқатар қарастырылған зерттеулер, нәтижелер, сонымен қатар тарихи таным үдерісіндегі тұлғаны зерттеу бойынша ұсынылған схема зерттеудің пәні мен объектісін терең түсінуге, нақты тарихи-өмірбаяндық әдісті сипаттау әдісін қарастыруға, дамытуға және нақты тарихи материал негізінде жеке адам мен дәуірдің өзара әсерін бақылауға мүмкіндік береді. Ғылыми әдіс фактілерді жинақтау және талдаумен, дәлелдеумен және тексерумен ерекшеленеді.

Ғалымның жеке тұлғасы ғана тарихи емес, оның ғылыми реконструкциясы әдісі де тарихи болады. Қазіргі кезде ғылымның қоғам өміріндегі ролінің өзгеруімен жаңа тұрғыдан қарау

басталып, жеке адамның тұтас әлеуметтік қатынас жүйесіндегі көлемді түрде көрсетуге мүмкіндік бар, бұл тарихи персоналистиканы терең қарастыруға ынталандырады.

Біз қарастырған Қ. Мамаев тарихи тұлға болды. Қоғамға бай адамдар қажет екені белгілі. Мамаевке қатысты факторлардың өзара қатынасына келсек, ол өз ойын батыл айта білді, мойымады, ұжымдастыру саяси науқан, оқиға десек, Мамаев сол оқиғаның ортасында жүріп, өз мамандығын да тастаған жоқ, байлығын да халық үшін, туыстары жүргізе білді.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Абжанов Х.М., Гуревич Л.Я. Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность. Алматы, 1992.

Акимов А. История и биография. Историко-биографический альманах. Т. 1. М.: Изд. «Молодая гвардия», 1966. 353 с.

Атырау облыстық мемлекеттік архиві Қ.135.Т.1. 570 іс.

Винокур Г.О. Биография и культура. М.: Государственная Академия художественных наук, 1927.

Жакишева С.А. Конфискация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в. Монография. Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 138 с. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 31.

Иванова Т.Н. Новые аспекты биографики в современных историографических исследованиях // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв. / Т.Н. Иванова, Г.П. Мягков; отв. ред. О.В. Воробьева, З.А. Чеканцева. М.: ИВИ РАН, 2012. С. 167–176.

Канаева А. Исторические судьбы научной интеллигенции Казахстана в послевоенные годы // Известия АН КазССР: Сер. общ. наук. 1989. № 6. С. 44-50.

Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век). Алматы: Білім, 1999. С. 203.

Козыбаев М. История и современность. Алматы: Ғылым, 1991. 254 с.

Камерон С. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана / Камерон Н.Ю. (Historia Rossica), 2018.

Conquest R. Harvest sorrow. Soviet collectivization and the terror – famine. – Oxford, 1986.

Омарбеков Т. Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы. Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 1994. 387 б.

Olcott M.B. The collectivization drive in Kazakhstan//The Russian Review. - Stanford (Cal). - April, 1981. -Vol. 40. № 2. P. 122-142.

Попова Т.Н. Биоисториописание в контексте научных традиций: концепты и модели // Диалог со временем. 2015. Вып. 53. С. 30–53.

Парадигмы российской истории сквозь призму биографистики (к 140-летию Алексея Ивановича Яковлева): материалы Всерос. науч. конф. с межд. участ. (Чебоксары, 18 апр. 2019 г.) / редкол.: О. Н. Широков [и др.]. Чебоксары: ИД «Среда», 2019. 216 с.

Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIIIвека (о внешней и внутренней политике Абая). Алма-Ата: Наука, 1988. 144 с.

Сулейменов Р.Б., Тастанов Ш.Ю. Интеллигенция и перестройка // Известия НАН РК. Сер. общ. наук. 1990. № 4. С. 3-15;

Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию. М.: Воениздат, 1942. 304 с.

References:

Abjanov H.M., Gurevich L.Ia. Intelligentsia Kazakhstan: istoriia, teoriia, sovremennost. [Intelligentsia of Kazakhstan: history, theory, modernity]. Almaty, 1992. [In Russ].

Akimova A. Istoriia i biografiia. Istoriko-biograficheskii almanah. [History and biography. Historical and biographical almanac]. T. 1. M.: Izd. «Molodaia gvardiia», 1966. 353 s. [In Russ].

Atyrau regional state archive. F. 135. In. 1. C. 570.

Vinokur G.O. Biografiia i kultura. [Biography and culture]. M.: Gosudarstvennaia Akademiia hudozhestvennyh nauk, 1927. [In Russ].

Jakisheva S.A. Konfiskatsiia baiskih hoziaistv v Kazahstane na rubeje 20–30-h gg. XX v. [Confiscation of Bai farms in Kazakhstan at the turn of the 20-30s. of 20th century]. Monografiia. Pod obshei red. E.T. Karina. Astana, 2022. 138 s. Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii jertv politicheskikh repressii (20-50 gody XX veka). T. 31. [In Russ].

Ivanova T.N. Novye aspekty biografiki v sovremennyh istoriograficheskikh issledovaniiah [New Aspects of Biography in Modern Historiographic Research] // Istoricheskoe poznanie istoriograficheskoi situatsii na rubeje XX–XXI vv. / T.N. Ivanova, G.P. Miiagkov; otv. red. O.V. Vorobeva, Z.A. Chekantseva. M.: IVI RAN, 2012. S. 167–176. [In Russ].

Kanaeva A. Istoricheskie sudby nauchnoi intelligentsii Kazahstana v poslevoennye gody [Historical fate of the scientific intelligentsia of Kazakhstan in the post-war years] // Izvestiia AN KazSSR: Ser. obsh. nauk. 1989. № 6. S. 44–50. [In Russ].

Kasymbaev J.K. Gosudarstvennye deiateli kazahskikh hanstv (XVIII vek). [Statesmen of the Kazakh khanates (XVIII century)]. Almaty: Bilim, 1999. S. 203. [In Russ].

Kozybayev M. Istoriia i sovremennost [History and modernity]. Almaty: Gylym, 1991. 254 s. [In Russ].

Kameron S. Golodnaia step: golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan] / Kameron NLO, (Historia Rossica), 2018. [In Russ].

Conquest R. Harvest sorrow. Soviet collectivization and the terror – famine. – Oxford, 1986.

Omarbekov T. Qazaqsharualaryn jeke menshik qojalyqtarynan aiyrý jane ujymdastyru: tarihy men tagylymy [Deprivation and collectivization of Kazakh peasants from private farms: history and moralizing]. Tarih gylymdarynyn doktory gylymy darejesin alu ushin daiyndalghan dissertatsiia. Almaty, 1994. 387 b. [In Kaz].

Olcott M.B. The collectivization drive in Kazakhstan//The Russian Review. Stanford (Cal). April, 1981. Vol. 40. № 2. P. 122–142.

Popova T.N. Bioistoriopisanie v kontekste nauchnykh traditsii: kontsepty imodeli [Biohistorical writing in the context of scientific traditions: concepts and models] // Dialog so vremenem. 2015. Vyp. 53. S. 30–53. [In Russ].

Paradigmy rossiiskoi istorii skvoz prizmu biografiistiki [(k 140-letiiu Alekseia Ivanovucha Iakovleva) [Paradigms of Russian history through the prism of biographics (to the 140th anniversary of Alexei Ivanovich Yakovlev): materialy Vseros. nauch. konf. s mejd. uchast. (Cheboksary, 18 apr. 2019 g.) / redkol.: O. N. Shirokov [i dr.]. Cheboksary: ID «Sreda», 2019. 216 s. [In Russ].

Suleimenov R.B., Moiseev V.A. Iz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Ablai) [From the history of Kazakhstan in the 18th century (on the foreign and domestic policy of Ablai)]. Alma-Ata: Nauka, 1988. 144 s. [In Russ].

Suleimenov R.B., Tastanov Sh.Iy. Intelligentsiia i perestroika // Izvestiia NAN RK. Ser. obshestv. nauk. 1990. № 4. S. 3–15. [In Russ].

Tarle E.V. Nashestvie Napoleona na Rossiiu [Napoleon's invasion of Russia]. M.: Voenizdat, 1942. 304 s. [In Russ].

**ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ,
ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАНДАРЫ
ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ
И ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА
VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER
CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY**

FTAXP 03.20.00

**ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫ ЖӘНЕ САЙРАМ АУДАНЫНДА
ЖҮРГІЗІЛГЕН МАҚТА НАУҚАНЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ
(АРХИВ ЖӘНЕ «СОВЕТСКАЯ СТЕПЬ» ГАЗЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)**

Айтай Бахадыр Сатыбалдыұлы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент қ., E-mail: bahadur.aitai@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Түркістан облысы мемлекеттік архивінде сақталған «Советская степь» газетінің материалдары бойынша Оңтүстік өңіріне ғана тән мақта егу науқа-ны кезінде күштеу құғын-сүргін жүргізу арқылы Шымкент қаласы мен Сайрам ауданында колхоздар құрылысының қалай жүзеге асқаны және оларда мақта егу науқаны туралы архивте құжаттар көптеп кездеседі. Астық дайындау, ет дайындау науқанынан бөлек мақта науқанының қызу жүргенін біреу білсе, біреулер білмейді. Мақтау егу және жинау науқаны қызу жүргізіліп, негізінен құғын-сүргін әдісімен атқарылған. Құғынға ұшыра-ғандар да болды. Мақалада Шымкент қаласы және қалаға іргелес Сайрам ауданында орын алған істер туралы баяндалады.

КСРО ның «Мақта тәуелсіздігі үшін күрес», «мақта күресі – социализм үшін күрес» дегенде біз «күрес» дегенді жалаң сөзбен емес, бесжылдықтың үшінші шешуші жылының жағдайында мақта егу, нақты күрес, кескілескен таптық күрес әдісімен іске асқанның байқадық.

Мемлекет басшысы Қ. Тоқаевтың 2020 жылы 24 қарашадағы қаулысымен "саяси қуғын-сүргін және заңсыз қудалау құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмысын толық аяқтауды" тапсырғаны белгілі. Жұмыста сол қасіретті жылдарда құғын-сүргінге ұшырағандарды, соның ішінде мақта егу науқанынан зардап шеккендерді көрсету ізденісіміздің басты бағыты саналды.

Түйін сөздер: мақта тәуелсіздігі, тәркілеу, құғын-сүргін, байлар, Сайрам ауданы, Шымкент қаласы, күштеу, колхоздастыру, мақта науқаны, архив құжаттары, мақта үшін күрес.

MPHTI 03.20.00

**ИТОГИ ХЛОПКОВОЙ КАМПАНИИ В ГОРОДЕ ШЫМКЕНТЕ
И САЙРАМСКОМ РАЙОНЕ (ПО АРХИВАМ И МАТЕРИАЛАМ
ГАЗЕТЫ «СОВЕТСКАЯ СТЕПЬ»)**

Айтай Бахадыр Сатыбалдыұлы^{1*}

¹Кандидат исторических наук, доцент. Южно-Казахстанский государственный педагогический университет. Казахстан, г. Шымкент, E-mail: bahadur.aitai@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. По материалам газеты «Советская степь», хранящейся в государственном архиве Туркестанской области, имеется большое количество документов о том, как осуществлялось строительство колхозов в г. Шымкент и Сайрамском районе путем проведения принудительных работ при посеве хлопка, характерных для Южного региона. Не всем известно, что помимо кампаний по производству зерна и мяса, полным ходом шла хлопковая

кампания. Кампания по сеянию и сбору урожая велась интенсивно, главным образом, посредством репрессий. Были и те, кого репрессировали. В статье описываются события, произошедшие в городе Шымкенте и прилегающем к городу Сайрамском районе. Когда мы говорим «Борьба за хлопковую независимость» и «Борьба за социализм», мы заметили, что слово «борьба» употреблялось не пустыми словами, а в контексте третьего решающего года пятилетки, были осуществлены посев хлопка в условиях настоящей борьбы, «ожесточенной классовой борьбы».

Как известно, Указом Главы государства К. Токаева от 24 ноября 2020 года было поручено завершить работу по восстановлению исторической справедливости в отношении жертв политических репрессий и незаконных преследований. В работе главным направлением наших поисков было показать тех, кто пострадал в те ужасные годы, в том числе и тех, кто пострадал в ходе хлопкоуборочной кампании.

Ключевые слова: независимость хлопка, конфискация, изгнание, бай, Сайрамский район, город Шымкент, принуждение, коллективизация, хлопковая кампания, архивные документы, борьба за хлопок.

IRSTI 03.20.00

RESULTS OF THE COTTON CAMPAIGN IN THE CITY OF SHYMKENT AND SAYRAM DISTRICT (BASED ON ARCHIVES AND MATERIALS OF THE SOVIET STEPPE NEWSPAPER)

Aitay Bahadyr Satybaldyuly^{1*}

¹Candidate of historical sciences, senior lecturer. South Kazakhstan State Pedagogical University. Kazakhstan, Shymkent, E-mail: bahadur.aitai@mail.ru

*Corresponding author

Abstract. According to the materials of the newspaper "Soviet Steppe", stored in the state archive of the Turkestan region, the archive contains a large number of documents on how the construction of collective farms in Shymkent and Sairam district was carried out by carrying out forced labor during cotton sowing, characteristic of the Southern region. Someone knows, or does not know, that in addition to the campaign for the preparation of grain, meat preparation took place, the harvesting campaign was actively conducted, mainly by coercion. The article tells about the cases that occurred in the city of Shymkent and the Sairam district adjacent to the city. By "the struggle for cotton independence" of the USSR, "the cotton struggle-the struggle for socialism" we do not mean "struggle", but what was realized in the conditions of the third decisive year of the five-year plan by the method of sowing cotton, a real struggle, a fierce class struggle. As you know, the decree of the Head of State K. Tokayev dated November 24, 2020 instructed to "fully complete the work on restoring historical justice to victims of political repression and illegal persecution." In our work, the main focus of our search was to show those who suffered during those terrible years, including those who suffered from the cotton harvesting campaign.

Keywords: cotton independence, confiscation, exile, bai, Sairam district, Shymkent city, coercion, collectivization, cotton campaign, archival documents, struggle for cotton.

Кіріспе. Ұлтымыздың мемлекет және қоғам қайраткерлері үшін үш ақтау – реабилитация процестері (1956-1957 жж, 1987-1988 жж, 1997-1999 жж.) кезінде толық жүзеге асырылды. Олардың мемлекет және халқы алдында кінәлері болмағандығы көрсетілді. Ал жергілікті байлар, эшан мен имамдар реабилитациялау ісінен шет қалып келді. Олардың мүлкін тәркілеу және тап ретінде құрту саясаты сол кездегі тоталитарлық жүйенің басты мақсаты болғанына көз жеткізілді.

Саяси құғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Шымкент қаласы бойынша құрылған мемлекеттік комиссияның «Большевиктік – сталиндік режимнің шаруаларға қарсы күшейтілген ұжымдастыру, сатып алу және басқа да саяси науқандарының құрбандарын зерттеу, қорытынды және ұсыныстар дайындау жөніндегі жетінші бағыт бойынша жұмыс тобы» Шымкент қаласы және Сайрам ауданынан шыққан байлар, кулактарды

«эксплуататорлар» деп танылғандардың 1930 жылдың басында - ақ ірі ауылдық немесе бірнеше колхоздардан тұрған тұрғын алабы болғандығын Түркістан облысы мемлекеттік архивіндегі 1930-1933 жылдарға тиіселі №505 Қор - «Сайрам ауданы халық сотының материалдарынан» (ТОМА, 505 қор, 1-тізбе, 13-іс.) оқып танысуға болады.

Ең басты мәселе сол қасіретті жылдарда құғын-сүргінге ұшырағандарды, шетелге ауа көшкендерді миллиондап көрсетіп, оқулыққа енгіздік те олардың толық аты-жөндері әлі күнге дейін белгілі емес. Оларды анықтау ісімен бірнеше қоғамдық және ғылыми-зерттеу институттары, архивтер айналысып жатса да құғындалдардың санын сол оқулықтарда жиі қайталану беретін санға жеткізу тіпті мүмкін болмай отыр.

Күштеп ұжымдастыруға душар болған шаруа қожалықтары және шаруалар саны туралы Шымкент қаласының Янгишахар, Калинин, Қызыл-жар, Сталин, Киров, Орджоникидзе, Қосдиірмен, Ворошилов, Тассай, Красный Октябрь колхоздары мен Сайрам ауданының Қарабұлақ, Қарамұрт, Базар Қақпа, Ярғанлиқ, Манкент атты жалпы 16 колхозды атап көрсетуге болады (ОҚО әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық, II-басылым, Шымкент, 2020). Осы колхоздарда мақта егістіктері құрылды. Мақта алқабына қарсы ұжымдастыруға қарсы шыққаны үшін әкімшілік және қылмыстық тәртіппен жазаланғандардың аты-жөндері белгілі болып отыр. Оларды соттау және құдалауды жүзеге асырған Шымкент аудандық халықтық соттары 5 участкадан тұрған және оған Ақсу село-сындағы Сайрам аудандық халық сотын қоса 6 участка ті көрсетуге болады. Осы соттардағы РСФСР-дің 1926 жылғы Қылмыстық Кодексінің ақталуға ұсынылған тек №№58, 61, 79-1, 111 баптары бойынша қазірге ондаған іс табылып отыр. 1926-1939 жылдардағы ісқағаздар төте жазу (*арапша*) мен латын қарпінде жазылған. Олар негізінен түсініктемелер, хаттама жауаптары, куәлердің түсініктеме хаттары. Ал орыс ұлтының ОГПУ дің тергеушілері мен соттары тергеу хаттамаларын орысша толтырған. Соған қарағанда «бай» табынан шыққан жауапкерлер орысша жазу, оқуды білмеген. Олардың басым бөлігіне «сауаты жоқ» деп көрсетілген.

Бірнеше колхоздар шоғырланған Сайрам ауданының Қарамұрт ауылында күштеп жүргізілген колхоздастыру науқаны кезеңіндегі істерді оқи отырып колхоздардың алғашқы жылдары дұрыс жұмыс істемегенін байқауға болады. Мақта, ет, астық салықтары мәжбүрлі түрде салынды. Әсіресе, бұл байларға қатты зардап боп тиген. Байлардың мал-мүлкі тәркіленіп, соңынан олар колхозға өткізілген, кедейлерге үлестіріп берілгені Қарамұрт колхоздарында азық-түлік тапшылығы мен наразылықтарды туғызған.

Бұл науқандар кеңестер өкіметіне деген сенімді жоғалта бастады. Ақыр соңында ол ашаршылықтың жайылуына әкелген. Отандық тарихымызда бұл оқиғаларды «зобалаң жылдары» деп атайды. Оның 1929-1933 жылдары орын алғаны тарихқа мәлім.

Ал жергілікті жерлерде соның ішінде Қарабұлақ ауылынан шыққан бай, ірі бай, орташа байлар-кулактар «қанаушы-эксплуататорлар» деп танылғандарды ақтаймыз ба, ақтамаймыз ба... Осы мақсатта «Сайрам аудандық прокуратурасының өндірістік бақылаудағы істер» деп аталатын №168 қор (ТОМА. 168 қор. 1 тізбе, 76 іс. 46 п.) мен «Сайрам ауданы халық сотының материалдары» атты № 505 қорды (ТОМА, 505 қор, 1-тізбе, 13-іс.) қарастырылды.

Сайрам ауданында 1930 жылдың басынан желтоқсанға дейін мақта талшығының түсімі туралы жалпы мәлімет мынадай.

Сатып алынды: 1,559819 / 140,432 кг.

Сайрам ауд. бойынша 885253/ 502798

Кедей.238371кг. Орташа 122670 кг. кулак 21412 кг.

Колхозға. 103780 кг. Өткізілген. (ТОМА. 168 қор.131 іс. 50 п.)

Материалдар мен әдістер. Жұмыстың басты мақсаты – нәтиже. Нәтижеге салыстырмалы талдау және жіктеу арқылы қол жеткіздік. Архив құжаттарын оқып отырсақ 1920 жылдардың соңында КСРО-ның мақта шаруашылығында үлкен қиындық орын алғандығы анық байқалады. Мақтаның еңбекті көп қажет ететін дақыл екенін, мақта өндірісінің ол кезеңде механикаландыр-ылмағанын, мақта алқаптарының жыл бойы, таңнан кешке дейін шиеленісті жағдайында жұмыс істеу керек екендігі тек мақта мамандарына ғана белгілі емес. Оны көпшілік біледі. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында қатты таптық күрес жағдайында жүріп жатты. Таптық күрестің қиындығы, өйткені «мақта үшін күрес – социализм үшін күрес» деп ұран тасталды.

КСРО ның мақта тәуелсіздігі үшін Шымкент мақта зауытының құрыл-ысын уақытында аяқтау көзделді. 1931 жылы 31 тамызда зауыт құрылысы аяқталды. Орнату жұмыстары 70 пайызға аяқталды. Бөлшектер мен жабдық-тарды қабылдаудың біршама кешігуі байқалыпты. Құрылысқа сондай-ақ үлкен ағаш, шатыр темірі және ақша қажет екендігін тілші Лебедев баяндаған («Советская степь». 31 тамыз, 1931).

«Советская степь» газетінің тілшісі Малиновский «Аудан аралық мақта жиналысы ашылды» деп хабарлама жасайды (Советская степь, 1931 г. № 31-34). Ол 1-қыркүйекте облыстық мақта жиналысы өткен уақытта ашылды. Конференцияда алдағы егін жинау және өткізу науқанына қатысты мәселелермен қатар, 1932 жылғы мақта егісіндегі мақсатты көрсеткіштер мен оған байланысты күзгі жұмыстар да талқыланады. Жиынға жүзден астам аудан еңбеккерлері қатысты. Мақта теретін машиналар – Қазақстанның егістіктеріне аттанады. Ақ шіркеу-Белое Церковь 1931 жыл, 3 қыркүйекте Қазақстанға зауыттан 30 мақта теретін машина тиелді. Шілде және тамыз айларында 20 данасы жөнелтілді. 10 қыркүйекте тағы жөнел-теміз» делінген. Бұл мақала басты тарихи фактор 30 мақта комбайнының Қазақстанның оңтүстік өңіріне жөнелтілуі болаты («Советская степь», 1931, 10 мамыр).

Сайрам ауданында шоғырланған колхоздардың тізімі: 18 желтоқсан, 1930 жыл. (ОҚО әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық, 2020)

1. Ленин
 2. Сталин
 3. Красный Октябрь
 4. Красный Пресня
 5. Сталин Манкент
 6. Рабочий
 7. Кайтмас
 8. Қайнар Булак
 9. Сайрам
 10. Трактор
 11. Кзыл Байрак
 12. Кзыл Мехнат
 13. Мехнат
 14. Берляшу
 15. Кзыл Кетман
 16. Кзыл Кышлак
 17. Янги Юль
 18. Кзыл Билек
- Қишлақтар атауы

1. Чимкент Қакпа
2. Базар Қакпа
3. Қарамурт Қакпа
4. Бел Қакпа
5. Ярғанлық
6. Султан Рабат
7. Манкент
8. Қарабулақ
9. Қарамурт

Талқылау. 2022 жылы 2 желтоқсан күні М. Әуезов атындағы ОҚУ да өткізілген «XX ғ. бірінші жартысындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: жаңақазақстандық қоғам көзқарасымен зерделеу мен зерттеу» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясында өңірдегі саяси қуғын сүргінге қатысты архив құжаттарының материалдарына сәйкес ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелері талқыланды.

Конференцияда Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университетінің проф-ессоры, «Рухани жаңғыру» бөлімінің басшысы, тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі Х.Әбжанов өз баяндамасында «Қуғын-сүргін объективті қажеттіліктен туындаған жоқ. Ол мемлекеттік билікті кездейсоқ қолға алған ашкөз қауымның өзін-өзі қорғағаны. Большевиктер қондырма деп атаған саяси-идеологиялық жүйе қуғын-сүргіннің қайнар бұлағы, локомотиві,

ұйымдастырушысы әрі дем берушісі миссиясын атқарды. Партия басқарған бұл жүйе бар жерде бірін-бірі қайталаған егіздің сыңарындай еді. Қазақстан дағысының көрші Өзбекстан мен Ресейдегіден, іргесі бөлек Украина мен Кавказдағыдан тарыдай айырмашылығы болған жоқ. Заңсыздығы мен қатыгездігі шектен шыққан жұмысқа жөндеттерден басқа білетті, талантты адамдар тартылды, басымдық славян тегіне, бірінші кезекте орыстарға берілді» деп атап көрсетті (Әбжанов, 2022: 17). Иә осындай өкілдер Сайрам ауданына да тартылды.

Күштеу мақта науқаны кезеңде ұжымдастыруға душар болған Сайрам ауданының Қарабұлақ, Қарамұрт, Базар Қақпа, Ярғанлиқ, Манкент ауыл мен колхоздарын атап көрсетуге болады. Осы ауылдарда ұжымдастыруға қарсы шыққаны үшін әкімшілік және қылмыстық тәртіппен жазаланғандардың аты жөндері белгілі болып отыр. Сайрам ауданында қашуда жүріп ұсталған бай-кулактар туралы Шымкент қаласы прокуратурасы мен Сайрам ауданы милициясы арасындағы хаттар сақталған. Онда Юнусходжаев Абдужаит, Зулқарнаев Маткерим, Низамутдинов, А. Швачко, К. Швачко, А. Швачко бұрынғы бай кулак элементтер ретінде айыпталғандар «Билинково», «Ярғанлиқ» селосынан қашып Қарабұлақ ауылы, Манкент селосы, Қарамұрт селоларынан ұсталған. Қайта тергеуге алынған оларға 58 -8-9, 58-10, 61-III, 111 баптар бойынша іс қозғалады. Іс 1931 жылы 9 сәуірден бастап қозғалып, тергеу, анықтау жұмыстары 1932 жылдың 12 тамызына дейін Манкент-Сайрам ауданының прокуроры Ибрагимовтің бақылауында жүрген (ТОМА, 168 қор, 1 тізім, 316-іс, 17 п).

Прокурор Ибрагимовтің Қаз АССР прокурорына жазған аса құпия хатында бұрынғы бай, панисламист Зулқарнаев Маткеримнің 58-8 бабымен айыпталып жатқанын көрсеткен. Оның аса қауіпті контрреволюциялық элемент екенін айта келе «ол мақта жиын терімі кезінде жұртшылық арасында кеңес жүйесіне қарсы үгіт жұмыстарын жүргізіп, мақта науқанының нәтижелі аяқталуына кедергі келтірді» (ТОМА, 168 қор, 1 тізім, 316-іс, 17 п) дейді. Республика бас прокуратурасынан Зулқарнаев Маткеримге контрреволюциялық жұмыстары үшін ең жоғары жазалауға ұсыныс білдіреді.

1931 жылы 16 қыркүйектегі «Советская степь» газетінің номерінде Сайрам ауданының колхоздар, кишлак кеңестері Кеңес төралқасы Грушицын, Ламиев, Бондарь, Смигарнев ұяшықтар мен руководтық ұйымдардың хатшыларының кеңесі БКП(б) ҚАЗөлкелік, қазсовнарк, крайколхозсоюз және казтрактор және "Советская степь" және "Энбекши казак" редакцияларына мақтаны жинау және тапсыру жоспарын толық және мерзімінде орындалатынына рапорт беріп сендіреді. Рапортында Сайрам ауданында биыл 8 мың 752 гектар мақта егілді. Мемлекетке мақта жинау және дайындау жоспары 5990 тонна болды («Советская степь» газеті, 1931 жылы 16 қыркүйек).

Әр колхоз бойынша сатып алудың бақылау сандары колхозшылардың үлкен жиналыстарында талқыланды.

Бірінші қыркүйекке дейін барлық колхоздарда мақта жинау және тапсыру жұмыстарының жоспарларын талқылау және бекіту аяқталды.

Колхозшылар бригадаларға бөлініп, бригада басшылары тағайындалып, бекітіліп, әрбір жеке учаскеге мақта жинауға жауапты уәкілетті өкілдер де бекітілді.

Колхоздарда мақтаны жинап, тапсыру туралы ақпаратты селолық Советке дер кезінде жеткізуге жауапты адамдар сайланды.

Ылғалды ауа-райында шитті мақтаны сақтауға арналған үй-жайларды сатып алу орталығына тапсырғанға дейін дайындау аяқталды.

Біз қаптаманың болуын және қажеттілігін тексердік.

Мақтаны тасымалдауды қамтамасыз ету шаралары қолға алынды. 48 көпір бекітілді.

Мақта жинау науқаны кезінде барлық колхоздарда жылжымалы питомниктер ұйымдастырылған.

Мақта жинауда жұмыс істейтін колхозшыларды қоғамдық тамақтандыруды ұйымдастыру дайындалды.

Сатып алу жоспарын уақытылы 100 пайызға орындау, еңбек тәртібін нығайту және өндіріс нормаларын арттыру үшін әлеуметтік жарысты ұйымдастыру бойынша өз ара келісімдер жасау жұмыстарын кеңейтіп жатырмыз.

Күзгі жер жыртуды бастадық. 5 қыркүйекте 615 гектар жер жыртылды.

Біз қалдықтарды ұйымдастырамыз. Әрбір колхозда совхоздарға, МТС-терге және мемлекеттік ұйымдарға жұмысқа жарамды колхозшылардың кемінде 10 пайызы бекітілді» делінген («Советская степь» газеті, 1931 жылы 16 қыркүйек).

Зерттеу нәтижелері. «Советская степь» газетінің 1931 жылдың 17 тамызындағы санында Түркі-стан. (ҚазРОСТА). «Мақта күтпейді» атты фельетондық мақала жарияланды. Түркістандықтар мақта жинауға дайындық қарқыны мен уақытын «ұмытып» кетті деп басталады («Мақта күтпейді // «Советская степь» газеті, 1931 жылы 17 тамыз).

Мақта жинау науқанының басталуына өте аз уақыт қалғанымен, Түркістан облысында мақта жинау науқанына дайындық жоқтың қасы. Колхоз одағымен бірігіп жатқан райкоз кәсіподағында таратушы көңіл-күй бар. МТС мақта-мата кәсіподағынан жұмысшыларды күтумен қатар, оқытуды да жүргізбейді» делінген.

«Советская степь» газетінің 21 қыркүйек 1931 жылғы санында «Чимкент өткен қателіктерді қайталады» деген баянхат жарияланды («Советская степь» газеті, 1931 жылы 21 қыркүйек.). Онда : «Партияның астық дайындауды мақта жинау науқаны басталғанға дейін аяқтау туралы нұсқауы орындал-мады. Мақта жинау науқаны басталды, бірақ ол астық жоспарының 36 пайызын ғана берді..» делінген.

Аса маңызды экономикалық және саяси науқанға деген осындай көз-қарасты басқа да бірқатар ұйымдардан байқауға болады.

Мақта жинау науқаны қарсаңында Түркістанның егін жинау науқанына дайындығы өте төмен. Шындығында, облыста мақта жинау мен дайындауды ұйымдастырушы кім болуы керек екені белгісіз, өйткені облыстық комитеттің 28 мамырдағы бұл функцияларды МТС-ке беру туралы шешіміне қарамастан, Түркістан облысында. мақта жинау және дайындау науқан-ындағы МТС-тің рөлі әлі де анық емес» делінген беделді газетте жарияланған мақалада.

Архивте сақталған бір жыл бұрынғы Сайрам ауданында орын алған мына келеңсіз фактіге аударуға тура келіп тұр. 1930 жылы 26 желтоқсандағы Сайрам аудандық № 22-бөлім халық сотының қолындағы болған қылмыстық істер турасында мақта ісі туралы сот болып, үкім болғандары туралы мына кестеден көруге болады.

р/с	Аты жөні	Тұрмысы	Тұратын қышпағы	Ұлты	Қойылған баптары	Неше жыл тұтқынға үкім болған	Құқықтан ажырағаны	Бұл істегі айыптылар қанша	Босатылғаны
1	Садыққожа Ибраһимқожа	саудагер	Сайрам	Өзбек	58(10), 169-79	5	4	2	1
2	Миррозы	Имам	Сайрам	Өзбек	74 II	2 ½	2 ½	5	2
3	Розықұл Ираулы	Бай	Манкент	Өзбек	169 II, 131, 61 III				
4	Зиябек Ақмерұлы			Өзбек	169 II, 107, 79 I	4	3	1	
5	Хайлат Розметұлы		Сайрам	Өзбек	107, 61				
6	Баян Назарбайұлы		Қарабұлақ	Өзбек	79 II, 119 II	4	3	7	4
7	Рахымша Сұлтаншаұлы		Сайрам	Өзбек	61, 107	14 ай	½	4	1
8	Мірхамит Міртәліпұлы	Саудагер	Сайрам	Өзбек					

9	Әбдірайымхан Тәжібаев	Кулак	Сайрам	Өзбек	79 II	4	4	1	-
10	Ғымал Исаұлы	бай	Қарабұлақ	Өзбек	169 II, 131,61 II	5	5	1	

Сонымен қатар, ірі колхоз саналған Қарабұлақ ауылындағы күштеп колхоздастыру науқаны туралы сот, тергеу құжаттарын оқи отырып колхоздардың алғашқы жылдары дұрыс жұмыс істемегенін көруге болады. Мақта салығымен қатар ет, астық түрінде алынды. Олар мәжбүрлеп жүргізілген. Әсіресе, бұл ауқатты байларға қатты зардап боп тиген. Осыдан Қарабұлақ колхозында азық-түлік тапшылығы орын алған. Ақыр соңында аштыққа ұрынған, ол ашаршылықтың жайылуына әкелген. Колхоз құрылысына қарсылықты тек бай, орташа бай, діндар адамдардың әрекетінен көруге болады. Қызығы сол олар өздерін кінәлімін деп санамаған. 58-7,10-баптары бойынша «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді» және жеке мал-дарын базарға сатып пұлдады колхозға өткізбеді деген «контрреволюциялық айыптаулар» тағылған. Олардың кейбіреулерінің аты - жөндерін көрсетіп және әрекеттері туралы айта кетейік. Айталық, 1930 жылы 48 жастағы Тошметов Ниязмет Қарабұлақ ауылының белгілі байы саналған. Ол 61-3 және 79 -1 тармағы, яғни екі баппен сотталған (ТОМА. 168 қор. 1 тізбе, 76 іс. 46 п.) 61-3 бап- «мемлекеттік маңызы бар жұмыстарды орындауда бас тарту...», ал 79-1 бап «мемлекеттік кәсіпорындарға тиіселі мүліктерді өрескел түрде жою» болып табылады. Ол бұрын мал саудасымен айналысқан алыпсатар болыпты. Бірнеше гектар бау-бақша өсірген, егіншілікті те кәсіп еткен. Ол кедей-батрактар еңбегін пайда-ланған «эксплуататор» деп танылған. 1929 жылы мал-мүлкі кәмпескіленген. Осы жылы құрылған «Қайтмас» колхозына мүше де болып кірген. Ол колхозда мақта егуге қарсылық кең етек алған. Мақта тұқымын егу тапсырмасын орындамаған. Астық салығын да орындамай 1929 жылы көрші Өзбекстанға қашып кеткен. 1930 жылы ол жақтан қайта оралған соң ұсталып Сайрам аудандық сотында жоғарыда аталған екі баппен сотталып түрмеге тоғытылған.

1930 жылы 27 желтоқсанда ОГПУ тергеушісі Мустакимов Қарабұлақ ауыл-ының бұрын кәмпескеленген мына байларының қылмыстық істеріне тергеу жұмыстарын аяқтап, істерін сотқа өткізген екен (ТОМА. 168 қор. 1 тізбе, 76 іс. 46 п.):

1. Умаров Усмантай – 38 жаста. Тегі өсімқор саудагер. Екі сиыры, бір жылқысы қалған. Астық, ет салығын орындамаған.

2. Тойметов Нияз әлі – 60 жаста. Тегі бай. Астық, ет салығын орындамаған.

3. Темиров Тайхана – 48 жаста. Бай. Бұрын кәмпескеленген. Бір өгіз, екі сиыр, екі жылқысы қалған. Астық, ет салығын орындамаған.

4. Исраилов Сағидулла – 34 жаста. Тегі бай. Екі жылқы, екі сиыры қалған. Астық салығын орындамаған.

5. Артықбаев Мутали – 53 жаста. Тегі бай. Бір сиыр, бір есегі қалған. Астық салығын орындамаған.

6. Қасымходжаев Абдураим – 55 жаста. Тегі бай. 1929 жылы кәмпескеленген. Бір сиыры мен бір жылқысы қалған. Астық, тұқым себу жоспарын орындамаған.

7. Умаров Садық – 49 жаста. Ауқатты шаруа. Тұқым себу мен астық жоспарын орындамаған.

8. Абдуллаев Сағидулла – 72 жаста. Имам. Ауқатты орта шаруа. Бұрында 61 баппен істі болған. Тағы да осы бапқа және «контрреволюциялық» 58 бапқа ілінген.

9. Умаров Қошқар – 53 жаста. Тегі бай. Мүлкі кәмпескеленген. Астық салығын орындамаған.

10. Умаров Абдусамат – 38 жаста. Тегі саудагер. Астық салығын орындамағаны үшін кәмпескеленген.

11. Ташметов Сағамбек – 47 жаста. Мал саудагері. Ет салығын орындамаған.

Кеңес өкіметі алдымен бұл байларға колхоз жүйесімен егін егіп, оған қарайлап, жиым теріп жасап, салық түрінде есеп беруін міндеттеген болатын. Бірақ олар бұлай істегісі келмей колхоз жүйесіне қарсы ауылында «бұл кеңестер билігі ұзаққа бармайды, колхоз дұрыс емес, өзіміздің сақтаған тұқымымызбен себеміз, оның өнімін өзіміз белгілейміз.» деген секілді үгіт- насихат сөздер айтып, қарсы әрекет еткен. Тергеуші Мустакимов жоғарыда аталған байларға қатысты 58-10 және 61-2 баптармен қылмыстық істер қозғайды. 1931 жылы

3 қаңтарда аудан прокурорының шешімімен «домзакқа – түрмеге» сотқа дейінгі тергеу жұмысы үшін жабылады. Сот баршаға үлгі болу үшін ашық жүргізіледі.

1929-1931 жылдарда Сайрам ауданының Манкент селосы да күштеп ұжымдастыруға душар болды. Манкент селосына қарасты «Ленин» колхоз-ының тұрғындары Қажиматов Айтмат Ерсиматуғли, Рахматов, Ашурматов-тар Қылмыстық кодекстің 58-бабының 9, 10 тармақтары және 73 ші баппен құғынға ұшырады. Олардың кәсіптері бөз тоқушы – қолөнерші, киім тігінші еді. Жеке тігін машиналары мен жеке дүкендері де болды. Жалдамалы жұмыскерлердің еңбектерін пайдаланды. «Қанаушылар» ретінде тұтқын-далуға дейін «Ташкент жаққа қашып кетуіне байланысты...» [4] деп іс уақытша тоқтатылған. Осылайша, Рахматов пен Ашурматовқа іздеу жария-ланады. Ал Қажиматов Айтматтың белгісіз жағдайда қайтыс болған-дығы туралы мәлімет бар.

Колхоз құрылысына қарсылықты Манкент пен Қарамұрттағы байлар, діндар адамдардың әрекетінен көруге болады. Олар өздерін кінәлімін деп санамаған. Атап айтсақ, 58-7, 10-баптары бойынша «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді» және жеке малдарын базарға сатып пұлдады колхозға өткізбеді деген «контрреволюциялық айыптаулар» тағылған.

Ең қызық деректер Манкент селосының аға – інілі байлары Бердикулов Назар мен Бердикулов Султанқұлға қатысты кездесті. Олар ОГПУ тарапынан тұтқындалған 1930 жылы Султанқұл 51 жаста, Назар 49 жаста болыпты [1,13п]. Сол жылы әрқайсынына 100 пұттан мақта салығы салынады. Бір-неше жылқы мен ірі қара малдары кәмпескіленеді. Олар, 1929 жылға дейін адамдарға пайызға ақша беріп өсімқорлықпен айналысып келген екен. Жыл сайын бірнеше кедей шаруалардың еңбектерін өз қожалықтарында пайдаланып келген «эксплуотаторлар» деп айып тағылған. Кеңес өкіметі көрсеткен осындай әділетсіздікке олар шыдай алмай Манкентте 1930 жылдың мамырында 500 ге жуық адам қатысқан ереуіл ұйымдастырады. Ол ереуіл милицияның, халық жасақтарының күшімен таратылады. Ағайынды Бердіқұловтар тұтқындалады. Олар колхоздарды таратуға байланысты және кеңес билігінің жүйесіне қарсы ашық насихат жүргізгені үшін РСФСР қылмыстық кодексінің 58-10 бап, 61-3 баптарымен істі болады. Ереуіл жасады деп айыпталады. Ол жөнінде көптеген куәгерлерден жауап алынған екен. Мысалы, Рузиметов Ризатай-батрак, Ниязқұлов Ергеш 1926 жылдан партия мүшесі, Нишанов Қидир, Ибраимов Рузакул, Мурзакамданов Мамадияр - батрак, Сариев Ишанқұл - 1919 жылдан партия мүшесі, Каримов Макхам – кедей-батрак, Кушаков Абдуғафур – кедей, Кушаков Абдураим- партия мүшесі, Нарқараев Вали. Бұлардың барлығы колхозға қарсы ереуілді басты ұйымдастырушылар Бердіқұловтар екенін көрсеткен. Олар: «Бердіқұлов-тардың ата-бабалары бай болған, өсімқор болған, олар бізді кеңес билігіне қарсы ашық наразылыққа шақырды...» деп түсінік хат берген. Олардың ісін ОГПУ дің бригадир уәкілі Джумалин жүргізеді.

«Советская степь» газетінің 1931 жылы 12 қарашадағы номерінде Сайрам ауданына қарасты «Бірінші Май» колхозынан хабарлайды. 4 қарашадағы жағдай бойынша келесі міндеттер орындалды: мақта бойынша 100 пайызға, нан бойынша 250 пайызға, ет дайындау 105 пайызға (IV тоқсанның жоспа-ры). Колхоз қол жеткізген табыстар бізді халықаралық жағдайдың шиеле-нісін ескере отырып, бесжылдықты орындау, елді нығайту жолында бұдан да зор жігермен күресуге міндеттейді.

Колхозшылар партия мен үкіметтің барлық тапсырмаларын артығымен орындау үшін бірдей жігермен күресетіндіктеріне үкімет пен партияны сендіреді. Колхозшылар кулактарға қарсы қиян-кескі күрес жүргізуге, колхозды жат элементтерден тазарту, еңбекті дұрыс ұйымдастыру, кірісті дұрыс бөлу, тегістеу мен иеліктен шығаруды жою арқылы нығайтуға міндеттенеді» деп жазыпты.

Сайрам ауданындағы осы әрекеттердің нәтижесінде төмендегі кестеде көрсетілгендей Манкент мақта тапсыру пунктіне жоспар бойынша мақта талшығы түспей қалған.

Манкент ауылындағы колхозшылар мен жеке шаруа қожалықтарына шитті мақтаны тапсыру туралы № 5 Манкент мақта сатып алу пунктінің мәліметі (ТОМА.168-қ. 1-тіз. 316-іс 17-п.)

Наименования колхозов и инвидульнымими хозяйств	Законтрактовало га	Причитается к сдаче в них	Сдача по 1 января 1932	Не додано	Примечания
Колхоз им Сталина	555	377400	352009	25395	
им 1 Мая	220	149600	197119	-	
Им Карла Маркса	149	101320	77470	23850	
Индивидуальные хозяйства					
Барганлык	347,61	227675	84044	485086	
Топса производства	521,32	341455			
Школа им Калинина	5	3275	14768	1798,2	
итого	1797.93	1200725	712114.8	488610.2	

1931 жылы «Советская степь» газетінде жарияланған баян хаттағы мына кестеде мақта жинау бойынша Казхлосканың қысқаша ақпараты берілген. Көңіл аударатын жәйт, Әулиеата, Шу мен Жаркент ауданында да мақта талшықтары егілген екен.

Жаңақорған	76,8%
Бостандық Қаратау	70,9%
Арыс	71,7%
Бугун	69,6 %
Түркістан	62,1%
Шымкент	60,9%
Талас	58,8%
Шу	58,8%
Сайрам	58,7%
Әулие-ата	53,6%
Қызыл-Құм	51,0%
Пахта-Арал	49,1%
Келес	40,3%
Жаркент	19,7%

Қорытынды. Қорыта айтсам, ТОМА дағы және «Советская степь» газетінде колхозды мәжбүрлеп құрудағы асығыстық, аштық туралы бір ауыз мәлімдеме не факті кездеспейді. Архивтегі құжаттарда айыпталушылардан алынған төте жазу (арапша) өзбекше мәтінде жазылған түсініктемелерде «бала шағам, туыстарым аш отыр, қазаным қайнамай қалды, егуге бар дәнді колхозға өткізгем, соның біразын сұрауға бардым.. т.б» мазмұндағы жауаптарды оқуға болады. Оны тергеуші сұрақ хаттамасына себептерін басқаша жазып қоспауына амалы болмаған, өйткені, «ұрладым», «тонадым», «кеңес өкіметінің колхоз құрылысына қарсымын» деп соңынан жаздырып, қол қойдырып алған. Бірнеше жылды арқалап лагерге жөнелтіліп жабылып, қара жұмысқа жегіліп кете берді. Бұларды ақтаймыз ба, ақтамаймыз ба... Мемлекет басшысы бағыт берген Ұлттық жад институтын құру аса маңызды. Оған тоталитарлық режимнен жәбір көргендерді толық енгізу және оларды саяси ақтау уақыт талабы.

Шындығында, байлар, кулактар ауылды асыраған, ауылдың тыныштығы мен берекесін сақтаған қайраткерлер болатын. Олардың құғынға ұшырап, яғни күштеп колхоздастыруға ұшыруының себебі, яғни бар кінәсі ауқатты бай болғаны еді. Тоталитарлық жүйе социалистік қоғамға жат элемент сана-лған байларды, кулактарды құртпайынша жаңа қоғам құру қиын деген теріс көзқарастағы принциппен таптық күресті қатаң іске асырып баққан. Мақта еккені үшін оны сатып мардымсыз ақы алды. Ол отбасын асыруға жетпеді. Шымкент пен Сайрам ауданындағы колхоздар мақтадан гөрі астық егуге бейім болыпты. Оның себептері түсінікті.

Ауылдың асыраушылары болған байларға бұл қатаң салықтар қатты зардап боп тиген. Осыдан азық-түлік тапшылығы орын алған. Ақыр соңында халық аштыққа ұшырайды. Қылмыстық кодекстің 58-10, 7 тармақтарына сәйкес оларға «колхозға қарсы үгіт насихат жұмысын жүргізді, малдарын базарға сатып пұлдады, қолдан сойып тастады, мақта жоспарын орындамады» деген секілді тағылған айыптар негізсіз болатын. Ең бастысы, байлар өздеріне тағылған осы айыптарды мойындамапты.

Президентіміз Қ.Тоқаевтың «...заңсыз қудалау құрбандарына қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмысын толық аяқтауды» [12] тапсыруына байланысты осы кісілерді саяси ақтауға ұсыну заман талабы.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Әбжанов Х. Қазақстандағы құғын-сүргіннің жалпы сипаты мен ерекшеліктері // «XX ғ. бірінші жартысындағы Оңтүстік Қазақстан өңірін-дегі саяси қуғын-сүргін: жаңақазақстандық қоғам көзқарасымен зерделеу мен зерттеу» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектер жинағы. Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2022. 312 б.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы./ Егемен Қазақстан газеті. 24 қараша, 2020

Мақта күтпейді // «Советская степь», 1931, 17 тамыз.

Оңтүстік Қазақстан облысының әкімшілік-аумақтық құрылымы туралы анықтамалық (1928-2011 жж.), II-басылым. Шымкент. 2020. 335 б.

«Советская степь». 31 тамыз, 1931

«Советская степь» газеті. 1930-1931 жж. №31-34

«Советская степь» 1931 жылы 10 мамыр

«Советская степь» газеті, 1931 жылы 16 қыркүйек

Түркістан облысы мемлекеттік архиві (ТОМА) «Сайрам ауданы сотының материалдары» деп аталатын 505 қор, 1-тізбе, 13-іс.

ТОМА. «Сайрам аудандық прокуратурасының өндірістік бақылаудағы істер» деп аталатын 168 қор. 1 тізбе. 76 іс. 46 п.

ТОМА. 168 қор. 1 тіз. 131 іс. 50 п.

ТОМА. 168 қор. 1 тіз. 316-іс, 17 п

References

Abzhanov H. Qazaqstandaǵı quǵın-surginnin jalpı sipaty men erekshelekteri [The general nature and peculiarities of repression in Kazakhstan] / "XX century. Collection of works of the international scientific and practical conference entitled "Political persecution in the South Kazakhstan region in the first half of the year: study and research from the point of view of the new Kazakh society". Shymkent: "Alem" publishing house, 2022. 312 p. [in Kazakh]

Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2020 № 456 "On the State Commission for the Complete Exoneration of Victims of Political Persecution"./ Egemen Kazakhstan newspaper. November 24, 2020

Maqta kutpeydi [Cotton does not wait] // "Soviet steppe", 1931, August 17. [in Kazakh]

Ontustik Qazaqstan oblısının akimshilik-awmaqtiq qurılımı twralı anıqtamalıq (1928-2011 jj.) [Handbook on the administrative-territorial structure of the South Kazakhstan region (1928-2011)], II-edition. Shymkent. 2020. 335 p. [in Kazakh]

"Soviet Steppe". August 31, 1931

"Sovetskaya steppe" newspaper. 1930-1931 #31-34

"Soviet Steppe" May 10, 1931

"Sovetskaya steppe" newspaper, September 16, 1931

State archive of Turkestan region (SATR) F. 505, In. 1, C. 13 "Sairam district court materials".

SATR. F. 168 "Cases under industrial control of the Cairam district prosecutor's office". In.1, C. 76. L. 46.

SATR. F. 168. In.1. C. 131. L. 50.

SATR. F. 168. In. 1. C. 316. L. 17

ҒТАХР 03.20.00

**1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ КЕЗІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН
КОЛХОЗДАРЫНА АЗЫҚ-ТҮЛІКПЕН КӨМЕК КӨРСЕТУ ШАРАЛАРЫ****Сақабай Толқынай Қуандыққызы^{1*}**

¹1-ші оқу жылы докторанты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды қ., E-mail: tolkinist78@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақала 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстан колхоздарына азық-түлікпен көмек көрсету мәселелеріне арналған. Мақаланың мақсаты – 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кезеңінде Орталық Қазақстан өңірінде аштыққа ұшырағандарға көрсетілген көмек шаралары мен түрлерін зерттеу болып табылады. Бұл аспекті Қарағанды облысы Нұра ауданы мысалында жергілікті архив қорларынан алынған құжаттар негізінде қарастырылды. Автор Нұра аудандық архивынан кеңес билігі тарапынан бидай, тары және т.б. түрінде азық-түлік көмегін алған колхоздардың тізімін анықтап, осылардың негізінде көрсетілген көмектің жеткіліксіз дәрежеде болып, аштықтан зардап шеккендердің қажеттіліктерін толық қанағаттандырма алмағандығы туралы қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, ашаршылық, азық-түлік көмегі, мұқтаж колхоздар, көмек мөлшері.

МРНТИ 03.20.00

**МЕРЫ ОКАЗАНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ ПОМОЩИ
КОЛХОЗАМ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА
В ПЕРИОД ГОЛОДА В 1931-1933 ГОДАХ****Сақабай Толқынай Қуандыққызы^{1*}**

¹Докторант 1-го года обучения, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова. Казахстан, г. Караганда. E-mail: tolkinist78@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. Статья посвящена вопросам продовольственной помощи колхозам Центрального Казахстана в период голода 1930-х годов. Цель статьи – исследовать основные продовольственные меры и способы по оказанию помощи голодающим Центрального Казахстана в период голода в 1931-1933 гг. Данный аспект был рассмотрен на примере Нуринаского района Карагандинской области на основе фондов местного архива. Автором были обнаружены списки колхозов которые получили продовольственную помощь в виде пшеницы, проса и т.п. от советского руководства. Выводы автора сводятся к тому что оказываемая помощь была не полноценной и не удовлетворила потребности голодающих в полном объеме.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, голод, продовольственная помощь, нуждающиеся колхозы, объем помощи.

IRSTI 03.20.00

**MEASURES TO PROVIDE FOOD AID TO COLLECTIVE FARMS IN CENTRAL
KAZAKHSTAN DURING THE FAMINE IN 1931-1933****Sakabay Tolkynay Kuandykkyzy^{1*}**

¹Doctoral student of the 1st year of study, Karaganda Buketov University. Kazakhstan, Karaganda. E-mail: tolkinist78@mail.ru

*Corresponding author

Abstract. The article is devoted to the issues of food aid to collective farms in Central Kazakhstan during the famine of the 1930s. The purpose of the article is to explore the main food measures and ways to help the hungry of Central Kazakhstan during the famine in 1931-1933. This aspect was considered on the example of the Nurinsky district of the Karaganda region on the basis of the funds of the local archive. The author found lists of collective farms that received food aid in the form of wheat, millet, etc. from the Soviet authorities. The author's conclusions are that the assistance provided was inadequate and did not fully meet the needs of the hungry.

Keywords: Central Kazakhstan, famine, food aid, collective farms in need, volume of aid.

Кіріспе. XX ғасырдың 20-30-шы жылдар аралығы Кеңес үкіметінің жүргізген социалистік қайта құрулары сол кездегі КСРО-ның даму негізгі бағытын анықтап, тарихи жолының барысына айтарлықтай әсер етті. КСРО халқын азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету большевиктердің басты мәселелердің біріне айналды.

Осы тұрғыда миллиондаған адамның өмірін қиған, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына одан әрі әсерін тигізген КСРО соның ішіндегі қазақ халқының тарихындағы қайғылы беттерінің бірі - 1930-шы жылдардағы ашаршылық болып табылады. Қазақстандағы ашаршылық тарихы бүгінгі күнге егжей-тегжейлі қарастыруды талап ететін тарихымыздың бір белесі болып табылады. Осы уақытқа отандық және шетелдік ғалымдар 1931-1933 жылдардағы ашаршылық себептері, ауқымы, құрбандарының саны жөнінде бірқатар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бірақ, аштықпен күрес, ашыққан халыққа азық-түлікпен көмек көрсету шаралары туралы мәселе жеке зерттеу объектісі ретінде қарастырылған жоқ. Тек, кейбір зерттеушілердің атап айтатын болсақ, неміс ғалымы Р. Киндлердің (Киндлер, 2017:268), итальян ғалымы Н. Пьянчола (Пьянчола, 2004:98) зерттеулерінде ішінара түрде қарастырылды. Сонымен қатар 1990 жылдардың аяғы мен кейінгі жылдарда жарияланып жатқан ресейлік (Трагедия советской деревни, 2001:1008) және қазақстандық (Насильственная коллективизация, 1998:263), (Ашаршылық. Голод. 1928-1934 Т.3, 2021:1028) т.б. архивтік құжаттар мен материалдар жинақтарында кеңестік билік органдарының көмек көрсету шаралары бойынша құжаттары берілген. Осы құжаттар негізінде ашаршылық кезеңіндегі халыққа көрсетілген көмек шаралары мен билік органдарының шешімдеріне баға бере аламыз.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазуда анализ, синтез, аналогия, жүйелеу, салыстыру, сипаттау және т.б жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Ретроспективті әдіс оқиғаларды дәйекті қайта құру арқылы белгілі бір процестерді ертерек хронологиялық тұрғыдан зерттеуге және оларды қайта құруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-тарихи әдістің көмегімен тарихи салыстырулар жүргізілді, хронологиялық контексте де- әр жылдары да, жалпы Қазақстан бойынша, Орталық Қазақстан бойынша және зерттелетін өңірдің аудандары бойынша аумақтық тұрғыда да бидай, тары түрінде берілген көмектің жалпы және жеке, сандық және сапалық өзгерістер анықталды. Мақалада қолданылатын маңызды әдістердің бірі-нақты тарихи (идеографиялық), оған сәйкес белгілі бір сюжет, проблемалар егжей-тегжейлі және терең зерттеледі, оның ерекшелігі анықталады. Мақалада қолданылған жүйеге жақын тарихи-типологиялық әдіс жүйелеуге ықпал етті. Осы (негізгі ретінде) және басқа да бірқатар әдістер ашаршылық кезіндегі аштықпен күрестің барысын, көлемін анықтауға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазуда негізгі материал ретінде Қарағанды облысы Нұра аудандық архивының «Нұра аудандық жұмысшы, шаруа және қызыл әскер Кеңесі мен оның атқару органының» 422 қорындағы құжаттар аса мұқтаж шаруаларға көмек көрсету жөніндегі материалдары аудан бойынша аштыққа ұшыраған колхоздарға көрсетілген көмек (шараларын) мөлшерін анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау. XX ғасырдың 20-30-шы жылдары басталған шаруашылықты модернизациялау туралы науқандар Қазақстандағы дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуі мен мал санының қысқаруына алып келді. Бұл жөнінде зерттеуші Н.А. Ивницкий «Ұжымдастыру кезінде Қазақстанда мал басы бірнеше есе азайғанына қарамастан, 1931-32 ж. ет дайындау жоспары 255 500 тоннаны құрады. Бұл басқа аймақтарды айтпағанда, Украинадан 1,5 есе және Солтүстік Кавказ бен Батыс Сібір өлкесінен 2,5 есе көп болды» (Ивницкий, 2009: 234) деп атап көрсетеді. Осымен бірге, Қазақстандағы мал санының қысқару деңгейі мен оған себеп болып отырған жағдайлар туралы 1932 жылдың 6 қазанындағы Т. Рысқұлов Сталинге жіберген мәлімдеме

жазбасында: «ұжымдастыру кезіндегі асыра сілтеушіліктің нәтижесінде республикадағы мал саны 1928 жылмен салыстырғанда 1932 жылдың ақпанында 40 млн-нан 5,4 млн. басқа, яғни, 86,5%-ға қысқарғандығын және мал басының осынша қысқаруы малды қасақана сою мен асыра сілтеушіліктің, соның ішінде ұжымдастыру кезіндегі асыра сілтеушіліктің нәтижесі» - деп атап өтіп (Ивницкий, 2009: 234), мал басының қысқаруы туралы келесі нақты фактілерді келтіреді: Оңтүстік Қазақстанның 10 ауданында 445400 бас малдан етке 103-300 бас тапсырылған, 284300 бас мал талан-таражға салынған, қалғаны 57800 бас. Қорғалжын, Қаратал және Нұра аудандарының колхоздарында ұсақ және ірі мал 100% ортақтастырылған, мал басының кемуі 75-100 % құрайды (Трагедия советской деревни, 2001: 502). Бұған қоса мал мен астық дайындау жоспарының ұлғайтылуы нәтижесінде негізгі күн көріс көзі мал шаруашылығы болған қазақ халқы малдан да, астықтан да айрылды. Сондықтан мал санының 8-10 есе қысқаруының нәтижесінде қазақ ауылдарында азық-түлік тапшылығы пайда болып, жаппай ашаршылық орын алды.

Осылайша, қазақ ауылдарындағы ауыр жағдай, халықтың жаппай аштыққа ұшырауы туралы мәліметтер партиялық, кеңестік органдарға келіп түсіп жатқан жеделхаттар, хабарламаларда беріліп жатты. Мысалы, ОГПУ-дың құпия-саяси бөлімінің 1931 жылдың қаңтары мен 1932 жылдың наурызы аралығындағы арнайы анықтамасында Одақтың жекелеген аудандарындағы азық-түлік қиындықтары, халықтың босып кетуі, малдың өлім-жітімі және т.б туралы мәселелерге тоқтала отырып, Қазақстандағы жағдайды былай деп баяндайды: «1931 жылдың қазан айынан бастап, әсіресе егін шықпаған солтүстік аудандарда азық-түлік қиындықтары пайда бола бастады және ол соңғы айларда өткір сипатқа ие болып, басқа аудандарға да таралды. Егер 1931 жылдың қараша-желтоқсан айларында азық-түлік жетіспеушілігі 7-10 ауданда байқалса, қаңтар мен ақпанның бірінші жартысында азық-түлік қиындықтары 20 ауданды қамтыды, ал 28 ақпанда олардың саны 33 ауданға жетті, оның ішінде 10 ауданда жағдай өте қиын. Мәліметтер бойынша, 32 ауданда 232 пункт аштыққа ұшырыған, 1931 жылдың желтоқсанынан 1932 жылдың 10 наурызына дейінгі аралықта барлық пункттарда 1219 аштық өлімі және 4304-ке дейін аштықтан ісіну жағдайлары тіркелді. Өлгендер мен аштыққа ұшырағандардың көбі – колхозшылар болып табылады» (Трагедия советской деревни, 2001: 335). Осындай себептерге байланысты 1932 жылдың жаз айларынан бастап ресми органдардың құжаттарында Қазақстанның бірқатар аудандарындағы күрделі азық-түлік жағдайы туралы мәліметтер беріле бастаған және солардың ішінде БКП(б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюросының Қазақстандағы жаппай аштық туралы Қаулысын атап көрсетуге болады. Бұл Қаулыда аштыққа ұшыраған халыққа және босып кеткендерге азық-түлікпен көмек көрсету, аштықтың салдарынан таралып жатқан жұқпалы аурулар, панасыз балалардың жағдайы туралы сегіз пункттан тұратын шешім қабылданады. Оның ішінде Қаулыда: «Өлкелік комитет облыстық комитеттер мен аудандық комитеттерге еңбекшілердің жаппай наразылығын туғызып отырған осы құбылыстарға қарсы күрес қазір бірінші кезектегі саяси міндетке айналып отырғанын және негізгі міндет – бүкіл жұртшылықты жұмылдырып, зардап шеккендерге кез-келген (азық-түлік, материалдық және т.б.) көмек көрсету» деп атап өтеді (Трагедия советской деревни, 2001: 404-406).

Сонымен қатар осы қаулыда: «Барлық облыстық және аудандық комитеттерге қолда бар азық-түлік көмегін мақсатқа сай және тездетіп пайдалануға ұсыныс жасалып, орталық жіберген ресурстардың толық пайдаланылуын атап өтіп, бұл азық-түлікпен көмек техникалық іс-шара ретінде өтпеуі керек, пролетарлық мемлекет тарапынан көрсетіліп жатқан көмектің маңыздылығына ерекше назар аудара отырып, түсіндіру жұмыстарымен қатар жүруі керек екенін, бұл ретте, бірінші кезекте жаңа егінге дейін азық-түлікке мұқтаж адамдарға көмек пен несие беруден бас тартпай, қайтып көшіп келген адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру қажеттілігін» көрсетеді (Трагедия советской деревни, 2001: 404-406).

Соңынан, ОГПУ органдары да Қазақстандағы аштықпен байланысты болып жатқан күрделі жағдайларды келесідей атап өтеді: «Қазақстан Одақтың қолайсыз аудандарының қатарына жатады. Мұның басты себебі – азық-түлік жетіспеушіліктің нәтижесінде бірқатар аудандарды аштық жайлаған. 1932 жылдың 1 шілдедегі азық-түлік жетіспеушілігі 74 ауданды қамтыған. Бұл аудандарда аштықтан өлгендер саны - 8276, аштықтан ісінгендер саны – 12969 тіркелген. Аштыққа ұшырағандар арасында өлексе, тіпті, адам етін жеу жағдайлары тіркелген» (Трагедия советской деревни, 2001: 426). Осымен бірге, аштық туралы тек ресми құжаттарда

ғана емес, жекелеген тұлғалар да мәліметтер берген болатын. Мысалы, 1932 жылдың тамыз айында ҚазақАКСР ХКК төрағасы У.Д. Исаев И.В. Сталинге: «Орталық Қазақстанның 10-12 ауданының халқының едәуір бөлігінің аштыққа ұшырап, 1932 жылдың көктемінде кемінде 10-15 мың адам аштықтан өліп, өлкенің жалпы шаруашылық саны 1931 жылмен салыстырғанда 25% қысқарғаны туралы» жазады (Ивницкий, 2009: 236).

Күз айларына қарай аштық жаппай сипат алып, ол туралы ОГПУ-дың 1932 жылдың қазан айы бойынша берген арнайы ақпараттарында: «аштық салдарынан 14549 адам өлген, олардың ішінде 2500 қыркүйек-қазан айларында өлген» деп көрсетіледі. Сонымен бірге берілген ақпаратта Торғай, Батпаққара, Қарсақпай, Қу аудандарында аштықтың өрши түскені мәлімденеді. Кейбір аудандарда азық-түлікке мұқтаждардың саны 50%-дан 95%-ға жеткен. Мысалы, Абыралы ауданында – 95%, Қу ауданында – 85%, Баянауыл ауданында – 60% халық нанға мұқтаж, Шығыс Қазақстан мен Қарағанды облыстарында азық-түлік тек 1932 жылдың қараша-желтоқсан айларына дейін ғана жетеді, бірақ, қазан айының өзінде аштықтан ісініп, өлгендер бар (Трагедия советской деревни, 2001: 527-528).

Зерттеу нәтижелері. Жоғарыда аталған мәліметтерге сәйкес аштықтың Қазақстанның мал шаруашылығымен айналысатын аумақтарында, оның ішінде біз қарастырып отырған Орталық Қазақстан аумағында кеңінен таралғанын байқаймыз.

Осындай жағдай 1932 жылдан бастап Қарағанды облысының құрамына енген Нұра ауданында да орын алды. Біз үшін бұл ауданның мемлекеттік архивы қорларында сақталған құжаттар, соның ішінде аудан халқына көрсетілген азық-түлік көмегі туралы мәліметтер үлкен қызығушылық танытады.

Нұра ауданы архивындағы Нұра аудандық жұмысшы, шаруа және қызыл әскер Кеңесі мен оның атқару органдарының аса мұқтаж шаруаларға көмек көрсету жөніндегі материалдары ішіндегі БКП(б) Облыстық комитетіне жолданған мәлімет жазбада 1932 жылы Нұра ауданының колхоздарында егін шықпауы және тұқымды шегіртке жоюы салдарынан азық-түлік тапшылығы туындап отырғаны көрсетілген құжатта: «колхозшылардың орын алып отырған ауыр жағдайын ескере отырып, Нұра РК бюросы мен ААК Президиумының жабық отырысында осымен 3 рет колхозшыларға азық-түлікпен көмек көрсетуге өтініш етіп отыр. РК мен ААК тарапынан колхоздардан шұғыл көмек көрсетуді талап еткен өтініштер күнделікті түсіп отыр» (Нұра аудандық мемлекеттік архивы, 11: 1) деп мәлімденген. Бұл мәлімдемеге сәйкес Нұра аудандарындағы колхоздардың 1933 жылға арналған нан және тұқыммен қамтамасыз етілу дәрежесіне сай оларды 3-ке бөліп, колхоздарға көмек көрсету үшін олардың тізімі жасалған. Тізімдегі колхоздарды өзін-өзі қамтамасыз ету дәрежесіне сәйкес келесідей топтастырады: «Бірінші тізімге кіретін 14 Колхоз толығымен азық-түлікпен қамтамасыз етілді, тұқым қорлары толығымен толтырылды және астық жинау жоспарын асыра орындады. Екінші тізімге енетін 8 колхоз азық - түлікпен қамтамасыз етілген және аз қоректігі аз тарымен және тұқыммен қамтамасыз етілген. Үшінші тізімдегі 10 колхоз өз колхозшыларын азық-түлікпен қамтамасыз етпейді, 1933 жылы себуге тұқым жоқ. Бұл колхоздар 1932 жылы өте аз мөлшерде өнім жинады және осы уақытқа дейін олардың көпшілігі нансыз қалды» деп баяндайды. Сонымен қатар колхоздардың астықпен қамтамасыз етудің алдын ала есептеулерін жүргізе отырып, колхоздардың жағдайы жөнінде келесідей қорытынды жасайды: «Бірінші тізім: азық-түлікпен және 1933 жылғы егіс үшін тұқыммен қамтамасыз етілген. Екінші тізім: шаруа қожалықтары 352 бірлік бұл колхоздардың азық-түлікке қажеттілігі 4006 центнер, 6009 центнерден бір шаруа қожалыққа жылына 1,5 центнерден есептеледі. Соңғы жиналған астықтың мөлшері 4814 центнер. Орта есеппен алғанда колхоздардың өнімділік деңгейі 20%-ға төмендеген. Жоспар бойынша тұқымның сақтандыру қорынан 2245,2 центнер себу керек, 459,6 центнер дәнді дақыл себілген. Бұл колхоздар астық дайындаудан және тұқым ссудасын қайтарудан да босатылғанын атап өтеміз. Жалпы түсімінен бұл тізімдегі колхоздардың азық-түлікпен қамтамасыз ету деңгейі 72% құрайды. Үшінші тізім: шаруашылық саны 1121 бірлік, азық - түлікке қажеттілік 7588.5 центнер, колхоздар тобының жалпы түсім деңгейі 1691.6 центнер. Жоспар бойынша астық қорынан 3311,62 центнер себу керек болса, іс жүзінде 245,89 центнер астық себілген. Бұл топқа кіретін колхоздар астық дайындау мен тұқым ссудасын қайтарудан да босатылған» деп көрсетеді (Нұра аудандық мемлекеттік архивы, 11: 1). Бұдан көрсетілген колхоздар

тобынан тек қана бірінші топқа кіретін 14 колхоз ғана өзін-өзі қамтамасыз ете алатынын, ал қалған екінші және үшінші тізімге кіретін 18 колхоздың көмекке мұқтаж екендігін көреміз.

Колхоздардың жағдайларын мәлімдей келе, осындай өзі де қиын жағдайда Нұра ауданына Жаңаарқа ауданынан халықтың босып келіп, кейбіреулері тұрақтап қалып, көпшілік бөлігінің одан әрі Ақмолаға көшіп, босып келгендердің мүлдем азық-түлікпен қамтамасыз етілмегендігін, сонымен қатар өлім жағдайлары да кездесіп жатқандығын хабарлайды (Нұра аудандық мемлекеттік архивы, 11: 2).

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып және колхозшыларда және әсіресе қазіргі уақытта отырықшылыққа көшкен 20 қоныста қоныстанған қазақтарда азық-түліктің болмауына байланысты ауыр зардаптардың туындау мүмкіндігін болдырмау үшін және азық-түлік болмаған жағдайда ғана қазақ халқын отырықшыланған қоныстардан қайтадан көшуге мәжбүрлеу үшін БКП (б) аудандық атқару комитетінен шұғыл жәрдемдесу шараларын қабылдауды сұрайды Нұра ауданының колхоздарын (№3 тізімдегі) 1933 жылғы жаңа егінге дейін желтоқсаннан шілдеге дейін қоса алғанда 8 айға 4856 цент мөлшерінде бірлігіне 12 килодан есептегенде азық-түлік көмегін алуға, ал келесі уақытта тұқым материалдарымен көмек көрсетуді сұрайды (Нұра аудандық мемлекеттік архивы, 11: 2).

Нұра ауданы көмекке мұқтаж колхоздарының және ондағы халық санын келесі кестеден көруге болады:

1 кесте комиссия бекіткен 20/ХІІ-32 жылғы азық-түлікке мұқтаж Нұра ауданы ауылдық кеңестері шаруашылықтары бойынша мәлімет (Нұра аудандық мемлекеттік архивы, 11: 12).

Ауылдық кеңес атауы	Шаруашылық саны	Барлығы жан басы	Жылқы	Сиыр	Түйе	Қой, ешкі	Барлығы
№1 а/к	79	510	2	-	2	-	4
№2 а/к	159	587	-	-	-	-	-
№3 а/к	63	228	-	-	-	-	-
№4 а/к	216	345	1	4	-	-	5
№5 а/к	149	651	1	-	-	-	1
№6 а/к	166	641	-	-	1	-	1
№7 а/к	72	281	2	-	-	3	5
№8 а/к	129	561	2	-	-	3	5
Киевка а/к	48	217	-	-	-	-	-
Иванов а/к	7	22	-	-	-	-	-
Горный а/к	30	92	-	-	-	-	-
Захаров а/к	13	28	-	-	-	-	-
Барлығы	1119	4974	6	4	5	3	16

Кестеден көріп отырғанымыздай 1932 жылдың 15 желтоқсанында Нұра ауданы бойынша 4974 жан басы бар 1119 шаруашылық көмекке мұқтаж, оның ішінде №4 ауылдық кеңесте шаруашылық саны көп болса, ал жан басы №5 ауылдық кеңесте көпшілікті құрап отыр. Ал, бірен-саран мал басы тек №1,4,5,6,7,8 ауылдық кеңестерде ғана сақталып қалған.

Ендігі кезекте архив құжаттарына сәйкес Нұра ауданының колхоздары мен Жаңаарқа ауданынан аштықтан босып келгендерге және панасыз қалған балаларға көрсетілген көмек мөлшері туралы №2 кестеден көруге болады.

Кесте 2 05.01.1933 жылға арналған Нұра ауданының аса мұқтаж жандар мен көшпенділердің азық-түлік көмегін алушы колхоздар тізімі (Нұра аудандық мемлекеттік архивы, 11: 21).

Колхоздар атауы	Шаруашылық саны	Бидай	Тары	Ұн	Барлығы
Сталина атындағы колхоз	106	100 п	261 пұт	-	361

Жаңақұрлыс колхозы	68	-	43	-	43
Караой колхозы	51	-	75	-	75
Ақтөбе колхозы	108	-	106	-	106
Қуаныш колхозы	50	-	99	-	99
Қзылту колхозы	191	-	469	-	469
Көкөзек колхозы	132	50	337	-	387
Өрнек колхозы	121	-	129	-	129
Баянды Колхозы	136	-	81	-	81
Жаңабірлік Колхозы	156	-	146	-	146
Кзылшілік колхозы	88	-	146	-	146
Еңбекқорғау Колхозы	101	-	100	-	100
Еңбекші Колхозы	100	-	100	-	100
Гроза Колхозы	53	-	38	-	38
К/волна Колхозы	89	-	20	-	20
Ашық Колхозы	97	-	60	-	60
Ынтымақ Колхозы	64	-	75	-	75
Өркендеу Колхозы	77	-	75	-	75
Кеңес колхозы	17	-	20	-	20
Өндіріс (Уирдыс Ондирис) Колхозы	15	-	20	-	20
Жаңаарқа ауданы	1000	50	974п21ф	-	1024п 21 фунт
Ивановск асханасы (Жаңаарқа)	153 адам	60	10	6п4ф	76 п 4 ф
Пушкин асханасы Жаңаарқа ауд. келген панасыз балалар	52 бала	62п 25ф	16п	10п	88п 35 ф
К/казск. балалар үйі	31	31п 29ф	3п 9ф	-	34п38ф
Барлығы	3036	354 п 14ф	3361п 30ф	16п4ф	3732п 8ф

Кестеде берілген мәліметтерді талдасақ, оған сәйкес азық-түлікке бидай мен ұннан гөрі тары көбірек таратылғандығын анықтаймыз. Барлығы аса мұқтаж 3036 шаруашылыққа 354 пұт 14 фунт бидай, 3361 пұт 30 фунт тары, 16 пұт 4 фунт ұн таратылғанын көреміз. Егер қазіргі өлшем жүйесіне ауыстыратын болсақ, П.= 40 фунт = 16,3805 кг.болса 354п 14 фунт = 5664 кг бидайға, 3361 пұт тары= 53776 кг тарыға, 16 пұт ұн = 256 кг ұнға, барлығы 59712 кг, көлемінде көмек көрсетілген.

Қорытынды. Қазақстандағы шаруашылықты модернизациялау ықпалы негізгі мал шаруашылығымен айналысатын аумақтың бірі - Орталық Қазақстанға, соның ішінде Нұра ауданына айтарлықтай ықпал етіп, халықтың аштыққа ұшырауына алып келді. Кеңестік органдар Қазақстанда болып жатқан жағдайлар туралы хабардар болған. Архив құжаттарына сәйкес Нұра ауданы жағдайында аштыққа ұшыраған колхоздарға мардымсыз болса да үкімет тарапынан көмек көрсетіліп, көмектің деңгейі әр колхозда әртүрлі болғанын анықтадық. Сонымен қатар көрсетілген көмек аштықтан зардап шеккендердің қажеттіліктерін толық

қанағаттандырмады және көмек шынымен ашыққан халыққа дер кезінде жеткізілмеген, жергілікті билік өкілдерінің көмекті талан-таражға салу фактілері де болған.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.3. 1932-1934/Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. Алматы, Атамұра, 2021. 1028 с.

Ивницкий Н.А. Голод 1932-1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центральная Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. М.: Собрание, 2009. 288 с.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане/ Р. Киндлер. М.: Полит. энцикл., 2017. 382 с.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов. Алматы, 1998. 263 с.

Нұра аудандық мемлекеттік архивы. 422 қор. 1 тізім. Іс 11. П. 1-2, 12, 21.

Пянчол Н. Казахские пастухи между коллективизацией и голодом. В книге: Казахстан и Россия: общество и государство. М, 2004. 522 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 3. Конец 1930-1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 1008 с.

References

Asharshylyk. Golod. 1928-1934. [Famine. Golod. 1928-1934]. Dokumentalnaia khronika. Sb. dok. T.3. 1932-1934/Отв. редактор В. Әбдіғалиұлы. - Almaty, Atamura, 2021. - 1028 s. [in Russian].

Ivnitskii N.A. Golod 1932-1933 godov v SSSR: Ukraina, Kazakhstan, Severnyi Kavkaz, Povolzhe, Tsentralnaia Chernozemnaia oblast, Zapadnaia Sibir, Ural. [Famine of 1932-1933 in the USSR: Ukraine, Kazakhstan, North Caucasus, Volga region, Central Chernozem region, Western Siberia, Urals]. M.: Sbranie, 2009. 288 s. [in Russian].

Kindler, R. Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane [Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia, 2017. - 382 s. [in Russian].

Nasilsvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane 1931-1933 gg. [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931-1933.]. Sbornik dokumentov i materialov. - Almaty, 1998. - 263 s. [in Russian].

Nura audandyr memlekettik arkhiv [Nurinsky District State Archive]. 422 kor. 1 tizim. Is 11. P. 1-2, 12, 21. [in Russian].

Pianchola N. Kazakhskie pastukhi mezhdru kollektivizatsiei i golodom. [Kazakh shepherds between collectivization and famine.] V knige: Kazakhstan i Rossiia: obshchestvo i gosudarstvo. M, 2004. 522 s. [in Russian].

Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927-1939. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939]: Dokumenty i materialy. V 5-ti tt. / T. 3. Konets 1930-1933 / Pod red. V.Danilova, R.Manning, L. Violy. M.: «Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia» (ROSSPEN), 2001. 1008 s. [in Russian].

**1920-1950 ЖЖ. ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДА
ҚАЗАҚСТАННАН КЕТУГЕ МӘЖБҮР БОЛҒАН БОСҚЫНДАР
ВЫНУЖДЕННЫЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД
РЕПРЕССИЙ И ГОЛОДА 1920-1950-Х ГГ.
FORCED REFUGEES FROM KAZAKHSTAN IN THE PERIOD
OF REPRESSION AND HUNGER IN 1920-1950s.**

FTAXP 03.20.00

**1930 ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ
КЕЗЕҢІНДЕГІ БАТЫС СІБІРДЕГІ ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫН
ОРНАЛАСТЫРУ ЖӘНЕ БЕЙІМДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы^{1*}

¹PhD докторы, Астана қаласындағы Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының директоры. Қазақстан, Астана қ. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Автор мақалада 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезінде Батыс Сібірдегі қазақ босқындарының бейімделу мәселелерін зерттейді. Босқындарды орналастыру және азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі олардың мәртебесі мен территориялық тиістілігінің белгісіздігіне байланысты болды. ҚАКСР-дан солтүстікке қоныс аударған қазақ халқының негізгі бөлігі Сібірдің қатал климатына қарамастан жергілікті қазақ халқымен ішінара араласып, табиғаты жағынан жақын болған аудандарға қоныстанды. Автор жергілікті билік пен жергілікті халықтың қолдан келгенше көмек көрсетуі, сондай-ақ шекаралас өңірлерде ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіпті дамыту қазақ босқындарын жұмысқа орналастыруға ықпал етті және олардың аман қалуларына ықпал етті деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: аштық, қазақ босқындары, Батыс Сібір, азық-түлікпен қамтамасыз ету, бейімделу, жұмысқа орналасу мәселелері, қазақ жұмысшылары, балалар үйлері.

МРНТИ 03.20.00

**ПРОБЛЕМЫ РАЗМЕЩЕНИЯ И АДАПТАЦИИ
КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ В ЗАПАДНОЙ СИБИРИ
В ПЕРИОД ГОЛОДА НАЧАЛА 1930-Х ГОДОВ**

Қозыбаева Махаббат Маликовна^{1*}

¹Доктор PhD, директор филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана. Казахстан, г. Астана. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Автор в статье изучает проблемы адаптации казахских беженцев в Западной Сибири в период голода начала 1930-х годов. Проблема размещения и продовольственного снабжения беженцев упиралась в неопределённость их статуса и территориальной принадлежности. Основная масса мигрирующего на север казахского населения из КАССР оседала в близких по природе, хотя и более суровых по холодному климату приграничных районах Сибири, частично смешиваясь с местным казахским населением. Автор приходит к выводу, что оказание посильной помощи местными властями и населением, а также развитие сельского хозяйства и промышленности в сопредельных регионах способствовали размещению и трудоустройству казахских беженцев и дало им шанс на выживание.

Ключевые слова: голод, казахские беженцы, Западная Сибирь, продовольственное снабжение, адаптация, проблемы трудоустройства, казахские рабочие, детские дома.

IRSTI 03.20.00

**PROBLEMS OF ACCOMMODATION AND ADAPTATION
OF KAZAKH REFUGEES IN WESTERN SIBERIA
DURING THE FAMINE OF THE EARLY 1930S**

Kozybayeva Makhabbat Malikovna^{1*}

¹PhD, director of the branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov in Astana. Kazakhstan, Astana. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>

*Corresponding author

Abstract. The author in the article studies the problems of adaptation of Kazakh refugees in Western Siberia during the famine of the early 1930s. The problem of accommodation and food supply of refugees rested on the uncertainty of their status and territorial affiliation. The bulk of the Kazakh population migrating to the north from the Kazakh ASSR settled in the border regions of Siberia, which were similar in nature, although with a harsher cold climate, partially mixing with the local Kazakh population. The author comes to the conclusion that the provision of feasible assistance by local authorities and the population, as well as the development of agriculture and industry in adjacent regions contributed to the placement and employment of Kazakh refugees and gave them a chance to survive.

Key words: famine, Kazakh refugees, Western Siberia, food supply, adaptation, employment problems, Kazakh workers, orphanages.

Кіріспе. Бүгінгі таңда әлемнің ірі дамыған елдерінде тұратын 5 миллионға жуық қазақ диаспорасы бар, олардың 600 мыңнан астам адамы Ресей аумағында тұрады. Өз кезегінде қазақтардың басым бөлігі Батыс Сібірде тұрады, ол қазақ руларының көшпелі тарихи аумағы болып табылады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін және оның аумағында егемен мемлекеттер құрылғаннан кейін, қазақтар шекаралармен бөлінді және нәтижесінде көрші екі мемлекеттің азаматтары болып шықты. Сонымен қатар Батыс Сібір аумағы 1932-1933 жылдардағы қазақ даласындағы ұжымдастыру мен ашаршылық кезеңінде Қазақстан аумағынан қоныс аударушылары қазақтар үшін пана болды, бұл Ф.Голощекиннің Кіші Қазан саясатының нәтижесі еді. Белгілі болғандай, осы кезеңде Қазақстандағы ашаршылықтан екі миллионнан астам адам қаза тауып, көрші аймақтарға көшіп кетті. Осылайша 600 мыңнан астам адам Қазақстаннан тыс жерлерге көшіп кетті. Батыс облыстардан босқындар Иранға, Ауғанстанға, Түркіменстанға кетті. Даланың Оңтүстігі мен Шығысынан – Моңғолияға, Өзбекстанға, Қырғызстанға, Қытайға. Орта жүздің, Ұлы даланың Солтүстігіндегі қазақтар, негізінен арғындар, керейлер мен қыпшақтар Ресейге кетті. 1930 жылдардың бірінші жартысындағы ұжымдастыру мен ашаршылықтың қайғылы жылдарындағы көші-қон үдерістерін зерттеуде Батыс Сібірдегі қазақ халқының қалыптасу ерекшеліктерін зерделеу, олардың бейімделу және жаңа жерлерде болу ерекшеліктерін анықтау қазақ диаспорасы мен жалпы қазақ этносының дамуындағы жалпы мәселелерді анықтауға, тарихнаманы жаңа деректермен толықтыруға мүмкіндік береді

Материалдар мен әдістер. Әдістемелік негіз ретінде зерттеу объектісі өзінің эволюциялық дамуында зерттелетін тарихизм принципі алынды. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы-тарихи әдістер (тарихи-типологиялық, мәселелік-хронологиялық, тарихи-жүйелі әдістер), сондай-ақ макро және микро-тарихи тәсілдердің синтезі қолданылды. Дереккөздер ретінде Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінде (РФМА), Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінде (РМӨСТА), Ресей мемлекеттік жаңа тарих архивінде (РМЖТА), Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінде (ҚРОМА), Қазақстан Республикасы Президентінің архивінде (ҚРПА), Новосібір облысының Мемлекеттік архивінде (НОМА) және Тюмень облысының Мемлекеттік архивінде (ТОМА) және т.б архивтерде анықталған архивтік құжаттар пайдаланылды. Сонымен қатар, құнды дереккөздер ретінде архивтік құжаттардың жарияланған жинақтары болды (Голод в казахской степи, 1991;

Насильственная коллективизация, 1998; Гонимые голодом, 2010; Трагедия казахского народа, 2010).

Талқылау. Қазақстандағы 1930 жылдардың басындағы ашаршылық және Ресейдің шектес аумақтарына халықтың мәжбүрлі көші-қоны мәселесі бойынша шартты түрде екі топқа бөлуге болатын қомақты тарихнама бар. Зерттеушілердің бірінші тобы 1930 жылдардың басындағы Қазақстандағы ашаршылық пен оның зардаптарын, ал екінші тобы Батыс Сібірдегі қазақ диаспорасын және оның пайда болу себептерін зерттеумен, сондай-ақ қазақтарды этнографиялық зерделеумен айналысты. Осылайша, бірқатар іргелі жұмыстар жарыққа шықты, онда қазақтардың көршілес аумақтарда, оның ішінде Батыс Сібірде болу мәселесін, Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың салдарын зерделеу контекстінде жариялайтын ашаршылық қайғысын ұғыну әрекеттері жасалды. Бұл мәселелерді бірқатар отандық және шетелдік зерттеушілер қозғады – М.Қ. Қозыбаев (Қозыбаев және т.б., 1992), Т.О. Омарбеков (Омарбеков, 1994, 1997), Ж.Б. Абылхожин, Қ.С. Алдажұманов, М.Б. Тәгімов (Абылхожин, Қозыбаев, Тәгімов, 1989) және басқалар. Қазақ даласындағы жаппай ашаршылық мәселесін зерделеуде шетелдік ғалымдар Р. Конквест (Конквест, 1988), И. Огайон (Огайон, 2009), Р.В. Дэвис және С. Уиткрофт (Дэвис, Уиткрофт, 2011) және т.б. үлкен жұмыстар атқарды. Неміс тарихшысы Р. Киндлер «Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане» атты өз еңбегінде қазақтардың, оның ішінде шектес кеңестік республикаларға көші-қон мәселелерін қозғады (Киндлер, 2017). Батыс Сібірдегі түркітілдес халықтардың этнографиялық және тарихи-демографиялық үдерістерін, Ресейдегі қазақ диаспорасының қалыптасу ерекшеліктерін зерттеумен И.В. Октябрьская (Октябрьская, 1995), Г.М. Мендікұлова (Мендікұлова, 1997), З.Е. Қабылдинов (Қабылдинов, 2001), Н.А. Томилов (Томилов, Ахметова, 2013), Ш.К. Ахметова (Ахметова, 2002) және басқалар айналысты. Батыс Сібірдегі қазақ халқының аймақтық даму ерекшеліктері ұжымдық еңбектерде жарияланған: «Казахи Тюменской области: история, язык, культура» (2013), «Казахи Омского Прииртышья. Энциклопедия» (2015). К. Кабдулвахитов (2010), Н.Ф. Бугай (2012), С.А. Папков (2012), П. Мұхтасынов (2013) еңбектерінде Батыс Сібір тұрғындарының мысалында сталинизм саясаты мен аштық мәселесі зерделенген. XX ғасырдың 30 жылдарының басындағы жаппай ашаршылыққа арналған бірқатар жұмыстарға қарамастан, Батыс Сібірдегі қазақ қоныс аударушыларының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен саяси мәртебесі, бейімделу ерекшеліктері жеке зерттеу тақырыбына айналмады. Ғалымдардың кейбір қорытындылары даулы болып табылады және ғылыми айналымға енгізілмеген фольклорлық және далалық материалдардың кең ауқымын кешенді талдау арқылы тиянақты және мұқият зерделеуді талап етеді.

Зерттеу нәтижелері. 1930 жылдардың басында алғашқы қазақ босқындарының мекендеген жақын аймақтардың бірі Сібір болды. Күштеп ұжымдастыру және мал-мүліктен айыру жылдарында қазақ халқы "солтүстік өлке" деп аталатын жерге қашып кетті, онда қудалаудан қорқып, шалғай ормандарда адасып кетуге үміттенді. Адамдар өздерінің үйреншікті таныс жерлерінен жасырын түрде кетіп, түн ортасында барлық жиналған мүлікті тастап кетіп жатты. Мәселен, осы бағытта алғашқылардың бірі болып Боқай Қожырбаев отбасымен бірге қашты. Боқаевтар отбасының естеліктеріне сәйкес, 1930 жылдың көктемінде арғы атасы Солтүстік Қазақстан облысы Преснов ауданындағы Майбалық ауылынан кеткен. Осы уақытта Солтүстік Қазақстан облысы Сергеев ауданы Балуан ауылынан ондаған отбасы Тюменьге көшті (Кабдулвахитов, 2010: 10). Негізінен, олар көшіп-қонуға әлі де материалдық және физикалық мүмкіндіктері бар ауқатты отбасылар болды.

Алайда қоныс аударудың жай-күйі Сібір билігінің бақылауында болды. Татар аудандық атқару комитетінің 1931 жылғы 4 сәуірдегі "Қазақстан шекарасына іргелес жатқан ауылдық кеңеске Қазақстаннан көптеген қазақ халқы келіп, тұрақты тұруға ниет білдіріп, оларды колхоздарға жатқызу және қабылдау туралы мәселе көтеріп жатыр" деген сұрауына жауап ретінде Батыс Сібір орталық атқару комитеті Қазақ АССР кеңес органдарымен сол жерден бай шаруалардың қашу мәселелері бойынша байланыс орнату туралы үкім шығарды. Үкімде Қазақстаннан көшіп келген адамдарды анықтау қажеттілігі және тізімдерді бұрынғы тұрғылықты жері бойынша Қазақстанның аудандық атқару комитеттеріне жіберу, сондай-ақ анықталған бай шаруашылықтарды Қазақстан шегіне дереу көшіру туралы айтылды (НОМА, 124: 4).

1931 жылдың күзінен бастап билік Қазақстаннан Сібірдің іргелес аудандарына халықтың жаппай қашуын байқап, бұл туралы арнайы хабарламалар жеткізілді. Осылайша, 1932 жылғы 23 қаңтардағы Батыс Сібір ауданы бойынша БМСБ уәкілетті өкілдігінің арнайы мәлімдемесінде "келген қазақтардың ешбір мүлкі жоқ, еш жерде жұмыс істемейді, ал басым көпшілігі аштыққа ұшыраған, қайыршылық кеңінен өрши түскен, өлген жануарлардың етін жеп жүр, ...әлсіздік тудырған өлім-жітім бар" делінген (НОМА, 389: 1-3). Күнкөріс көздерінен айырылған, әлсіреген қазақтар ауылдар мен қалаларды аралап, қайыр сұрады. Куәгерлер "өлген қазақтардың мәйіттерін жол бойында отын үйіндісі сияқты жинап жатыр" деп хабарлады (Папков, 2012: 77).

Босқындарды орналастыру және азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі олардың мәртебесі мен аумақтық тиістілігінің белгісіздігіне байланысты болды, бұл жергілікті биліктің ресми хат-хабарларында байқалды. БКП(б) Батыс Сібір ауданы комитетінің хатшысы М. Зайцев 1932 жылғы 9 ақпандағы БКП(б) Қазқрайкомының хатшысы Ф. Голощекинге жазған хатында қазақтардың Батыс-Сібір өлкесінің іргелес аудандарына қашу жағдайлары 1931 жылдың күзінен бастап байқала бастағанын хабарлады: "...Славгород ауданының өзінде 10 000 адамға дейін қоныс аударған қазақтар бар, соңғы уақытта, оның 6000-ға жуығы Славгородтың өзінде қоныстанды; Баев ауданында 1 300-ге дейін қазақтар есепке алынды". Ол халықтың басым көпшілігінің жұмысы және мүлкі жоқ болғандықтан, аштыққа ұшырап, қайыршылық пен жұқпалы аурулардың таралғанын, сонымен қатар суррогаттар мен өлген жануарлардың етін жеу жағдайлары байқалғанын атап өтті. Қазақ балаларының жетімсіреуі, мал ұрлығы, тонау, жергілікті тұрғындармен қақтығыстар орын алды. Сібір билігі "қазақтардың одан әрі қашып кетуіне жол бермеу үшін шұғыл шаралар қабылдауды, сондай-ақ Қазақстан аумағынан қашқандарға қажетті көмек көрсетуді" сұрады (ҚР ПА, 5192: 21-21–п.а.ж.).

Бұған жауап ретінде БКП(б) Қазқрайком хатшысы Ф. Голощекин 1932 жылғы 20 наурыздағы БКП(б) Батыс Сібір ауданы комитетінің хатшысы Р. Эйхеге жазған хатында "қоныс аудару... аштықтан қашқан босқындардың мәжбүрлі іс-әрекеті емес, барлық мемлекеттік тапсырмаларды орындағысы келмей, өлке шетіне қоныс аударуға ұйымдастырылған таптық күрес, байлыққа қарсы тұру әдістерінің бірі болды..." деп атап өтті. Ол "қоныс аударған шаруашылықтарда алғашқы уақытта біршама малдың болғанын», оның "бір бөлігін өздері қырып, сатқанын, ал бір бөлігі Сібір ауданы органдарының әртүрлі әдістерімен өңдегенін" баса айтты. Қазақ билігі өндіріс құралдары бар және қайтып оралғаннан кейін егіс науқанына қосыла алатын шаруашылықтарды қайтару міндетін қойды. Сондықтан Батыс Сібір ауданының жергілікті органдарының міндеті "ол жерде қалғысы келмеген жұмыс істейтін қазақ және сырттан қоныс аударған халықтарға шаруашылық құру және мәдени қызмет көрсету" болды (ҚР ПА, 5192: 17).

ВКП (б) Запсибкрайкомының хатшысы Р. Эйхе 1932 жылғы 29 наурыздағы жауап хатында қазіргі қоныс аударуды бұрынғы жылдармен салыстыруға болмайтынын атап өтті: "Биылғы жылы мыңдаған шаруа қожалықтары Қазақстанға іргелес аудандарға ғана емес, тіпті Новосибирск пен т.б. шалғай аудандарға Қазақстаннан қоныс аударған қазақтардың біразы бар". Ашаршылық пен азық-түлік жетіспеушілігінен жергілікті халық та зардап шеккендіктен, сібір билігі қазақ шаруашылықтарына көмекті ұйымдастыру тек Қазақстанда және қазақтар тарапынан ғана мүмкін деп талап етті, ал "Батыс Сібір өлкесіне қоныс аударған мұқтаж қазақтарға көмек беру үшін қандай да бір базаны ұйымдастыру одан әрі қоныс аударуды ынталандыруды білдіреді" деген шешім қабылдады. Сібір билігі бере алатын жалғыз материалдық көмек – елге қайтып кеткен қазақтарға нан бөлу (ҚР ПА, 5192: 42-43).

Дәл осындай жағдай басқа аймақтарда да орын алды. Орта-Еділ өлкесіндегі ҚАССР Халық Комиссарлары Кеңесі "жұмыссыз қазақтардың мұқтаждықтарына мейірімсіз-үстіртін көзқарастың салдарынан көптеген көшпелі қазақтар өте қиын жағдайда, негізінен жейтін нан мен тұрғын үйлерге аса мұқтаж болып отыр" деп атап өтті. Оның хабарлауынша, "Орынбор қаласында орныкпаған қазақтар аштыққа ұшырайды, олардың көпшілігі ісіп, аштық салдарынан өлім-жітім кездеседі, таптық жаулары аш қазақтарды жиі соқпаққа алады" (ҚР ОМА, 103: 194). Биліктің көшпенділерді қайта эвакуациялау әрекеттері өз нәтижесін бермеді: 1932 жылы қарашада Орынборда Қазақстанға жіберілген және қайтадан оралған 3 мың адам тіркелді, бұл тек атқарылған жұмыстардың мәнісіздігін растады (ҚР ОМА, 4: 37-38).

ҚазАКСР-нен солтүстікке қоныс аударған қазақ халқының негізгі бөлігі жергілікті қазақ халқымен ішінара араласып, суық климаты жағынан қатал болғанымен табиғаты жақын Сібірдің шекаралас аймақтарына қоныстанды. Егер 1926 жылғы Бүкілодақтық бірінші санақ бойынша Сібір өлкесінде 48 328 қазақ, оның 98 пайызы ауылдық жерлерде тұрса, 1932 жылдың өзінде Батыс Сібір өлкесінде қазақ халқының саны 77 944 адамға жеткен (НОМА, 966: 23). Осы кезеңнің соңына қарай Батыс Сібірді мекендеген 100-ге жуық ұлт өкілдерінің ішінде қазақтар айтарлықтай топты құрады. Мәселен, 1939 жылы Новосібір облысында 20 мыңға дейін, Омбы облысында 50 мыңға дейін, Алтайда 30 мыңға жуық қазақ өмір сүрді (Козыбаева, 2020: 310).

1930-1931 жж. Батыс Сібір өлкесінде қазақ халқының арасында барлық шаруашылықтардың 90,8%-ын біріктіретін 172 колхоз болды. Алайда жергілікті қазақ халқының Сібірге келген көшпенділерге айтарлықтай көмек көрсетуге мүмкіндігі болмады. "Қой өсіруші" жүйесінің колхоздары мен совхоздарына айналдырылған ол аштыққа жақын жағдайда әрең жан сақтап отырды. Мәселен, 1930 жылғы 30 желтоқсандағы Большереченск аудандық атқару комитеті жанындағы кеңесте: "жерді нормалау қазақ халқын отырықшы өмірге дайындамай өткізілді, бұл олардың қалыпты өмір сүруінен айырды, малдың азаюына әкеп соқты", – делінген. 1931-1932 жылдары қазақтар ұлттық азшылық жиналыстарында отырықшылыққа көшіп, егіншілікпен айналыса бастағаннан кейін, олар егіннің шықпауынан қатты зардап шегетінін, өйткені әлі егіншілік мәдениетіне бейімделмегендіктерін және мал шаруашылығының жылдан жылға құлдырап бара жатқанын мәлімдеген болатын (НОМА, 1459: 54). Қазақтарда мал саны күрт төмендеп кетті, себебі Батыс Сібірдің оңтүстік аудандарында сібір жарасы, бруцеллез, түрлі бездер, ауыл ауруларына байланысты билік соңғы жылқыларды, сиырларды, қойларды союға мәжбүрледі (НОМА, 1671: 127-128). Сондықтан жергілікті қазақтар, басқа ұлт өкілдерін айтпағанда, осындай қиын жағдайға байланысты көшпенділерді асқан ыждағаттылықпен қарсы алмады және олар ауылдарын айналып өтсе қуанатын болған.

Әділет халық комиссары 1932 жылғы 21 наурыздағы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Президиумына жолдаған баяндамасында 1931 жылғы қазаннан бастап Қазақ АКСР-нен қазақтардың Батыс Сібір өлкесіне стихиялық қоныс аударуы туралы жазды. Ол қазақтардың топ-топ болып жүргенін, киімдері нашар, азық-түлік қорының жоқтығын, негізінен қазақ халқы арасындағы ауылдарға, орыстың деревнялары мен қала шетіне қоныстанғанын атап өтті. Бос бөлмелер жеткіліксіз болғандықтан, олар көшеде, вокзалдарда қалды. Жұмысы мен азық-түлік қоры, мүлкі болмаған қазақтар аштыққа ұшырады, тығыздықта жан кешулерінің салдарынан араларында жұқпалы аурулар тарады, өлім-жітім артты, ашыққан қазақтар не болса соны, өлексе малдың етін, оның ішінде мал қорымдарындағы өлген малдың етін жеуге барды. Қазақтар балаларын жиі тастап кететін болды, әсіресе оларды аудандық мекемелерде қалдыратын болды. Ашаршылық қылмыстың, әсіресе жылқы ұрлығының күрт өсуіне әкеліп соқты, ол қоныс аударған аудандарда бірнеше есе өсті (1200%-ға дейін). Қайыршылық дамып, тонау саны артты (РФМА, 1349: 20-21).

Қылмыстың артуы ұлтаралық араздық пен ұлы державалық шовинизм көріністерінің күшеюі түріндегі реакцияны тудырды, бұл кезде дұшпандықты туғызатын келесідей түсініктер тарап кетті – «қазақтар ұрылар, жылқы ұрысы, олардың бәрі орыс балаларын ұрлап өлтіреді-міс» (НОМА, 163: 63-66). Қазақтардың үйлерін өртеу, тұтас отбасын өлтіру түріндегі тергеусіз сот жағдайлары жиілеп кеткен және бұл айуандық әрекеттер көбіне жергілікті биліктің көз жұмуының арқасында болып тұрды. Батыс Сібір өлкесінің прокуроры 1932 жылғы 27 шілдедегі «Советская Сибирь» газетінде былай деп жазды: "прокуратура бірқатар лауазымды адамдар мен азаматтарды қылмыстық жауапкершілікке тартып, соттағанына қарамастан, ұлттық азшылықтардың құқықтары туралы заңдарды бұзу әлі де жалғасуда" (Советская Сибирь, 1932: 2).

Сондықтан қазақ көшпелілері елді мекендерден аулақ болуға тырысты, колхоздарға қосылуға асықпай, көшпелі өмірдің дәстүрлі салтын сақтауға тырысты, өз жеке малдарын бағу үшін бақташы болып жалданды. Алайда, өз бетінше орман-тоғайда көшіп-қонып жүрген қазақ ауылдарының дербес көшпелі үлгісі Советтік еңбекті ұйымдастыру формаларына сәйкес келмеді. 1933 жылы наурызда Өңірлік атқару комитетінің кәсіпорындарға, колхоздар мен совхоздарға келген қазақтарды қабылдау туралы қаулысы шықты, бірақ оларға жаңа

колхоздар мен совхоздар құруға тыйым салынды, себебі жұмыс істейтін олар малсыз және қажетті құрал-жабдықтарсыз тиімсіз болады деп пайымдалды. Көшіп келушілерге қарсы дұшпандық көзқарасты, әсіресе ұлы державалық шовинизмнің көріністері үшін жазаның қатандығына баса назар аударылды, әсіресе ұлттық негіздегі қақтығыстарға қарсы тұру үшін көп нәрсе жасалды (НОМА, 2192: 87).

Алайда, тілдік және діни кедергілер қазақтардың орыс колхоздарына енуіне тосқауыл болды, бұл партия органдарының қазақ босқындарының арасынан колхоздар құру әрекетіне әкелді (ТОМА, 68: 5). Осылайша, оңтүстік аудандарда Қазан ауданында "Қызыл-Ту" және "Бірлік" қазақ колхоздары, Заводоуков ауданында "Қызыл-Ту", Голышманов ауданында "Ақ көл", Нижнетавдин ауданында Қиыр Шығыс Қызыл Армиясы атындағы қазақ колхозы және т.б. пайда болды. Бұл кезеңде Батыс Сібірдің басқа аймақтарында да қазақ ауылдары құрылды. 1932-1933 жылдары тек Омбы округінде 340 қазақ шаруашылықтары болды, оның 50-і колхоздарға, 100-і жеке-дара жетекші шаруашылықтарға бірікті және 190-ы аңшылықпен айналысқан (Ермекбай 2018: 223). Жалпы, қазақ колхоздарының қалыптасу процесі 1930 жылдардың соңына дейін жалғасты. Қазақ колхоздары өз алдына дербес өмір сүрді, мысалы, ересек тұрғындар бес уақыт намаз оқып, Рамазан айында ораза ұстады. Алайда қазақ колхоздары үшін ортақ проблема – көшпелі өмірден отырықшы өмір салтына көшу және жаңа егіншілік дәстүрлерін игеру қиындығы болды (Томилов, 2013: 152).

Қазақ халқының негізгі ағыны Батыс Сібір темір жолы мен Кузбасс желісі бойынша қалалар мен жұмысшы кенттерге тиесілі болды, олардың бір бөлігі осы аймақтарда баспана мен жұмыс тапты. Сібір қалалары халқының көбеюінде Сібірден тыс аумақтардан келгендердің үлесі алғашқы бесжылдықта шамамен 20%-ға жетті. 1933-1937 жылдардағы мәліметтер бойынша, Сібір қалаларына келген мигранттар арасында Қазақстан мен Орта Азиядан келгендер 3,4% құрады, ал Еділ бойынан – 2%, Украинадан – 1,8%, Солтүстік Кавказдан – 0,9%, Беларуссиядан – 0,4%, Закавказьеден – 0,1% (Исаев, 2014: 489). Осылайша, Сібір өнеркәсібі үшін жұмыс күшінің негізгі жеткізушісі Еділ бойының, Қазақстан мен Орта Азияның географиялық жағынан жақын аудандары, сондай-ақ шалғай аймақтардан – Украина, Беларусь және Кавказ болды.

Аймақтың қалаларындағы экономикалық жағдай қиын болды, өйткені 1932 жылы сәуірде жұмыс істейтін халықтың көп бөлігі үшін азық-түлік карточкалары бойынша нанмен қамтамасыз ету нормалары қысқартылған болатын. Бұл аш қазақ босқындарын онсыз да ызамен қарсы алған қала халқының наразылығын тудырды. 1932 жылы Омбыда қазақтар қала халқының 0,3 пайызын құраса, 1933 жылдың аяғында бұл өлкеде көшіп келген қазақтар арасынан 340 шаруашылық пен 4500 шаруашылығы жоқ адам тұрды (Ермекбай, 2018: 224). Қазақтар Сібірдің жаңадан құрылған өнеркәсіп кәсіпорындарында жұмыс істеді, онда қазақтардан бөлек әртүрлі ұлт өкілдері де болды. 1933 жылдың 1 қаңтарында Батыс Сібір өлкесінің аумағында және Новосібірде аз ұлттар арасынан шыққан қазақ жұмысшыларының саны: Сибстройпутьта – 2323 адам, немесе 12,27%, Сибсельмашстройда – 210 адам, Горстройтрестте – 400 отбасы, Новосибирск тау-кен жабдықтары зауытында – 155 адам немесе жалпы санның 4,53% құрады (НОМА, 643: 25-33). 1935 жылғы мәліметтер бойынша Кемероводағы шахталар мен құрылыс алаңдарында ұлттық азшылықтарға жататын 8 мыңнан астам жұмысшы жұмыс істеген. Толық емес мәліметтер бойынша бірінші бесжылдықтың аяғында Батыс Сібір өнеркәсіп жұмысшылары арасындағы ұлттық азшылық өкілдерінің жалпы саны 40 мыңнан астам адамды құрады (От Урала до Енисея, 1995: 25-26).

1931 жылы Новосібірде тау-кен жабдығы зауытының құрылысы басталды, оған көптеген қазақтар мен басқа да аз ұлт өкілдері келді, құрылыс алаңындағы орыс емес жұмысшылардың үлесі 45%-ға жетті. Қазақ еңбекшілері жан түршігерлік жағдайда өмір сүрді: барактардағы адамдар саны кез-келген нормалардан асып кетті, барлық жерде ластық, антисанитариялық жағдай орын алды, іш сүзегі мен тырысқақ індеттері тарады (НОМА, 48: 92). 1932 жылы 7 қаңтарда Новосибирск зауытының қазақ жұмысшыларының еңбекті ұйымдастыруды жақсарту мәселесіне арналған жалпы жиналысында асханалардағы жұмысшыларға нашар қызмет көрсету, тұрмыстық жағдайдың нашарлығы, азық-түлікпен қамтамасыз ету және тамақтану мәселелері көтерілді (НОМА, 67: 195). Бірақ құрылыс алаңына жиналған көпшілік өздерінің жағдайын жақсартуды талап етуге, ұйымдасқан қарсылық көрсетуге мұршалары

келмеді, өйткені олардың өмір сүрулерінің басты мән-мағынасы – күн көріс пен аман қалулары болды.

Кузнецк металлургиялық комбинаты жұмысшыларының арасында 1933 жылғы мәліметтер бойынша аз ұлт өкілдері 27%-ға жуығын құрады, олардың жалпы саны 9 мыңнан астам адамға жетті, оның ішінде жартысына жуығы – 4373 адам қазақтар болды (РФМА, 77: 175). Комбинат құрылысының бастығы С.М. Франкфурт қазақ жұмысшылары туралы былай деді: "Қазақтарға жұмысқа бейімделу қиынға соқты. Олардың қажеттіліктері өте шектеулі болды. Олар аз нәрсені қанағат тұтты: тек өз нанын табу, өздеріне және отбасыларына деген күнделікті күнкөріспен шектелді. Олар табысқа және өнімділікке қызығушылық танытпады. Құрылыс алаңында атқарылған істердің көбі алғашында олардың санасына жетпеді» (РФМА, 77: 175). Мұндай жағдай, ең алдымен, тек күнелтіп, тірі қалуды ойлаған қазақтардың мүшкіл халімен түсіндіріледі.

Қазақ жұмысшылары негізінен арнайы білімі жоқ, орыс тілін меңгермеген, қалалық өмірге және өнеркәсіп жұмысшыларының тұрмыс жағдайларына үйренбеген, сондықтан көбіне біліктілігі жоқ жұмыстарда қолданылған (НОМА, 643: 25-33). 1933 жылы Ленин кенішінің "Журилка" шахтасында 200-ден астам қазақ еңбек етті, олардың көпшілігі көмір өндіруде жоғары нәтижелер көрсетіп, еңбек ерлері атағына қол жеткізді (Исаев 2014: 489-490). Қазақтарға көп еңбекті қажет ететін жұмыстар берілді, онда олар бар қажырлығымен жұмыс атқарса да, жақсы табыс табу мүмкін болмады. Тіпті «тапсырмаларды 500% орындаған жеке рекордтық энтузиастар» да болды, бірақ бұл көрсеткіштер қалған жұмысшыларға енгізілмеді (НОМА, 2006: 58).

1933 жылы қарашада Анжеро-Судженск жұмысшыларының тұрмысын тексеру барысы қазақтардың өмір сүруінің өте қиын жағдайын көрсетті: пәтерлерде, шаруашылық құрылыстарда, жергелерде, қоқыс шұңқырларында, дәретханалардағы жөндеу жұмыстарының болмағандығы анықталды. Жұмысшылардың пәтерлерді жөндеу жөніндегі бастамасына қарсы тұру, материалдар беруден бас тарту фактілері орын алды. Тексеру барысында анықталғандай, 122 пәтердің 76-сында жиһаз жоқ, жұмысшылар еденде ұйықтаған, су 2 шақырым жерден тасымалданған (НОМА, 196: 13-19). Сібірдің өнеркәсіптік жаңа құрылыстарына тән ауыр тұрмыстық жағдайларда ұлттық негізде қақтығыстар жиі туындап отырды: орыс жұмысшылары қазақтарды ұрып-соғып, науқастарды ауруханаларда емдеуден және медициналық көмек көрсетуден бас тартты. Биліктің әрекетсіздігінің нәтижесінде 1934 жылдың өзінде-ақ қазақ жұмысшылары арасында суық тию, жұқпалы аурулар, аштық пен қатыгездік салдарынан жоғары өлім жағдайлары тіркелді.

Архив құжаттарында әлеуметтік-экономикалық жағдайлары онсыз да мүшкіл қазақ еңбекшілеріне жасалған қатыгездік фактілері көрсетілген. Олар көбінесе ескертусіз және жалақысыз жұмыстан шығарылды, көшеге қуылды, азық-түліктік карталарынсыз және баспанасыз қалдырылды. Аш адамдар вокзалдарды, көшелерді мекендеп, қоқыстан жиналған сүйектермен күнелтті (НОМА, 643: 25-33). Жұмыссыздар санын ешкім есепке алмаған, бірақ куәгерлердің айтуынша, жұмысшылардың өздері жұмыс іздеп жалпы құрылыс комбинатына келіп тұрған (НОМА, 2006: 58). Қазақ жұмысшыларына деген мұндай қарым-қатынас Кемеров, Новосибирск, Омбы, Сталинск өнеркәсіптік нысандарында және басқа да қалалық және ауылдық елді мекендерде кең таралған.

Айта кететін жайт, аштықтан қашқан қазақтарға жергілікті халықтың бәрі бірдей қарсы болған жоқ. Жергілікті тұрғындар қолдан келген көмекті көрсетті: аштықтан өліп жатқан адамдарды үйлеріне алып, күтім жасап, жетім қалған қазақ балаларын өз отбасыларына қабылдады. 1932 жылы бір ғана Новосибирск арқылы 1307 бала мен жасөспірім өтті, оның ішінде 477-сі балалар үйіне жіберілді, 282 жасөспірім жұмысқа орналастырылды, 482-сі отанына қайтарылды, 66-сы қашып кетті (Гонимые голодом, 2010: 12). Запсибкрайдағы қазақ босқындарының балалары үшін 15 қазақ балалар үйі құрылды, оларда 1933 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша 1236 бала тәрбиеленді (НОМА, 196: 13-19-п.). Бұл ретте жалпы балалар үйлерінде 216 қазақ баласы болды. Омбыдағы белгілі балалар үйінің бірі – "Нацмен", ол кейінірек Вахитов атындағы балалар үйіне, ал одан соң осы аттас мектеп болып өзгертілді. Көбінесе балалар үйінің тәрбиеленушілері колхоздарға бөлініп, асыранды отбасыларға берілді. Ата-анасынан айырылған бастауыш мектеп пен колхоз жастары мектептерінің оқушылары интернаттарда ұсталып, тамақпен, киіммен қамтамасыз етілді.

1930 жылдардың басындағы қазақтарды күштеп ұжымдастыру және отырықшыландыру Қазақстандағы дәстүрлі шаруашылықтың күйреуіне және ашаршылыққа әкеліп соқты, қазақ халқының күн көру үшін көрші аймақтарға жаппай қоныс аударуына себеп болды. 1930 жылдардың басындағы қазақтардың мәжбүрлі қоныс аударуы кеңестік кезеңдегі қазақтардың алғашқы ірі көші-қоны болды. Өз кезегінде жергілікті билік пен халықтың жан-жақты көмек көрсетуі, көршілес аймақтардағы ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібінің өркендеуі – қазақ көшпелілерін жайғастырып, жұмысқа орналастыруға септігін тигізді және олардың аман қалуына мүмкіндік берді. Ал қазақ мигранттары қазақ диаспорасының дамуына, сондай-ақ қабылдаушы аймақтардың әлеуметтік-демографиялық және экономикалық процестеріне елеулі үлес қосты.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7. С. 53-71.

Ахметова Ш.К. Казахи Западной Сибири и их этнокультурные связи в городской среде. Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2002. 104 с.

Бугай Н.Ф. Проблемы репрессий и реабилитации граждан: история и историография (XX в. – начало XXI в.). М.: Гриф и К, 2012. 480 с.

Голод в казахской степи: письма тревоги и боли. / Сост. С. Абдирайымов, И. Бухонова, Е. Грибанова и др. Алма-Ата: Қазақ университеті, 1991.

Гонимые голодом. Сборник документов. / Сост. Е.Б. Сыдыков. Семей, 2010. 693 с.

Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931-1933. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 543 с.

Ермекбай Ж.А. Влияние миграций на идентичность казахов Западной Сибири в советское и постсоветское время // Миграционные процессы в Сибири: народы, культуры, государственная политика: сб. науч. тр. Омск: Издательский центр КАН, 2018. С. 222-233.

Исаев В.И. Перековка: Межнациональные отношения на промышленных предприятиях Сибири в период форсированной индустриализации (1928-1939) // Советские нации и национальная политика в 1920-1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции. Киев, 10-12 октября 2013 г. М.: Политическая энциклопедия, 2014. С. 487-496.

Кабулвахитов К. Откочевники: летопись казахского колхоза имени Дальневосточной Красной Армии в Нижнетавдинском районе Тюменской области. 1938-1945 гг. Тюмень: ОАО «Тюменский дом печати», 2010. 118 с.

Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII начале XX вв. (историко-демографический аспект). Павлодар, 2001. 293 с.

Казахи Омского Прииртышья. Энциклопедия. Книга первая. Издание первое. Омск: Типография «Золотой тираж», 2015. 488 с.

Казахи Тюменской области: история, язык, культура: коллективная монография. Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 2013. 120 с.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.

Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: [б.и.], 1992. 36 с.

Козыбаева М.М. Казахские откочевники на территории Западной Сибири в период голода начала 30-х гг. XX в. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2020. № 4 (24). С. 304-312 // <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1657>

Конквест Р. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом Пер. с англ. И. Коэн и Н. Май, под ред. М. Хейфеца. London: Overseas Publications Interchange (OPI), 1988. 618 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА). 141-қ. 1-тіз. 5192-іс. 21-21-п.а.ж.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 1179-қ. 1-тіз. 103-іс. 194-п.

ҚР ОМА. 1179-қ. 5-тіз. 4-іс. 37-38-п.

Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997. 264 с.

Мұхтасыров П. Бәйтеректің оқшау шыққан бұтағы: деректі кітап. Астана: Фолиант, 2013. 368 б.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане, 1931–1933 гг.: Сб. док-в и мат-в / Сост.: Алдажуманов К.С., Каирғалиев М.К., Осипов В.П.; Редкол.: Козыбаев М.К. (гл. ред.) и др. Алматы, 1998.

Новосібір облысының мемлекеттік архиві (НОМА). П-3-қ. 2-тіз. 389-іс. 1-3-п.

НОМА. П-3-қ. 6-тіз. 67-іс. 195-п.

НОМА. П-3-қ. 6-тіз. 196-іс. 13-19-п.

НОМА. П-3-қ. 10-тіз. 966-іс. 23-п.

НОМА. П-22-қ. 7-тіз. 48-іс. 92-п.

НОМА. Р-47-қ. 1-тіз. 1459-іс. 54-п.

НОМА. Р-47-қ. 1-тіз. 1671-іс. 127-128-п.

НОМА. Р-47-қ. 1-тіз. 2006-іс. 58-п.

НОМА. Р-47-қ. 1-тіз. 2192-іс. 87-п.

НОМА. Р-47-қ. 5-тіз. 124-іс. 4-п.

НОМА. Р-47-қ. 5-тіз. 163-іс. 63-66-п.

НОМА. 288-қ. 1-тіз. 643-іс. 25-33-п.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.) / [пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б.М. Сужилов] // История Казахстана в западных источниках XII-XX вв. Т. 11. Алматы, 2009. 368 с.

Октябрьская И.В. Казахи Южного Алтая. История и современность // Аборигены Сибири: Проблемы изучения исчезающих языков и культур. Новосибирск, 1995. С. 197-199.

Омарбеков Т. Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық): оқу құралы. Алматы, 1994. 272 с.

Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы, 1997. 320 б.

От Урала до Енисея (народы Западной и Средней Сибири). Томск: Изд-во Томского ун-та, 1995.

Папков С.А. Обыкновенный террор. Политика сталинизма в Сибири. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 440 с.

Ресей Федерациясы Мемлекеттік архиві (РФМА). Р1235-қ. 141-тіз. 1349-іс. 20-21-п.

РФМА. Р7952-қ. 5-тіз. 77-іс. 175-п.

Советская Сибирь. 1932, 27 июля. С. 2.

Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. Казахи аула Қасқат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. Омск: Изд. дом «Наука», 2013. 392 с.

Трагедия казахского народа (сборник документов и материалов: голод 20-х, 30-х годов XX века в Казахстане). Алматы, 2010.

Түмен облысының мемлекеттік архиві (ТОМА). 151-қ. 1-тіз., 68-іс, 5-п.

References

Abylkhozhin Zh.B., Kozybayev M.K., Tatimov M.B. Kazakhstanskaya tragediya (Kazakhstan tragedy) // Voprosy istorii. 1989. No 7. S. 53-71. [In Russian].

Akhmetova Sh.K. Kazakhi Zapadnoy Sibiri i ikh etnokul'turnyye svyazi v gorodskoy srede (Kazakhs of Western Siberia and their ethnocultural ties in the urban environment). Novosibirsk: Izd-vo IAiE SO RAN, 2002. 104 s. [In Russian].

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 141 In. 1. C. 5192. L. 21-21 t/o

Bugay N.F. Problemy repressiy i reabilitatsii grazhdan: istoriya i istoriografiya (XX v. – nachalo XXI v.) (Problems of repression and rehabilitation of citizens: history and historiography (XX century – early XXI century). M., 2012. 480 s. [In Russian].

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA PK). F. 1179 In. 1. C. 103. L. 194

CSA PK. F. 1179. In. 5. C. 4. L. 37-38.

Devis R.V., Uitkroft S. Gody goloda: Sel'skoye khozyaystvo SSSR, 1931–1933 (The Hunger Years: Agriculture of the USSR, 1931-1933). M. 2011. 543 s. [In Russian].

Golod v kazakhskoy stepi: pis'ma trevogi i boli. [Famine in the Kazakh steppe: letters of anxiety and pain.] / Comp. S. Abdirayimov, I. Bukhonova, E. Gribanova and others. Alma-Ata: Kazakh Universities, 1991.

Gonimyye golodom. Sbornik dokumentov. [Driven by hunger. Collection of documents.] / Comp. E.B. Sydykov. Semey, 2010. 693 p.

Isayev V.I. Pereplavka: Mezhnatsional'nyye otnosheniya na promyshlennyykh predpriyatiyakh Sibiri v period forsirovannoy industrializatsii (1928-1939) (Remelting: Interethnic relations at industrial enterprises of Siberia during the period of forced industrialization (1928-1939) // Sovetskiye natsii i natsional'naya politika v 1920-1950-ye gody: Materialy VI mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Kiyev, 10-12 oktyabrya 2013 g. M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2014. S. 487-496. [In Russian].

Kabdulvakhitov K. Otkochevniki. Letopis' kazakhskogo kolkhoza imeni Dal'nevostochnoy Krasnoy Armii v Nizhnetavdinskom rayone Tyumenskoy oblasti. 1938-1945 gg. (Otkochevniki. Chronicle of the Kazakh collective farm named after the Far Eastern Red Army in the Nizhnetavdinsky district of the Tyumen region. 1938-1945) Tyumen': OAO «Tyumenskiy dom pechati», 2010. 144 s. [In Russian].

Kabul'dinov 3.Y. Kazakhi obol'skoy i Tomskoy guberniy vo vtoroy polovine XVIII nachale XX vv. (istoriko-demograficheskiy aspekt) (Kazakhs of the Tobolsk and Tomsk provinces in the second half of the 18th and early 20th centuries (historical and demographic aspect). Pavlodar, 2001. 293 s. [In Russian].

Kazakhi Omskogo Priirtysh'ya. Entsiklopediya (Kazakhs of the Omsk Irtysh region. Encyclopedia) Kniga pervaya. Izdaniye pervoye. Omsk: Tipografiya «Zolotoy tirazh», 2015. 488 s. [In Russian].

Kazakhi Tyumenskoy oblasti: istoriya, yazyk, kul'tura (Kazakhs of the Tyumen region: history, language, culture) Collective monograph / pod red. d-ra filol. nauk, prof. A.G. Shaykhulova. Tyumen': Izd. Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2013. 120 s. [In Russian].

Kindler R. Stalinskiye kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane (Stalinist nomads: power and famine in Kazakhstan). M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2017. 382 s. [In Russian].

Kozybayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva (Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry). Alma-Ata, 1992. 36 s. [In Russian]

Kozybayeva M.M. Kazakhskiy otkochevniki na territorii Zapadnoy Sibiri v period goloda nachala 30-kh gg. XX v. (Kazakh nomads in Western Siberia during the famine of the early 30s. XX century) // Elektronnyy nauchnyy zhurnal «edu.e-history.kz». 2020. № 4 (24). S. 304-312 // <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1657> [In Russian].

Konkvest R. Zhatva skorbi: sovetская kollektivizatsiya i terror golodom (Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror by Hunger). Per. s ang. I. Koen i N. May, pod red. M. Kheyfetsa. London: Overseas Publications Interchange (OPI), 1988. 618 s. [In Russian].

Mendikulova G.M. Istoricheskiye sud'by kazakhskoy diaspor. Proiskhozhdeniye i razvitiye (Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development). Almaty: Gylym, 1997. 264 s. [In Russian].

Mukhtasyrov P. Bayterektyñ oqshau shyqqan butagy (An isolated branch of Baiterek). Astana: Foliant, 2013. 368 s. S. 234-278 [In Kazakh].

Nasil'stvennaya kollektivizatsiya i golod v Kazakhstane, 1931-1933 gg.: sbornik dokumentov i materialov (Forced collectivization and famine in Kazakhstan, 1931-1933: collection of documents and materials) / Sost.: Aldazhumanov K.S., Kaigaliyev M.K., Osipov V.P., Romanov YU.I.; Redkol.: Kozybayev M.K. (gl. red.) i dr. Almaty, 1998. 263 s. [In Russian].

Ogayon I. Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsial'nyye izmeneniya (1928-1945 gg.) (Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928-1945) / [per. s fr. A.T. Rakisheva; sost. B. M. Suzhikov]. // Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII-XX vv. T. 11. Almaty, 2009. 368 s. [In Russian].

Oktyabrskaya I.V. Kazakhi Yuzhnogo Altaya. Istoriya i sovremennost' (Kazakhs of the Southern Altai. History and modernity) // Aborigeny Sibiri: Problemy izucheniya ischezayushchikh yazykov i kul'tur. Novosibirsk, 1995. S. 197-199. [In Russian].

Omarbekov T. Zobalan (kushtep ujimdastruga qarsılıq) (Zobalan (resistance to forced collectivization): oqu quralı. Almaty, 1994. 272 s. [In Kazakh].

Omarbekov T. 20-30 jıldardagy Qazaqstan qasireti (Tragedy of Kazakhstan in 20-30 years): Komekshy oqu quralı. Almaty, 1997. 320 b. [In Kazakh].

Ot Urala do Yeniseya (narody Zapadnoy i Sredney Sibiri). (From the Urals to the Yenisei (peoples of Western and Central Siberia) Kn.1. Tomsk: Izd-vo Tomskogo un-ta, 1995. 186 s. [In Russian].

Papkov S.A. Obyknovennyy terror. Politika stalinizma v Sibiri (Ordinary terror. The politics of Stalinism in Siberia). M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 2012. 440 s. [In Russian].

Sovetskaya Sibir' [Soviet Siberia]. 1932, July 27. P. 2. [In Russian].

State Archives of the Novosibirsk Region (SANR). F. II-3. In. 2. C. 389. L. 1-3.

SANR. F. II-3. In. 6. C. 67. L. 195.

SANR. F. II-3. In. 6. C. 196. L. 13-19.

SANR. F. II-3. In. 10. C. 966. L. 23.

SANR. F. II-22. In. 7. C. 48. L. 92.

SANR. F. P-47. In. 1. C. 1459. L. 54.

SANR. F. P-47. In. 1. C. 1671. L. 127-128.

SANR. F. P-47. In. 1. C. 2006. L. 58.

SANR. F. P-47. In. 1. C. 2192. L. 87.

SANR. F. P-47. In. 5. C. 124. L. 4.

SANR. F. P-47. In. 5. C. 163. L. 63-66.

SANR. F. 288. In. 1. C. 643. L. 25-33.

State Archive of the Russian Federation (SARF). F. P1235. In. 141. C. 1349. L. 20-21.

SARF. F. P7952. In. 5. C. 77. L. 175.

State archive of the Tyumen Region (SATR). F. 151. In. 1. C. 68. L. 5.

Tomilov N.A., Akhmetova SH.K. Kazakhi aula Kaskat: traditsii i innovatsii v kul'ture kazakhskogo naseleniya Zapadnoy Sibiri (Kazakhs of the aula Kaskat: traditions and innovations in the culture of the Kazakh population of Western Siberia). Omsk: Izd. dom «Nauka», 2013. 392 s. [In Russian].

Tragediya kazakhskogo naroda (sbornik dokumentov i materialov: golod 20-kh, 30-kh godov XX veka v Kazakhstane) (The tragedy of the Kazakh people (collection of documents and materials: famine of the 20s, 30s of the XX century in Kazakhstan). Almaty, 2010. 406 s. [In Russian].

Yermekbay ZH.A. Vliyanie migratsiy na identichnost' kazakhov Zapadnoy Sibiri v sovetskoye i postsovetskoye vremya (The influence of migration on the identity of the Kazakhs of Western Siberia in Soviet and post-Soviet times)// Migratsionnyye protsessy v Sibiri: narody, kul'tury, gosudarstvennaya politika: sb. nauch. tr. Omsk: Izdatel'skiy tsentr KAN, 2018. S. 222-233. [In Russian].

**ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР
ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР
ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ
DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS**

МРНТИ 03.20.00

**РЕЛИГИОЗНОСТЬ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ
СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ОСНОВАНИЕ
ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ РЕПРЕССИЙ В 1940-1950 ГОДАХ**

Абуов Нурболат Аскерович¹, Картова Зауре Кенесовна^{2*}

¹Кандидат исторических наук, директор Северо-Казахстанского филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Петропавловск. E-mail: abuovnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>.

²Кандидат исторических наук, декан факультета истории, экономики и права Северо-Казахстанского университета имени М. Козыбаева. Казахстан, г. Петропавловск. E-mail: kartov_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5702-883>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В представленной статье обобщается опыт научно-исследовательской работы по изучению комплекса исторических источников по истории репрессированных народов и конфессиональных групп на территории Северо-Казахстанской области. Актуальность статьи связана с необходимостью введения в научный оборот материалов о религиозности депортированных народов в 1940-1950-е гг. в режиме спецпоселения. В статье продемонстрированы особенности тоталитарного режима, антирелигиозной борьбы в отношении депортированных народов, влияние депортации на формирование скрытой протестности в отношении местных органов власти и советской идеологии. В публикации анализируются нормативные документы, источники из фондов региональных и центральных архивов республики, раскрывающие судьбу депортированных народов и конфессиональных групп в Северо-Казахстанской области. Материал статьи доказывает сохранявшуюся религиозность депортированных народов даже в условиях спецпоселения.

Ключевые слова: репрессии, религиозность, религиозные секты, конфессии, этнические депортации, спецпереселенцы, Северо-Казахстанская область

ҒТАХР 03.20.00

**СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДІНДАРЛЫҒЫ 1940-1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ
ҚҰҒЫН-СҮРГІН ҮШІН НЕГІЗ РЕТІНДЕ**

Абуов Нурболат Аскерович¹, Картова Зауре Кенесовна^{2*}

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты СҚО филиалының директоры. Қазақстан, Петропавл қ. E-mail: abuovnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>.

²Тарих ғылымдарының кандидаты, М. Қозыбаев ат. Солтүстік Қазақстан университетінің Тарих, экономика және құқық факультетінің деканы. Қазақстан, Петропавл қ. E-mail: kartov_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5702-883>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада Солтүстік Қазақстан облысының аумағында қуғын-сүргінге ұшыраған халықтар мен конфессиялық топтардың тарихы бойынша тарихи дереккөздер кешенін зерделеу жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмысының тәжірибесі жинақталады. Мақаланың өзектілігі 1940-1950 жылдары жер аударылған халықтардың діндарлығы туралы

материалдарды ғылыми айналымға енгізу қажеттілігімен байланысты. Мақалада тоталитарлық режимнің ерекшеліктері, депортацияланған халықтарға қарсы дінге қарсы күрес, депортацияның жергілікті билік пен кеңестік идеологияға қатысты жасырын наразылықтың қалыптасуына әсері көрсетілген. Басылымда Солтүстік Қазақстан облысындағы депортацияланған халықтар мен конфессиялық топтардың тағдырын ашатын республиканың өңірлік және Орталық мұрағаттарының қорларынан алынған нормативтік құжаттар, дереккөздер талданады. Мақала материалы арнайы қоныс жағдайында да жер аударылған халықтардың діндарлығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: қуғын-сүргін, діндарлық, діни секталар, конфессиялар, этникалық депортациялар, арнайы қоныс аударушылар, Солтүстік Қазақстан облысы.

RSTI 03.20.00

RELIGIOSITY OF THE DEPORTED PEOPLES NORTH KAZAKHSTAN REGION AS A BASIS FOR CARRYING OUT REPRESSIONS IN 1940-1950

Abuov Nurbolat Abuovich¹, Kartova Zauze Kenesovna^{2*}

¹Candidate of historical sciences, Director of the North Kazakhstan branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Petropavlovsk. E-mail: abuovnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>

²Candidate of historical sciences, Dean of the Faculty of History, Economics and Law, M. Kozybayev North Kazakhstan University. Kazakhstan, Petropavlovsk. E-mail: kartov_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5702-883>

*Corresponding author

Abstract. The presented article summarizes the experience of research work on the study of a complex of historical sources on the history of repressed peoples and confessional groups in the territory of the North Kazakhstan region. The relevance of the article is connected with the need to introduce into scientific circulation materials on the religiosity of the deported peoples in the 1940s and 1950s in the regime of special settlement. The article demonstrates the features of the totalitarian regime, the anti-religious struggle against the deported peoples, the impact of deportation on the formation of hidden protest against local authorities and Soviet ideology. The publication analyzes normative documents, sources from the funds of the regional and central archives of the republic, revealing the fate of the deported peoples and religious groups in the North Kazakhstan region. The material of the article proves the continued religiosity of the deported peoples even in conditions of special settlement.

Key words: repression, religiosity, religious sects, confessions, ethnic deportations, special settlers, North Kazakhstan region.

Введение. Одним из важнейших направлений репрессивной политики в истории советского государства была борьба с религиозностью населения страны, которая привела к уничтожению религиозных учреждений и ликвидации духовенства как социального слоя. Необходимо отметить, что религиозные общины и духовенство играли важную роль в социально-культурной жизни дореволюционного общества Казахстана. К сожалению, с приходом власти большевиков против верующих независимо от их конфессиональной принадлежности начинаются гонения и репрессии, которые вылились в системные репрессии в течение 1920-1950-х гг. Эти репрессии были и в отношении депортированных народов в Северо-Казахстанскую область.

Необходимо отметить, что всю систему религиозных институтов и контингент духовенства большевики рассматривали как идеологических противников, которую необходимо было искоренить. К осуществлению данных репрессий они приступили с приходом к власти и установлением своей диктатуры. Большевики ясно осознавали, что функционирование мечетей, церквей и других религиозных организаций, авторитет служителей религиозного культа будут серьезным препятствием в процессе строительства нового атеистического государства.

Именно поэтому обвинения духовенству выносились по политическим статьям за «контрреволюционную деятельность», а приговоры были в основном расстрелы или длительные сроки заключения в лагерях. Мусульманское, православное духовенство обвиняли в связях с байством и казахскими националистами, кулачеством. Несмотря на искоренение значительной части представителей мусульманского и христианского духовенства в 20-30-е гг. XX в. в Казахстане, репрессии против священнослужителей в СССР продолжались.

История репрессий против религиозных общин и духовенства имела как антигуманную законодательную базу, так и практическую реализацию, которая нашла свое отражение в архивных документах прошедшего времени. Известный британский исследователь Дж. Оруэлл, характеризуя тоталитаризм, отмечал его главную особенность: «Тоталитаризм посягнул на свободу мысли так, как никогда прежде не могли и вообразить... диктуется что именно надлежит думать; создается идеология, которая должна быть принята личностью, норовят управлять ее эмоциями и навязывать ей образ поведения... Тоталитарное государство обязательно старается контролировать мысли и чувства своих подданных, по меньшей мере, столь же действенно, как контролирует их поступки...» (Оруэлл Дж., 1989: 245) Именно контроль за действиями, за свободой мысли, за чувствами «homo soveticus» стал основной задачей репрессивного механизма советского государства. В 1940-1950-е гг. в СССР продолжалась борьба с институтом религиозности населения, методично продвигались ценности советского государства, что подтверждается документами региональных и центральных архивов страны.

В Северо-Казахстанской области архивные материалы относительно репрессивной политики против конфессиональных групп и религиозных деятелей сосредоточены в трех фондах. В фондах СКГА: № 8 Акмолинского губернского административного отдела г. Петропавловска, №195 Петропавловского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов г. Петропавловска, № 676 Акмолинского губернского революционного трибунала г. Петропавловска, № 1482 Петропавловского уездного революционного комитета, № 1373 Прокуратуры Северо-Казахстанской области Генеральной прокуратуры, № 1247 Петропавловской городской прокуратуры. Это протоколы и дела, посвященные решениям, относящимся к закрытию храмов и ликвидации религиозных объединений, уголовным наказаниям за антисоветскую агитацию и пропаганду, нарушении законов об отделении мечети и церкви от государства и школы от мечети и церкви, распространение заведомо ложных измышлений, порочащих общественный строй СССР, то есть по статьям 56, 130 (в редакции, действовавшей до принятия Закона Казахской ССР от 26 июня 1992 года), 170-1 Уголовного кодекса Казахской ССР.

Значительный массив документов о депортированных народах собран в АП РК. К ним относятся документы с грифом «Особая папка», решения центральных партийных и государственных органов. В нашем исследовании задействованы архивные дела таких фондов АП РК, как: № 708 ЦК Компартии Казахстана, дела из «Особых папок»; № 812 Центрального комитета Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Казахстана. Документы из АП РК наиболее информативны, что позволяет воссоздать агитационно-пропагандистскую, культурно-воспитательную и другие виды деятельности местных органов власти по отношению к депортированным народам.

В ЦГА РК наиболее важная и необходимая информация о спецпереселенцах и их жизни содержится в ЦГА РК в секретной описи ф. 1137, в которой имеются докладные записки, отчеты, планы мероприятий за различные годы по приему спецпереселенцев и деятельности по их обустройству. Таким образом, анализ различных источников в совокупности и их интерпретация в историческом контексте позволяют раскрыть антирелигиозную политику советского государства в отношении депортированных народов на территории Северо-Казахстанской области.

Методология исследования. В основе методологии исследования проблем религиозной политики Советского государства в отношении депортированных народов в Северо-Казахстанскую область лежат основополагающие принципы: научная объективность и историзм. В соответствии с принципом историзма каждое явление анализируется и оценивается нами для формирования объективной картины прошлого с учетом конкретных условий того периода. В исследовании изучены и использованы разные источники которые включает в себя

архивные документы и материалы, а также высказывания представителей депортированных народов, отражающих открытую и латентную протестность спецпоселенцев.

Применение методов анализа и синтеза позволит рассмотреть и охарактеризовать причины репрессий в отношении верующих спецпоселенцев, ареалы их расселения, особенности их правового статуса в Казахстане. Компаративный, или сравнительный метод применялся в работе с источниками для подтверждения или опровержения уже известных фактов и явлений, имевших место в истории Северного Казахстана. Агрегативный метод будет использован с целью сбора фактов из различных источников. Использование широкого круга современной историографической базы исследований по различным аспектам изучаемой темы, подтверждает обоснованность и достоверность выводов и заключений.

Обсуждение. Историографию историй конфессий в СССР и в Казахстане можно хронологически разделить на два периода, это труды советских историков, обществоведов и постсоветские исследования. В советских исследованиях 1950-х, начала 1980-х годов по идеологическим мотивам естественно довлел партийно-классовый подход, который являлся основой для субъективного восприятия исторических процессов, искажал реальные факты или просто замалчивал объективные исторические реалии происходившие в СССР отношении религии и верующих в период сталинизма. В изучении государственно-церковных отношений в СССР представляют интерес работы профессоров З.В. Кануковой, С.А. Хубуловой, С.Р.Чеджемова и других. Необходимо отметить, что основной массив литературы советского периода носил научно-пропагандистский атеистический характер. В период осуществления религиозной политики СССР в ее основе лежала концепция коммунистической партии о несовместимости социализма и религии. В этом смысле церковь и религии в СССР была обречена. Так, в работе Т.А. Чумаченко «Государство, православная церковь, верующие: 1941-1961 гг.» рассматривается история государственно-церковных отношений в СССР. Автор пришел к выводу, что Программа КПСС, принятая на XXII съезде, определила стратегическую установку на полную ликвидацию религиозной жизни в СССР к 1980 г.

В период перестройки с демократизацией общества ситуация в исторической науке стала меняться. В публикациях этого времени появляются новые труды о месте и роли религии в истории страны. Так исследователь М. Чернов впервые обозначил, роль церкви в годы Великой Отечественной Войны (1941-1945), определив ее деятельность на консолидацию советского общества, что привело к улучшению государственно-церковных отношений. В 1989 г. в сборнике статей «На пути к свободе совести», исследователь Фурман Д.Е., отмечает, что при И.Сталине в годы войны произошло значительное улучшение положения церкви, а в эпоху «оттепели» Н.С. Хрущева, наоборот начались новые гонения на верующих.

После распада СССР исследование государственно-церковных отношений в СССР, в том числе в истории депортированных народов стало предметом изучения историков постсоветского пространства. Многочисленные публикации ученых посвящены различным аспектам истории депортированных народов это публикации Н.Ф. Бугая, А.М. Гонов, Х.М. Ибрагимбеи, З. Шахбиева А. Германа, Л. Белковца, В. Бруля, Т. Иларионовой, Т. Чебыкиной, Т. Черновой, О.А. Лиценбергер и других. Данные исследования посвящены процессу депортации, участию этносов в трудовой армии, состоянию религиозности этих этносов в условиях спецпоселения. Ученые СНГ, освободившиеся от идеологического давления, приступили к объективной реконструкции истории взаимоотношений государства и церкви, положения верующих в истории Советского государства. Так, например М.В. Шкаровский впервые в российской историографии рассмотрел формы и масштаб репрессивных акций по отношению к духовенству, а также проблемы так называемого «религиозного сопротивления в СССР».

В нашей республике попытку провести определенную черту в исследованиях по истории депортированных народов предприняли ряд ведущих отечественных историков: М.К. Козыбаев, М.Т. Баймаханов, К.С. Алдажуманов, Ж.Б. Абылхожин, Г.В. Кан и др. Комплекс проведенных работ в 90-е гг. XX века сыграл положительную роль в подготовке и реализации дальнейших исследований историков. Конец 1990-х гг. и начало XXI века ознаменовались в республике новым витком исследований, которые отличались от ранее проведенных привлечением новых источников, изучением малоизвестных аспектов истории депортированных народов. Свой вклад в изучение этой темы внесли Кыдыралина Ж.У.,

Ярочкина Е.В., Шотбакова Л.К., Кукушкина А.Р., Шаймаханова С.Д., Сулейменова М.Ж., Калыбекова М.Ч. и другие

Многочисленные публикации истории депортированных немцев, условиям жизни спецпоселенцев в Восточно-Казахстанской области, разрушение религиозного уклада жизни немецкого населения вследствие депортации посвятила Бургарт Л.А. В связи с возрождением духовных ценностей в исследованиях истории депортированных немцев и поляков активно разрабатываются вопросы репрессий против духовенства, изучается его деятельность в условиях советского государства. Большой интерес для изучения религиозных протестных настроений депортированных немцев представляют статьи Я.Ф. Трофимова и В.Г. Фаст и других.

Следует отметить, отечественные, российские и другие зарубежные историки добились серьезных успехов в изучении государственно-церковных отношений в СССР, однако эта работа еще далека от своего завершения. Ученым республики еще предстоит большая работа по проведению исследований на региональном уровне, которые позволят выявить черты общего и особенного в проведении депортаций народов, осуществлении по отношению к ним карательного механизма государства, в том числе и в рамках антирелигиозной политики в СССР.

Результаты исследования. Депортированные народы, являясь репрессированной категорией граждан СССР по этническому признаку, ощутили на себе целый комплекс запретов и наказаний в местах своей высылки. Одним из направлений репрессивной политики советского государства в их отношении была борьба с инакомыслием, в том числе и с их религиозностью, посредством укрепления в их среде советской идеологии. Тем не менее, депортированные народы на спецпоселении стремились передать имеющийся этнокультурный опыт своим детям, стараясь, чтобы они не были оторваны от тех духовных ценностей, на которых они воспитывались сами. Эти народы, потерявшие свою родину, родственников, имущество, опасались того, что их дети могут быть настроены идеями советской власти против них самих, поэтому запрещали им вступать в комсомольские и пионерские организации, препятствовали посещению школ. Взамен советской идеологии спецпоселенцы старались противопоставить религию, которая для депортированных народов была духовной опорой, помогавшей многим из них пережить тяжелые годы спецпоселения.

Следует отметить, что в годы Великой Отечественной войны, учитывая настроения людей, моральную и материальную помощь церкви советского государства, правительством страны были осуществлены уступки по отношению к верующим. «В 1943 г. советский режим легализовал религиозные объединения на всей территории СССР. Легализация была частичной, она коснулась в крайне ограниченных масштабах Ислама, Православия, Баптизма» (Фаст 2004: 130) Другим действием по смягчению отношения к религии стало постановление СНК СССР «О порядке открытия молитвенных зданий» от 19 ноября 1944 г. Данное постановление послужило началом открытия новых молитвенных домов и в Северном Казахстане. В результате на территории Северного Казахстана в конце 1945 г. число открытых молитвенных домов было 9, к 1946 г. – уже 28, а в 1947 г. их численность составила 31 (ЦГА РК, 239: 69). Для сравнения в СКГА есть документ, согласно которому в довоенный период в районах Северо-Казахстанской области было закрыто 138 храмов и молитвенных домов и это без учета мечетей мусульман (СКГА, 87: 433-435). Все эти здания храмов, мечетей и молитвенных домов в конце 1920-х в начале 1930-х гг. передавались под школы, дома культуры, «красные уголки» и т.п. Данные цифры констатируют масштабность борьбы советской власти с религиозными учреждениями и деятельностью духовенства существовавших конфессий на территории Северо-Казахстанской области.

Частичная легализация деятельности в сфере религии, увеличение молитвенных домов усиливало влияние священно служителей оставшихся на свободе среди населения. Необходимо отметить, что самые активные из них начинали заниматься не только проведением религиозных обрядов в узком кругу, но и переходили к антисоветской агитации. Так в среде депортированных народов в ряде сел религиозные культы осуществляли незарегистрированные священники. Один из них, В. Прокофьев, живший в селе Ново-Сухотино Красноармейского района Кокчетавской области, вел антисоветскую агитацию среди верующих католиков и лютеран. За свои действия В. Прокофьев был арестован органами МВД (ЦГА РК, 239: 72). В тоталитарном государстве, где господствовала советская идеология, не могли допустить

распространения другой альтернативной мысли, управляющей сознанием людей. Происходившие в обществе социальные процессы строго контролировались властями, а то, что не вписывалось в их партийные установки, рассматривалось как антисоветская агитация и жестко пресекалось. Тем не менее уже в начале 1950-х гг. местные органы власти констатировали активное вовлечение спецпоселенцев в различные религиозные секты.

Местные органы власти, обеспокоенные ростом религиозных учреждений, начинают свертывать политику по смягчению отношений с церковью. В Казахстане это вылилось в борьбу с религиозными сектами в среде спецпоселенцев. Следует отметить, что государство оставило за собой право признать существование контролируемых религий: православие и ислам. Все другие религиозные общины и секты, формируемые по национальному признаку, оказались вне закона.

Характеризуя религиозность и стремление сохранить свою веру среди спецпоселенцев, следует отметить, что наиболее религиозные воззрения были сильны у спецпоселенцев-немцев и поляков, в среде которых существовали религиозные секты. Развитие религиозности спецпоселенцев в виде сектантства было вызвано тем, что официально эти конфессии лютеран, баптистов, меннонитов были запрещены, в условиях спецпоселения они существовали нелегально.

Большинство сект представляло собой сборища людей, которые собирались в различных домах спецпоселенцев и совершали религиозные обряды. В справке по Чкаловскому району о спецпоселенцах от 10 декабря 1952 г. отмечалось, что наряду с религиозными обрядами секты проводят антисоветскую агитацию. «Так, в 1951 г. в селе Калиновка была ликвидирована религиозная группа, руководимая Шульц Адольфом и Вольским Вильгельмом, которые собирали для религиозных обрядов до 30-40 чел., а один раз вывели колхозников на кладбище для молебства в составе 400 чел. Организаторы арестованы и привлечены к уголовной ответственности по ст. 58 УК РСФСР... Такие религиозные группы имеются в каждом спецпоселенческом пункте и оказывают соответствующее влияние на молодежь, на отрыв от общественной жизни на селе и вовлекают их в религиозные секты, которые также принимают участие в сборищах» (АП РК, 54:153-154). Сложно определить, стоит ли признавать большинство религиозных объединений спецпоселенцев действительно сектами, угрожавшими здоровью людей, или же это были обычные общины верующих, пытавшиеся сохранить свои этнокультурные традиции. Однако именно такой подход и такие названия фигурируют в документах того времени. Негативное отношение советской власти к религии, стремление «очернить», подчеркнуть «деструктивную деятельность» священнослужителей ставилось во главу угла, являясь характерной чертой того периода. В то же время эти организации не могли быть каким-либо мощным оплотом сопротивления советской власти и идеологии, так как в связи с прошедшими репрессиями в 1920-1930 гг., против духовенства многие проповедники и священнослужители погибли или находились в лагерях (Лиценбергер, 1999: 202; Эйхельберг 1999: 214).

Массовые репрессии духовенства привели к образованию религиозного вакуума, духовному обнищанию верующих. В результате этих репрессий в советском обществе появилось поколение, воспитываемое в советском, атеистическом духе, которое противопоставлялось этнокультурным традициям родителей. Старшее поколение верующих спецпоселенцев воспринимало это как вызов. Именно они взяли на себя роль религиозных проповедников, хотя большинство из них не имело специального духовного образования. Главная цель, которую они преследовали, - это сохранение духовных ценностей своего народа.

Несмотря на запреты властей, значительное число спецпоселенцев-немцев и поляков, проживавших в ряде районов Кокчетавской области, активно участвовало в религиозных общинах и сектах. Определить численное вовлечение спецпоселенцев в секты очень сложно, так как многие скрывали свое отношение к религии, но следует предположить, что в них входили жители сел, в которых компактно проживали спецпоселенцы. В справке «О состоянии политико-воспитательной работы среди спецпоселенцев Кокчетавской области» были отмечены следующие села: Златополье Щучинского района; Айдабул, Дороговка, Карашилино, Мало-Пахтинское, лесхоз Зерендинского района; с. Ясная Поляна, Донецкое, Калиновка, Зеленый Гай Чкаловского района; с. Южное, Богодуховка, Леонидовка Келлеровского района; с. Зауральное Энбекшильдерского района; колхоз им. Тельмана Кзыл-Тусского района, - в

которых вовлечение молодежи и детей в религиозные секты носило активный характер (АП РК, 349:3-4).

Секты были представлены различными ответвлениями христианства. На территории области были отмечены секты лютеран, баптистов и меннонитов. Но все эти секты объединяло глубокое убеждение в том, что народу нужны духовные ценности предков, а небездушная и безбожная идеология коммунистов. По мере своих сил, несмотря на угрожающие репрессии, недостаток ритуальной утвари, средств и литературы, проповедники старались объединить верующих в общины. В городе Щучинске функционировала нелегальная лютеранская церковь, организаторами которой были два пожилых человека. Был выбран церковный совет, ревизионная комиссия, арендован специальный дом-молебен. Сектанты, помимо соборщ, вели активную работу с населением, посещали соседние села, поддерживали связь с другими сектантами. Так, сектанты из с. Леонидовка Келлеровского района посещали сектантов с. Таинча Красноармейского района (АП РК, 349:3-4).

Деятельность сект шла вразрез с идеологией советской власти, поэтому трения между этими структурами были неизбежны. Сами главы сект осуществляли свою деятельность в большинстве случаев нелегально и открыто не предъявляли какие-либо требования. С привлечением в общины верующих они стремились осуществлять в полном объеме свои нормы и установки, исходившие из религиозных постулатов. Все это приводило к тому, что спецпоселенцы отказывались от работы в воскресные дни и дни религиозных праздников. Исходя из этих посылов, верующие для местных органов власти выступали как люди, саботирующие народно-хозяйственную деятельность.

Привлечение детей и молодежи в секты, активное обсуждение недостатков советского строя верующими не могли не вызвать репрессивных мер по отношению к их руководителям и простым верующим. Основной мерой наказания в то время было 25 лет лагерей плюс 5 лет лишения в правах. «Большинство осужденных по 58 статье и ее республиканским аналогам баптистов и меннонитов со всей страны в этом случае попадали в особлаги, в том числе многие в Степлаг и Луглаг, расположенные в Карагандинской области» (Фаст 2004:137). Вся политика государства была направлена на формирование общности «советский народ» и русификацию депортированных народов. Религиозность депортированных народов рассматривалась как серьезное препятствие на этом пути. Комсомольская, коммунистическая организации, советские органы власти создавали вокруг верующих спецпоселенцев нетерпимую обстановку. Методом идеологического прессинга местные органы власти добивались прекращения участия спецпоселенцев в религиозных собраниях и сектах. Однако верующие от открытых коллективных богослужений переходили к индивидуальным собраниям небольшими группами на квартирах. Следует отметить, что протестные настроения, выражаемые с помощью проведения религиозных обрядов, осуждения советского образа жизни, были самыми распространенными в среде спецпоселенцев. Навязывание советской идеологии, гонения на религию вызывали возмущение спецпоселенцев и приводили к следующим высказываниям.

Вот некоторые из них: «Спецпоселенец-немец Клят Роберт Иванович, проживающий в с. Богодуховка Келлеровского района, проводит активную антисоветскую работу путём отправления религиозных обрядов. Так, например, в апреле с. г. на религиозном сборище, где присутствовало около 35 человек, Клят обратился к присутствующим со следующим призывом: «Нам нужно всем верить в бога и молиться, чтобы бог помог нам. Не следует подчиняться начальству, коменданту, представителю колхоза, тогда не будет коммунизма. Скоро не будет советской власти, а будет другая власть. Нужно привлекать всё остальное население ходить молиться богу»; «Спецпоселенка-немка Гауфлер Алиса Ивановна, 1892 г. рождения, проживающая в селе Ясная Поляна Чкаловского района, свои антисоветские настроения проявляет путём проведения антисоветских религиозных соборщ, на которых высказывает: «Скоро придёт время, когда бог пошлёт отравляющие вещества, от которых будут задыхаться те молодые люди, которые в настоящее время ходят в кино, танцуют в клубе, пудрятся душистой пудрой, делают на волосах завивки и не признают бога» (АП РК, 54:131) «Спецпоселенец-поляк Андриевский Петр, проживающий в с. Дмитриевке Келлеровского района, на одном из религиозных соборщ агитировал присутствующих: «В дни воскресенья и другие праздники работать не надо, это большой грех. Сейчас наша задача – убедить народ,

чтобы он верил в бога и соблюдал религию. Особенно нам нужно уделять внимание молодежи, привлекать ее к богомолению» (АП РК, 54:133).

Спецпоселенцы с Северного Кавказа также высказывали подобные мнения. «Рабочий ст. Таинча Красноармейского района, спецпоселенец-ингуш Зильбухаров Яхъят среди верующих ингушей распространяет следующие провокационные слухи: «По Корану сказано, что советская власть долго существовать не будет, так как в Советском Союзе проживают такие люди, которые недовольны советским строем, кроме этого, капиталистические страны засылают в СССР своих шпионов, которые совместно будут проводить агитацию, и впоследствии в СССР поднимется восстание, которое свергнет советскую власть с помощью других капиталистических стран» (АП РК, 54:134). Многие высказывания этих людей были с большой долей вымыслов, но в целом отражали их чаяния на скорое освобождение. Высказывания спецпоселенцев четко фиксировались органами МВД и по отношению к самым активным противникам советского строя применялись меры по их удалению из среды спецпоселенцев. В то же время высказывания спецпоселенцев говорят об упадке их моральных сил, ожидания помощи или от капиталистических стран, или от Бога, неверили в справедливость советского государства.

В то же время в ряде районов в среде чеченцев и ингушей также было зафиксировано наличие нескольких сект. В справке «О состоянии политико-воспитательной работы среди спецпоселенцев Кокчетавской области» было отмечено, что среди чеченцев и ингушей распространены секты: «Кунта-хаджи», «Денишейх», реакционной секта «Батал-Хаджи». Сборы секты «Кунта-Хаджи» регулярно проводятся в селах: Гавриловке, Андреевке, Рузаевского района; Арык-Балыке, Тахтаброде Арык-Балыкского района; в колхозе «Украинский пахарь» Энбекшильдерского района, в городе Щучинске и Кокчетаве.

Наряду с проведением религиозных соборщ всячески культивируют родовые пережитки. Среди молодежи есть враждебно настроенные, стремящиеся к созданию национальных групп (АП РК, 349: 4)

Стремление объединиться на религиозной основе чеченцев и ингушей в Кокчетавской области встречало массу проблем из-за их дисперсного проживания и строгого режима спецпоселения. В силу этих обстоятельств религиозные и этнические традиции концентрировались у них в семьях, а не в общинах. В среде чеченцев и ингушей преобладало латентное сопротивление советской идеологии, которое выражалось в запретах членам семьи учиться, особенно девочкам, ходить в кино, клубы, вступать в комсомол и т.п. Во многих отчетах районов Кокчетавской области отмечались обособленность и характерные «феодално-родовые» пережитки чеченцев и ингушей. Необходимо подчеркнуть, что определенная доля высказываний немцев, поляков, чеченцев во многом связана с их ментальностью. В первую очередь, все эти народы стремились сохранить себя как этносоциальную общность.

«И в самом деле, к чему, как не к религии, могли апеллировать депортированные народы, ведь власть их поставила в положение париев. Культурно-просветительская работа полностью прекратилась - ни газет, ни книг, ни кинофильмов на родном языке. Все это создавало исключительно благоприятные условия для усиления религиозного воздействия, которое исторически было в определенной мере и антирусским, и антисоветским. Религия же была хранилищем вековых традиций и обычаев» (Некрич, 1978: 129).

Оппонирование к власти с позиции религии было не единственным направлением, характеризующим протестные настроения спецпоселенцев. Радикальная часть спецпоселенцев была возмущена не только состоявшейся самой депортацией, но и несправедливостью и тяжелыми условиями жизни на спецпоселении. Однако власти пытались этого не замечать. В справке «О работе среди спецпоселенцев по Кокчетавской области за 1952 г.» политические настроения спецпоселенцев характеризовались следующими фактами: «За 1952 г. за активную антисоветскую работу, выражавшуюся в высказываниях против советского государства и отдельных проводимых мероприятиях, привлечено к уголовной ответственности 30 человек. Антисоветские проявления не имеют широкой и открытой формы проявления, о чем говорят такие факты, что антисоветскую деятельность проводят отдельные лица» (АП РК, 54: 66).

Негативное отношение к советской политической системе определенной части депортированных народов становится понятным, если учитывать то, что до высылки старшее поколение спецпоселенцев застало время царской России, в которой жило по другим

социально-экономическим и политическим законам. Эта часть населения жила ностальгией по старому времени и освобождению из спецпоселения. Выселенные с приграничных территорий СССР спецпоселенцы знали о политических противоречиях с капиталистическими странами. Часть депортированных связывала свое освобождение из спецпоселения в результате с поражением СССР в войне с США, Англией.

Большая часть спецпоселенцев тяжело воспринимала процесс выселения. Имевшие свою национальную автономию немцы и народы Кавказа затаили обиду на руководство страны, лишившее их этой формы государственности. Принятые этими народами советские законы нарушались, деформировались в угоду отдельным лидерам коммунистической партии, узурпировавшим власть в стране. Советское государство, продекларировав равенство народов и республик, в тоже время легко разрушало государственность отдельных народов вследствие их «неблагонадежности». В итоге политическое религиозное, сознание спецпоселенцев из-за проведенных репрессий было подвергнуто серьезной ломке. Трансформация их положения из политически дееспособных граждан в лиц, имеющих формальное право голоса, унижала достоинство спецпоселенцев, вызывала обиду и возмущение

Заключение. За короткое время в Казахстан было депортировано более миллиона человек, что сделало его многонациональной республикой. Тоталитарное государство насильственными методами сделало соседями людей разных культур и конфессий. Целью таких переселений была ликвидация национальной самобытности народов, религиозности населения СССР, которая рассматривалась как серьезное препятствие на пути социалистического строительства. Поэтому последовательно упразднялись национальные автономии, размывалась национальная культура, по сути искоренялись религии народов. В тоже время насильно прививался пролетарский интернационализм, насаждались советские ценности на всем протяжении существования СССР.

Анализ документов, касающихся прав и обязанностей спецпоселенцев и фактов из их жизни, позволяет нам фиксировать нарушения не только их экономических, но и социальных политических прав. Тон в работе местных органов власти со всеми спецпоселенцами задавали те постановления, по которым депортировали народы и устанавливали их статус.

Анализ агитационно-пропагандистской работы местных органов власти за годы спецпоселения позволяет нам утверждать, что они жестко следили за общественно-политическими настроениями депортированных народов, проводили политику привлечения представителей спецпоселенцев в партийные и комсомольские структуры, способствовали их русификации, подавляли национальные и религиозные традиции. Идеологическое давление властей вызывало недовольство депортированных народов, рост протестных настроений, что выражалось в побегах, жалобах на неправомерные действия представителей власти. Не найдя понимания у местных властей, у большинства спецпоселенцев формировались латентные протестные настроения, проявлением чего становились «антисоветские высказывания», которые озвучивались в узком кругу родных. В послевоенные годы протестные настроения стали принимать более организованные формы в виде религиозного сектанства. Однако простых верующих продолжали обвинять в поддержке не многочисленной категории священнослужителей, в хранении и чтении религиозной литературы. Антирелигиозная политика сформировавшаяся в 1920-1930-е гг. продолжала исполняться местными органами власти, а незначительная активизация деятельности духовенства практически сразу становилось основанием для уголовного преследования.

Долгие годы жизни депортированных народов в условиях тоталитарного режима привели к моральной усталости большинства спецпоселенцев. Большая часть депортированных людей, не адаптировавшись к местным условиям, все еще находилась в маргинальном состоянии. Многие из них в послевоенные годы открыто или латентно высказывали свой протест установленному режиму, отсутствию возможности передавать свой этнокультурный опыт подрастающему поколению. Режим спецпоселения способствовал размыванию национальных традиций, а морально-психологическое давление советской власти прививало спецпоселенцам чувство вины, неполноценности.

Годы спецпоселения стали для многих этносов, оказавшихся в Казахстане, проверкой на способность выдержать удар судьбы, сопротивляться тирании государства и сохранить свою этничность. Общие условия режима вызвали у депортированных солидарность,

немаловажным элементом в их консолидации была религия, культурные ценности и праздники. Документы о депортированных народах показывают примеры их самоотверженного труда, значение их трудового вклада в развитие сельского хозяйства региона огромно, однако это практически ни как не влияло на реализацию их прав, в том числе и в свободе вероисповедания.

В период спецпоселения этими народами был приобретен опыт мирного сосуществования, произведена переоценка многих человеческих ценностей. Депортированные народы поняли, что местное население в своем большинстве не поддерживает политику государства и по мере сил старается помочь невинным людям.

Данная политика имела тяжелые последствия не только для выселенных народов, но и для казахов. В итоге Казахстан стал местом, где через череду конфликтов, а затем и установление добрососедских отношений нивелировались культурные различия этносов, строился единый советский народ и религии этих народов должны были быть преданы забвению.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта OR11465470 «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы и источников:

- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 708. Оп. 16/2. Д. 54.
АП РК. Ф. 812. Оп. 19. Д. 349.
Лиценбергер О. Репрессии против лютеранских и католических священнослужителей в СССР. С. 200-211. // Репрессии против российских немцев: Наказанный народ. / Сост. И.Л. Щербакова. М.: Звенья, 1999. 288 с.
Некрич А.М. Наказанные народы. / А.М. Некрич. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 170 с.
Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет: Пер. с англ. / Сост. В.С. Муравьев; Предисл. А.М. Зверева; Коммент. В.А. Чаликовой. М.: Прогресс, 1989. 384 с.
Северо-Казахстанский государственный архив (СКГА). Ф. 195. Оп. 1. Д. 87.
Фаст В.Г. Вера за колючей проволокой: Богослужение верующих евангельских течений в сталинское время в Карагандинской области на «воле» и «зоне». С. 130-141 // Памяти жертв политических репрессий. Материалы научно практической конференции. Караганда, 2004. 253 с.
Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 1137. Оп. 18 с. Д. 239
Эйхельберг Е. Преследование по религиозным причинам немцев Тюменской области. С. 211-237. // Репрессии против российских немцев: Наказанный народ. / Сост. И.Л. Щербакова. М.: Звенья, 1999. 288 с.

References

- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 708, In. 16/2. C. 54.
AP RK F. 812, In. 19, C. 349.
Eichelberg Ye. Presledovaniye po religioznym prichinam nemtsev Tiumenskoy oblasti [Persecution of the Germans of the Tyumen oblast for religious reasons]. pp. 211-237. // Repressii protiv rossiyskih nemtsev: Nakazannyi narod. [Repressions against Russian Germans: The Punished people]. / Comp. I.L. Shcherbakova. M.: Chains, 1999. 288 p.[in Russian].
Fast V.G.Vera za koliuchey provolokoy: Bogosluzheniye veruyushih yevangel'skih techeniy v stalinskoye vremya v Karagandinskoy oblasti na "vole" i "zone". [Belief behind barbed wire: Worship of believers of evangelical movements in the Stalinist time in Karaganda oblast on the "freedom" and "prison"]. pp. 130-141 // Memory of victims of political repression. Materials of the scientific and practical conference. Karaganda, 2004. 253 p. [in Russian].
Licenberger O.Repressii protiv liuteranskih i katolicheskikh svyashchennosluzhiteley v SSSR [Repressions against Lutheran and Catholic clergy in the USSR]. pp. 200-211. // Repressii protiv rossiyskih nemtsev: Nakazannyi narod.[Repressions against Russian Germans: Punished people]. / Comp. I.L.Shcherbakova. - M.: Chains, 1999. – 288 p.[in Russian].

Nekrich A.M. Nakazannye narody. [Punished peoples]. New York: Chronicle, 1978. 170 p. [in Russian].

Orwell J. "1984" i esse raznyh let. ["1984" and essays of different years]: Translated from English/Comp. V. S. Muravyev; Preface of A.M. Zverev; Comment of V. A. Chalikova. M.: Progress, 1989. 384 p. [in Russian].

Severo-Kazakhstanskii gosudarstvennyi arkhiv [NKSA]. F. 195. In. 1. C. 87.

Zentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [CSA RK]. F. 1137, In. 18, C. 239.

**ҚАЗАҚСТАНДА ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ
СУДЬБЫ УЗНИКОВ ЛАГЕРЕЙ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ
THE FATE OF THE PRISONERS OF THE GULAG CAMPS
IN KAZAKHSTAN AND THEIR FAMILY MEMBERS**

МРНТИ 03.20.00

**К НЕКОТОРЫМ АСПЕКТАМ ЛАГЕРНОГО ДЕТСТВА В КАРЛАГЕ:
УСЛОВИЯ СОДЕРЖАНИЯ И СМЕРТНОСТЬ В ДОМАХ МЛАДЕНЦА**

Алланиязов Турганбек Кайпназарович¹, Сактаганова Зауреш Галимжановна^{2*}

¹Кандидат исторических наук, профессор, Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, г. Жезказган, Казахстан. E-mail: klio56@mail.ru

²Доктор исторических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Центр этнокультурных и историко-антропологических, Караганда, Казахстан. E-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые аспекты истории создания и функционирования домов младенца в Карагандинском ИТЛ НКВД-МВД СССР. Освещены численность, состав и движение детского контингента в домах младенца, характер и содержание продовольственного и вещевого обеспечения, жилищно-бытовые условия, а также медико-санитарное обслуживание и детская смертность. Раскрыты и охарактеризованы причины и масштабы детской смертности. Продемонстрирован на архивных материалах предельно низкий уровень материально-технического снабжения и слабое обустройство домов младенца, нехватка воспитателей и недостаток медико-санитарного обслуживания. Дана оценка характеру и содержанию повседневной практики функционирования домов младенца. Высказаны суждения о последствиях для советского общества результатов «воспитания» детей в домах младенца.

Ключевые слова: ГУЛАГ, казахстанские лагеря, Карагандинский ИТЛ, дети ГУЛАГа, дети в Карлаге, дома младенцев, условия содержания, смертность.

ҒТАХР 03.20.00

**КАРЛАГТАҒЫ ЛАГЕРЛІК БАЛАЛЫҚ ШАҚТЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ:
ЛАГЕРДЕГІ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ СӘБИЛЕР ҮЙЛЕРІНДЕГІ ӨЛІМ**

Алланиязов Тұрғанбек Қайпназарұлы¹, Сактаганова Зауреш Галимжанқызы^{2*}

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, О. А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, Жезқазған қ., Қазақстан. E-mail: klio56@mail.ru

²Тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, этномәдени және тарихи-антропологиялық орталығы, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада КСРО НКВД-ИМ Қарағанды ЕТЛ-дегі сәбилер үйлерінің құрылуы мен жұмыс істеу тарихының негізгі аспектілері қарастырылады. Сәбилер үйлеріндегі балалар контингентінің саны, құрамы мен қозғалысы, азық-түлік және заттай қамтамасыз етудің сипаты мен мазмұны, тұрғын үй-тұрмыстық жағдайлар, сондай-ақ медициналық-санитарлық қызмет көрсету ісі мен балалар өлімі қарастырылған. Балалар өлімінің себептері мен ауқымы анықталып, сипатталды. Архив материалдары арқылы сәбилер үйлерінің материалдық-техникалық өте төмен деңгейі, тәрбиешілердің жетіспеушілігі және медициналық-санитарлық қызмет көрсетудің нашарлығы көрсетілді. Сәбилер үйлерінің күнделікті жұмыс тәжірибесінің

сипаты мен мазмұнына баға берілді. Кеңестік қоғам үшін сәбилер үйлеріндегі балаларды «тәрбиелеу» нәтижелерінің салдары туралы пікірлер беріледі.

Түйін сөздер: ГУЛАГ, қазақстандық лагерьлер, Қарағанды ЕТЛ, ГУЛАГ балалары, Карлагтағы балалар, сәбилер үйлері, ұстау жағдайлары, өлім-жітім.

IRSTI 03.20.00

ON SOME ASPECTS OF CAMP CHILDHOOD IN KARLAG: CONDITIONS AND MORTALITY IN INFANT HOMES

Allaniyazov Turganbek Kaipnazarovich¹, Saktaganova Zauresh Galimzhanovna^{2*}

¹Candidate of Historical Sciences, Professor, O.A. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan. E-mail: klio56@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician E.A. Buketov Karaganda University, Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Studies, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

*Corresponding author

Annotation. The article examines key aspects of the history of the creation and functioning of infant homes in the Karaganda ITL of the NKVD-MVD of the USSR. The number, composition and movement of children in infant homes, the nature and content of food and clothing supplies, living conditions, as well as health care and infant mortality are covered. The causes and scale of child mortality are revealed and characterized. The extremely low level of material and technical supplies and poor equipment in infant homes, a shortage of teachers and a lack of health care are demonstrated using archival materials. An assessment is made of the nature and content of the daily functioning of infant homes. Judgments are made about the consequences for Soviet society of the results of “raising” children in infant homes.

Key words: Gulag, Kazakh camps, Karaganda forced labor camp, children of the Gulag, children in Karlag, infants' homes, conditions of detention, mortality.

Введение. Одной из категорий жертв политических репрессий были заключенные лагерей системы ГУЛАГа, осужденные по политическим мотивам. Среди контингента заключенных исправительно-трудовых лагерей оказались дети, разделившие трагическую судьбу своих матерей, многие из которых содержались в лагерях, как «ЧСИР» — «члены семей изменников Родины» либо родившиеся в этих лагерях после ареста и заключения матерей. И, несмотря на сотни публикаций по истории ГУЛАГа, вопросы, связанные с историей пребывания в лагерях ГУЛАГа детского контингента, остаются малоизученными. Это обстоятельство диктует необходимость разработки данной темы, что, в свою очередь, позволит расширить научные представления по истории содержания детского контингента в ИТЛ в целом и в казахстанских лагерях и Карлага, в частности.

В настоящей статье предпринята попытка осветить следующие вопросы: организация и дислокация домов младенца; численность, состав и движение в них детского контингента; жилищно-бытовые условия; медико-санитарное обслуживание и детская смертность.

Материалы и методы исследования. Источниковой основой для решения поставленной задачи являются документы и материалы, отложившиеся в зарубежных и отечественных архивных фондах: фонд Р-9414 – Главное Управление мест заключения (ГУМЗ) Министерства Внутренних дел СССР (1930-1960 гг.) Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ), фонд 1171 – Политический отдел Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Политотдел Карлага) Государственного архива Карагандинской области (ГАКО), фонд 16 – Управление Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Карлаг) Архива Управления Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области, а также сведения, почерпнутые из имеющихся на сегодняшний день исследований и публикаций по истории Карлага.

Методами исследования являются принципы историзма и объективности, методы аналогии, обобщения, системного подхода, а также количественный, проблемно-

хронологический и интерпретационный методы, которые в своей совокупности позволили систематизировать имеющийся по изучаемой проблеме материал и реконструировать процесс функционирования домов младенца в Карлаге.

Обсуждение проблемы. История пребывания детей в казахстанских ИТЛ, в частности в Карлаге, не стала темой, которая имеет длительную традицию разработки. Эта проблема изучалась лишь в контексте истории Карлага и косвенно затрагивалась в работах Д.А. Шаймуханова и С.Д. Шаймухановой (Шаймуханов, Шаймуханова, 1997: 175), С.Д. Дильманова (Дильманов, 2002: 344), А.Р. Кукушкиной (Кукушкина, 2001: 28; Кукушкина, 2008: 248;), в коллективной монографии по истории Карлага (Дулатбеков и др., 2014: 831). В 1999 г. были опубликованы списки 1507 детей, родившихся в Карлаге (Горецкий, 1999: 59).

В 2022 г. вышли сборники документальных материалов, изданные в рамках многотомных материалов Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). В 6 томе представлены неопубликованные ранее архивные материалы о Карлаге; среди делопроизводственной документации Карагандинского ИТЛ имеются документы о детском контингенте, домах младенца и др. (Сактаганова, Аупенова, 2022: 488). С 2022 г. история содержания детей в казахстанских ИТЛ начинает разрабатываться центрально-казахстанскими историками в рамках темы грантового финансирования Министерства науки и высшего образования на 2022-2024 гг. (Сактаганова, Гладышева, 2022: 182-192; Алланиязов, Сактаганова, 2023: 127-143 и др.).

В одной из статей, опубликованных в ходе реализации исследовательского гранта, темой анализа избран историографический аспект изучения проблемы «дети ГУЛАГа», и, в том числе, «дети Карлага» (Сактаганова и др., 2022: 227-238). В статье комплексно рассматривается литература по таким проблемам, как зарубежная и отечественная историография казахстанских лагерей ГУЛАГа, дети ГУЛАГа, дети в казахстанских ИТЛ. Выявлены и охарактеризованы этапы исследования названных проблем, содержание, направленность и специфика каждого из рассматриваемых историографических направлений. Представлены характеристики ряда работ по изучаемой тематике с выявлением направлений исследовательских интересов. Определены достижения и недостатки рассматриваемых историографических дискурсов. Авторы делают вывод о крайне недостаточной разработанности проблемы «дети ГУЛАГа» в отечественной историографии; о наличии лишь единичных специальных трудов по теме. Категория репрессированных детей казахстанских лагерей ГУЛАГа в целом, и детей Карлага так и не стала специальным объектом изучения; обобщающие и аналитические научные труды по данной проблеме еще в стадии разработки.

Результаты исследования. Репрессивная политика Советской власти во многом обусловила и появление так называемого «детско-лагерного» контингента в структурных подразделениях ГУЛАГа ОГПУ-НКВД-МВД СССР, в том числе и в лагерях, дислоцированных на территории Казахстана. В постановлении СНК СССР от 7 апреля 1930 г. отмечалось, что «вместе с заключенными женщинами могут быть принимаемы в лагеря дети только в возрасте до 2 лет, которые помещаются с матерями» (Лосев, Рагулин, 1959: 217). В течение последующих трех лет в законодательстве произошли некоторые изменения по отношению к женщинам и детям, выразившиеся в увеличении возраста детей с двух до четырех лет и в режиме нахождения детей в лагерных яслях. Последнее было обусловлено необходимостью трудоиспользования всех женщин в лагерном производстве. В постановлении ВЦИК и СНК от 1 августа 1933 г. «Об утверждении исправительно-трудового кодекса РСФСР», содержавшее следующее положение: «женщины, лишённые свободы, могут иметь при себе детей в возрасте до 4 лет. Для этих детей обязательно организуются ясли» (Лосев, Рагулин, 1959: 291).

В приказе по Управлению Карлага НКВД за № 276 от 13 августа 1937 г. определялись некоторые условия содержания матерей-заключенных, имевших детей в возрасте до 8 месяцев и кормивших грудью через 3 часа. Им предоставлялись легкие сельскохозяйственные работы, и для ослабленных матерей, кормивших грудью, по заключению лечащего врача снижалась норма выработки на 25 % (Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области, 12: 108).

Содержание приказа демонстрирует подходы лагерного руководства к вопросам содержания детей и укреплению порядка по их обслуживанию. Во-первых, приказ требовал всех детей ясельного возраста, а также грудных, находящихся на искусственном питании, содержать исключительно под наблюдением ясельного персонала, не допуская произвольного

посещения их матерями. Во-вторых, свидание матерей с детьми устанавливались в выходной день. В-третьих, матери, кормящие детей грудью, являлись в ясли в часы, установленные врачом. При этом в детские спальни матери не допускались. Выдача детей для кормления и принятие их обратно в спальни производились исключительно нянями. В-четвертых, матерям категорически воспрещалось входить в детский стационар (изолятор). В-пятых, кормление грудью госпитализируемых детей производилось в дежурной комнате под наблюдением медсестры. В-шестых, все матери, нарушившие распорядок путем несоблюдения режима и хулиганских выпадов по отношению к обслуживающему персоналу яслей и лагерной администрации, а также уклонившихся от нормального кормления грудью, привлекались к ответственности вплоть до лишения права материнства на время нахождения в лагере (Архив УКПСи СУ ГП РК по Карагандинской области, 12: 108).

Из приказа можно видеть не только жесткий по своему характеру режим содержания детей в яслях, наличие практики искусственного питания и, соответственно, структур организующих и осуществлявших искусственное питание, но и некоторые обязанности врачей и медицинских сестер, а также обслуживающего персонала яслей. Кроме того, содержание приказа свидетельствует о фактах, которые имели место в повседневной практике взаимоотношений между матерями с одной стороны и обслуживающим персоналом яслей и сотрудниками лагерной администрации с другой, которые квалифицировались как «хулиганские». Приказ отразил и факты нарушения кормящими матерями установленного для них режима, а также меры наказания.

В Карлаг женщины с младенцами стали поступать в конце 1935 – начале 1936 гг. Первая партия женщин с младенцами, как писал начальник лагеря Линник, ознакомившись с условиями их размещения 9 января 1936 г., была помещена «в крайне неудовлетворительные санитарные условия». «Дети, — отмечал начальник лагеря в письме №09 от 10 января 1936 г. руководителям структурных подразделений, — худосочные и бледные, не всегда доставляются доброкачественное молоко и крупы, за детской кухней хозяйственного и санитарного надзора нет, врачи посещают детей крайне редко. Все это говорит за отсутствием внимания с Вашей стороны этому делу и невыполнение моих директив по содержанию женщин с грудными детьми» (Архив УКПСи СУ ГП РК по Карагандинской области, 157: 69).

Из письма начальника лагеря видно, что условия пребывания женщин с детьми были предельно критическими. Основанием чего являлись: а) неудовлетворительные санитарные условия помещений, в которых размещались женщины с детьми; б) неудовлетворительное физическое состояние детей; в) слабая обеспеченность их питанием; г) отсутствие надлежащего санитарного надзора за состоянием кухни; д) отсутствие системности в осмотре детей со стороны врачей.

Организация детских учреждений в Карлаге берет свое начало со второй половины 1930-х гг. В 1937 г. Карлагу было поручено построить детские ясли на 650 мест, однако средств для строительства ГУЛАГ выделил почти в два раза меньше по сравнению с существующими нормами для городских и районных яслей. Несмотря на это, детские ясли на 700 мест были построены. Однако в этих яслях сушилки были маленькие, кормилки и коридоры непригодные и холодные. Комиссия, производившая обследование детских яслей Карлага в 1939 г., отметила, что «...ясли...нужно считать по существу не яслями, а плохо оборудованной детской больницей» (Бастемиев, 2008: 95-96). Констатация комиссией данного факта наглядно свидетельствует о предельно слабой материально-технической базе детского учреждения, обусловленного острой нехваткой необходимых финансовых средств со всеми вытекавшими отсюда последствиями для физического состояния детей, условия содержания которых были далеки от существовавших норм для гражданских детских учреждений.

В 1941 г. начальником санитарного отдела ГУЛАГа НКВД СССР Лойдиным разработана инструкция, в которой содержалась структура детских учреждений лагерей, включавшая в себя 5 типов детских учреждений: ясли, дом младенца, детский сад, детская консультация, молочная кухня. Инструкция содержит определения названных детских учреждений, их задачи и возраст обслуживаемых детей.

Так, в документе отмечалось: «1. Ясли — детское учреждение, обслуживающее детей вольнонаемного состава младшего возраста от 1 месяца до 3 лет, матери которых работают на производстве или в учреждении. В задачу детских яслей входит организация правильного

развития и воспитания детей, внедрение в быт семьи санитарных и культурных навыков по уходу за детьми и их воспитанию. 2. Дом младенца — детское учреждение закрытого типа с круглосуточным пребыванием детей в возрасте от 0 до 4 лет. В задачу должны входить организация правильного физического развития и общественного воспитания детей, родители которых отбывают срок заключения. 3. Детсад — детское дошкольное учреждение, обслуживающее детей в возрасте от 3 до 7 лет включительно, матери которых работают на производстве или в учреждении. В задачу детского сада входит воспитание детей, имеющее целью обеспечить им нормальное развитие и коммунистическое воспитание. 4. Детская консультация — амбулаторное лечебно-профилактическое учреждение, в задачу которого входит оказание врачебно-медицинской помощи, проведение среди детей и матерей профилактической и санитарно-просветительской работы. 5. Молочная кухня — самостоятельное хозрасчетное учреждение, в задачу которого входит изготовление и отпуск диетического питания для детей раннего возраста». (Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области, 23: 44).

Инструкция предусматривала отдельное размещение детей вольнонаемных и заключенных, причем для детей заключенных предназначались лишь дома младенца. Из этого факта следует, что содержащиеся в домах младенца дети заключенных априори лишались возможности полноценного обслуживания со стороны детских консультаций, обеспечения их диетическим питанием. Это, в свою очередь, обуславливало высокую заболеваемость и смертность детей. К тому же, дети, содержащиеся в домах младенца, в отличие от детсадовских детей лишались «нормального развития и коммунистического воспитания». Именно поэтому сформулированная в инструкции задача для домов младенца по организации правильного физического развития заведомо была невыполнима. А задача общественного воспитания детей в возрасте от 0 до 4-х лет, которых затем передавали в детские дома с такими же задачами, на практике вела к катастрофическим последствиям для развития их личности, здоровья, возможностей и достойных перспектив в жизни.

Подобные требования, содержащиеся в инструкции, могут быть расценены как антигуманные. Если оценивать инструкции 1941 г. в более широком плане, то следует отметить, что тем самым закладывались основы для социальной сегрегации, формирования из детей заключенных граждан второго сорта и под будущее социально-экономическое и политическое развитие советского общества закладывались такие мины замедленного действия, которые впоследствии массово проявлялись в виде асоциальных явлений в молодежной среде — преступности, алкоголизма, наркомании, проституции, бродяжничества и др.

Вновь создаваемые дома младенцев финансировались по остаточному принципу; средства, которые шли на их содержание, зачастую изымались в пользу детских учреждений, создававшихся для детей гражданских служащих. Так, в приказе №363 Управления Карлага НКВД от 7 августа 1941 г. «О создании яслей для детей гражданских служащих» фиксировалось: «Средства на содержание яслей извлекаются из фондов детских домов для заключенных в первой половине 1941 г.» (Hedeler, Stark, 2007: 137).

В годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. в Карлаге насчитывалось 5 домов младенца на 807 мест. В том числе: Чурубай-Нурицкий, ЛСО (Лечебно-санитарный отдел), Самарский, Бидаикский, Акмолинский (Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области, 222: 15; 447: 4). Помимо домов младенца в период 1941-1945 гг. в Карлаге имелись следующие детские учреждения — детский комбинат ЦПО, Осакаровский детский дом, Долинский детский дом, Дом младенца санитарно-лечебного учреждения, 18 детских садов и детских яслей (Шаймуханов, Шаймуханова, 1997: 87). Рост числа детских учреждений в указанный период был обусловлен расширением лагерной структуры, увеличением числа детей, поступавших в лагерь вместе с заключенными родителями, а также родившихся в заключении.

В течении шести послевоенных лет число домов младенца возросло с пяти до семи. Так, в 1948 г. дом младенца был создан в лагерьном отделении Жартас. Однако, спустя год, приказом №585 начальника управления Карлага МВД от 21 декабря 1949 г. дом младенца был передан на баланс санитарного управления, хотя продолжал оставаться на территории лаготделения.

Начальник управления Карлага полковник Маевский мотивировал данное решение следующим образом: «Руководство производственного отделения Джартас, обладающее

большой нагрузкой на производственные задачи, в первую очередь, занимается вопросами производства, что идет за счет находящегося в этом отделении детского дома (в документе дом младенца именуется детским домом – прим. авторов) для детей заключенных матерей и негативно сказывается на работе детских домов. Таким образом, помещения ремонтируются с опозданием и в плохом качестве, текучесть кадров, занятых здесь, высока, постоянно не хватает горючего и так далее.

Принимая во внимание, что санитарное управление имеет большие возможности лучше управлять детским домом и таким образом укреплять физическое состояние детей и предотвращать болезни детей, я приказываю:

1. Начальник производственного отделения Джартас, т. капитан Мишуркин, передает детский дом для детей заключенных матерей начальнику санитарного управления, который берет на себя это учреждение.

2. Начальник производственного отделения Джартас, т. капитан Мишуркин, передает весь инвентарь детского дома и продовольственный запас, включая картофель и овощи, санитарному управлению, и предоставляет отопительные материалы на срок всего отопительного сезона. Кроме того, он обеспечивает трудоспособный персонал в предусмотренной силе для детского дома.

3. О надлежащей передаче-приобретении детского дома в присутствии представителя бухгалтерского учета необходимо составить протокол и представить администрации к 1 января 1950 года» (Hedeler, Stark, 2007: 221).

В 1951 г. в Карлаге также как и в военные годы насчитывалось 5 домов младенца, однако их дислокация была несколько иной. Дома младенцев были размещены в Самарском, Жартаасском, Бидаикском и Акмолинском отделениях. В этих домах младенца по состоянию на 1 июля 1951 г. находилось 538 детей (дома были рассчитаны на 600 детей) (ГАРФ, 451: 27). К июлю 1952 г. в 7 лагерных отделениях имелись дома младенцев и детские изоляторы, за исключением одного – Карабасского, где имелся только дом младенца. Количество мест в домах младенца было следующим: в Каражарском лаготделении на 150 детей, в Топарском лаготделении на 200 детей, в Бидаикском лаготделении на 200 детей, в Акмолинском лаготделении на 150 детей, в Карабасском лаготделении на 25 детей, в Долинском отделении на 150 детей и Самарском отделении на 150 детей (ГАРФ, 1009: 236-244). Итого – 1025 мест. В указанный период численность детей в названных домах ребенка варьировалась в пределах общего количества мест – в среднем от 900 до 1100. В это время происходил не только рост числа домов младенца, но и менялась дислокация некоторых из них.

В истории домов младенца Карлага немаловажным является вопрос о штатном расписании этих детских учреждений. Сведения о штатном расписании дают возможность расширить научные представления о категориях и численности персонала занятого в домах младенца. Так, штатное расписание для домов младенца по лагерным отделениям Карлага на 29 июня 1952 г. выглядело следующим образом. В Каражарском лаготделении – 77,5 штатных единиц, в том числе: офицерских должностей – 3, вольнонаемных – 32,5, заключенных – 42 единицы. В Топарском лаготделении – 99,5 штатных единиц, в том числе: офицерских должностей – 4, вольнонаемных – 39,5, заключенных – 56 единиц. В Бидаикском лаготделении – 99,5 штатных единиц, в том числе: офицерских должностей – 4, вольнонаемных – 39,5, заключенных – 56 единиц. В Акмолинском лаготделении – 76,5 штатных единиц, в том числе: офицерских должностей – 3, вольнонаемных – 31,5, заключенных – 42 единицы. В Карабасском лаготделении – 7 штатных единиц, в том числе: офицерских должностей – 1, вольнонаемных – 2, заключенных – 4 единицы. В Долинском лаготделении – 140 штатных единиц, в том числе: офицерских должностей – 5, вольнонаемных – 60, заключенных – 75 единиц. В Самарском лаготделении – 139 штатных единиц, в том числе: офицерских должностей – 5, вольнонаемных – 59, заключенных – 75 единиц. Всего по всем домам младенца Карлага имелось 633 штатные единицы, в том числе: офицеров – 25, вольнонаемных – 257, заключенных – 351 единица (ГАРФ, 1009: 236-244). Таким образом, из 633 единиц штатного расписания по всем домам младенца на денежном довольствии состояло 282 единицы – 25 офицеров и 257 вольнонаемных. 351 единица из состава заключенных содержалась за счет установленных для данной категории норм питания и вещевого довольствия.

К началу 1954 г. в составе Карлага имелось 6 домов младенца и 2 детских изолятора. В том числе: дом младенца №1 на 65-75 мест, детский изолятор на 15 мест; дом младенца на 200 и 100 мест в Жартасском лаготделении; дом младенца на 25 мест в Карабасском лаготделении; дом младенца на 150 мест в Самарском лаготделении; дом младенца №2 на 125-150 мест; родильное отделение на 10 коек; дом младенца №3 на 150 мест, детизолятор на 15 мест, родильное отделение на 10 коек (ГАРФ, 1009: 300об-301). Всего, таким образом, к началу 1954 г. по шести домам младенца Карлага насчитывалось порядка 800-850 мест. В течение двух лет (с 1952 по 1954 гг.) произошло небольшое сокращение числа детских домов: с 7 до 6 и, соответственно, мест в них с 1025 до 850. Данное сокращение свидетельствовало о начавшейся к этому времени тенденции сокращения численности детей заключенных, которая заметно усилилась в течение последующего года.

Так, уже в 1955 г. для содержания детей заключенных матерей осталось только два дома младенца с общим числом мест 375. Помещения домов младенца были построены из самана по типовым проектам. На 1 октября 1955 г. часть из них требовала капитального ремонта (ГАРФ, 240: 15).

Таким образом, динамика численности домов младенца в рассматриваемый период выглядит следующим образом: 1941-1951 гг. – 5, 1952 г. – 7, 1954 – 6, 1955 – 2.

Карлаг располагал широкой сетью детско-лагерных учреждений, в том числе, и домов ребенка, динамика роста которых шла по нарастающей с конца 1930-х гг. вплоть до середины первой половины 1950-х, что было обусловлено неуклонным ростом структурных подразделений лагеря и, соответственно, лагерного контингента, представленного как взрослыми, так и детьми, в том числе рожденными в заключении. В период с 1952 по 1954 гг. численность детских учреждений в целом стала заметно сокращаться, хотя численность домов ребенка в этот период сократилась незначительно. К 1955 г. численность домов ребенка имела тенденцию резкого сокращения (в 3 раза): с 6 до 2, что было обусловлено как сокращением числа детей рожденных в неволе, так и переводом детей заключенных в детские дома и передаче их родственникам.

Из-за совместной жизни между мужским и женским контингентом с 1 января по 1 октября 1939 г. в лагере родилось 282 ребенка, 139 женщин были беременны. В этот же период из других колоний и самостоятельных исправительно-трудовых колоний прибыли 369 женщин с детьми (Hedeler, Stark, 2007: 123). В 1940-1941 гг. в Карлаге родилось 1048 детей. В пяти домах младенца содержалось 576 детей. Среднемесячная численность детей в 1941-1945 гг. выглядит следующим образом: 1941 г. – 1001, 1942 – 805, 1943 – 733, 1944 – 837, 1945 – 740 детей (Дильманов, 2002: 161). Резкое снижение численности детей в 1942 г. по сравнению с 1941 во многом было обусловлено их высокой смертностью. На 1 марта 1945 г. в пяти Домах младенца рассчитанных на 870 мест содержался 901 ребенок (Дильманов, 2002: 159).

На 24 октября 1950 г. в Карлаге находилось 636 беременных, 819 женщин с детьми в самом лагере и 2697 женщин имевших детей за пределами лагеря. Всего: 4152 женщин. К этому времени из Карлага были освобождены: беременных женщин – 501, женщины с детьми в лагере – 584, женщины имевшие детей вне лагеря – 3. Всего – 1088 человек. Помимо этого, готовились документы к освобождению из заключения 104 беременных, 217 женщин с детьми в лагере, 2694 женщины, имевшие детей вне лагеря. Всего – 3015 человек, включая заявления от 117 беременных женщин или женщин, у которых есть дети в лагере и которые были осуждены за тяжкие преступления и кражу (Hedeler, Stark, 2007: 227-228). Из вышеприведенных сведений виден не только состав и численность женщин и детей, находившихся в заключении, но и состав и численность данной категории заключенных, которые либо были уже освобождены к этому времени, либо готовились к освобождению.

В 1951 г. в Карлаге имелось 5 домов младенца, которые были размещены в Самарском, Жартасском, Бидайском и Акмолинском отделениях. В этих домах младенца по состоянию на 1 июля 1951 г. находилось 538 детей (дома были рассчитаны на 600 детей). По состоянию на 8 октября 1955 г. в двух домах младенца содержалось всего 125 детей (ГАРФ, 240: 15).

В 1-м полугодии 1950 г. в Карлаге родился 641 ребенок. Через год рождаемость резко пошла на убыль – за 1-е полугодие 1951 г. родилось всего 175 детей. Вместе с тем, по состоянию на 1 июля 1951 г. на учете состояло 416 беременных женщин из числа заключенных. Большая часть которых должны были рожать в ближайшие 2-3 месяца (ГАРФ,

451: 27). Лагерь, следовательно, нуждался в дополнительных помещениях для детей, численность мест в которых должна была возрасти как минимум на 400. Столь стабильно высокое положение с рождаемостью свидетельствовало о слабой эффективности мер, принимаемыми администрацией Карлага по ужесточению условий, способствовавших контактам между заключенными мужчинами и женщинами.

В соответствии с существующим законодательством управление Карлага занималось вопросами передачи детей родственникам матерей. Отправка детей к родственникам матерей производилась лишь при получении согласия на принятие детей. Всего за 6 месяцев 1951 г. родственникам было передано 44 ребенка. В числе причин такого положения были: не всегда успешные поиски родственников в условиях послевоенной обстановки, низкие материальные возможности родственников, желавших принять детей и др.

Сведения о численном и возрастном составе детского контингента в Карлаге за весь период существования лагеря представлены лишь за период с 1939 по 1945 и за 1951, 1955 гг. Эти сведения в основном демонстрируют динамику роста численности детей в предвоенные и военные годы, а также снижение числа детей в первой половине 1950-х. В целом представленная динамика численного состава детей была прямо пропорциональна динамике численного состава всего лагерного контингента и, в известной мере, находилась в прямой зависимости от тех политико-репрессивных процессов, которые протекали в стране в рассматриваемый период. Что касается специфики формирования численного состава детского контингента, то она определялась источниками пополнения состава детей, в числе которых главным и основным являлось рождение детей в неволе.

Важнейшим компонентом истории пребывания детей в Карлаге являлись вопросы их продовольственного и вещевого обеспечения, а также жилищно-бытовые условия, в которых пребывал детско-лагерный контингент. Важность этих вопросов вытекала из того, что от уровня и объемов продовольственного и вещевого обеспечения, а также качества жилья и бытовых условий напрямую зависело физическое и умственное развитие детей, их здоровье и, в конечном итоге, жизнь. Освещение этих вопросов дает возможность выхода на позиции, с которых открывается перспектива адекватного видения всей многоплановой истории пребывания детей в Карлаге.

О положении дел в сфере продовольственного и вещевого обеспечения детей и несовершеннолетних заключенных, содержащихся в Карлаге, можно в самых общих чертах судить по количественным данным, которые приводятся ниже. Так, на 8 декабря 1941 г. лагеря ГУЛАГа руководствовались следующей нормой питания для детей в возрасте от 0 до 4-х лет в домах младенца. См. Таблица 1 (Яковлев, 2002: 32).

Таблица 1 – Средняя норма питания детей в возрасте от 0 до 4-х лет в домах младенца на 1 день (в граммах)

№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во	№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во
1	Хлеб белый	100	12	Творог	20
2	Хлеб черный	100	13	Сметана	20
3	Макароны	10	14	Фрукты сухие	20
4	Крупа манная	20	15	Фрукты свежие	75
5	Крупа гречневая	10	16	Сахар фруктовый	3
6	Крупа рисовая	10	17	Печенье	5
7	Мясо	40	18	Овощи	200
8	Рыба	25	19	Картофель	100
9	Масло животное	30	20	Чай	0,2
10	Яйцо	0,5 яйца	21	Сахар	45
11	Молоко	500	22	Мука картофельная	5

С августа 1949 г. нормы продовольственного снабжения детей (заключенных матерей) в домах младенца лагерей и колоний МВД (на одного ребенка в сутки в граммах) выглядели следующим образом. См. Таблица 2 (Яковлев, 2002: 549).

Таблица 2 – Норма №7 продовольственного снабжения детей (заключенных матерей) в домах младенца лагерей и колоний МВД (на одного ребенка в сутки в граммах)

№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во	№ п/п	Наименование продуктов	Кол-во
1	Хлеб из муки простого помола	150	12	Чай натуральный	0,2
2	Хлеб из муки пшеничной сортовой	150	13	Кофе суррогатное	1
3	Мука пшеничная 85% помола	40	14	Картофель	300
4	Крупа диетическая	30	15	Овощи разные	250
5	Макароны - вермишель	10	16	Мука картофельная	5
6	Мясо	60	17	Молоко свежее	500
7	Рыба	100	18	Творог	20
8	Жиры животные	40	19	Сметана	0,75
9	Сахар	35	20	Яйца (штук)	0,75
10	Соль	10	21	Мыло хозяйственное для всех надобностей в месяц	400

В Примечании к указанной норме отмечалось следующее:

1. К норме № 7 выдается дополнительно один усиленный дополнительный паек (УПД) без 100 граммов хлеба.
2. Молоко, творог, сметана и яйца выдаются за счет ресурсов собственных подсобных хозяйств лагеря-колонии или приобретаются в порядке децентрализованных закупок.
3. Пакет, полагающийся ребенку на время кормления его грудью, передается кормящей матери.
4. В норму № 7, кроме плановых продуктов, входят: 20 граммов мяса, 80 граммов рыбы и 15 граммов жиров за счет ресурсов подсобных хозяйств, планируемых Центром.

По сравнению с нормой 1941 г. налицо значительное улучшение ассортимента продуктов и определенный, хотя и весьма незначительный рост их объема. Особенно по таким позициям, как хлеб, рыба, сахар, картофель.

Согласно архивным данным нормы питания в Карлаге для детей до 3 лет в день (в граммах) выглядели следующим образом: хлеб ржаной – 150, хлеб пшеничный – 250, крупа разная – 40, мясо – 40, рыба – 20, жиры животные – 25, молоко – 350, фрукты сухие – 8, овощи – 250, картофель – 300, чай натуральный – 0,1, сахар – 40, мука картофельная – 5, творог – 10, сметана – 10, соль – 10. Но эти продукты выдавались «при наличии собственных ресурсов» и, как справедливо отмечала А. Кукушкина, все эти продукты в лагере были, но они не выдавались в указанном ассортименте (Кукушкина, 2008: 169).

Приведенные нормы питания детей в Карлаге в основе своей совпадали по позициям нормы № 7. Но по таким позициям, как фрукты сушеные, творог и сметана были занижены. К тому же в рационе отсутствовали яйца. Повышение норм питания детей в 1949 г. в известной мере способствовало снижению детской смертности в первой половине 1950-х гг. Вместе с тем, по целому ряду позиций эти нормы по своему объему не отвечали потребностям нормального развития детей, что не могло не сказываться на физическом и на интеллектуальном становлении детей, рожденных в неволе.

Касаясь материальной базы домов младенца в Карлаге следует отметить, что к началу 1950-х гг. все дома младенца Карлага крайне нуждались в капитальном ремонте. Не хватало

наглядных пособий, игрушек, манежей, пеленальных столов, весов для взвешивания детей, столиков, тумбочек (ГАРФ, 451: 27).

Положение дел в домах младенца Карлага наглядно иллюстрирует и конкретизирует ситуация в доме младенца Бидаикского лаготделения. Расчитанный на 180 коек, дом младенца Бидаикского отделения нуждался в капремонте (полы прогнили, стены обваливались, прачечная была непригодна). Для детей не выдавались: картошка, мясо, фрукты. У детей не было игрушек, твердого и мягкого инвентаря, дети питались очень плохо (ГАРФ, 451: 47-47об).

Еще одним показателем крайне тяжелого положения дел в Бидаикском доме младенца являются сведения о том, в каких вещах нуждался дом младенца Бидаикского лаготделения, которые представлены ниже. См. Таблица 3 (ГАРФ, 451: 48-48об).

Таблица 3 – Вещи, в которых нуждался дом младенца Бидаикского лаготделения

№№ п/п	Наименование	Кол-во	№№ п/п	Наименование	Кол-во
1	Одеяла ватные	100 шт	12	Шапочки зимние	200 шт
2	Одеяла тонкие	150 шт	13	Халаты для obsługi	50 шт
3	Метраж для пеленок и белья	6000 м	14	Халаты для врачей и м/с	50 шт
4	Обувь летняя разм.18-24	100 пар	15	Клеенка подкладная	800 м
5	Валенки для детей до 2-х лет	50 пар	16	Косынки для obsługi	120 шт
6	Полотенца детские	20 шт	17	Кроватки детские	50 шт
7	Полотенца посудные	500 шт	18	Манежи большие	6 шт
8	Варежки	100 пар	19	Умывальники	15 шт
9	Носки шерстяные	300 пар	20	Стол раскладные	10 шт
10	Кофточки теплые верхние	100 шт	21	Баки для грязного белья	15 шт
11	Метраж для теплых пеленок	1000 м	22	Пеленальные столы	7 шт

Перечисленные в таблице 3 позиции не только демонстрируют тот элементарный набор вещевого довольствия и оборудования, который был необходим, как для повседневной жизнедеятельности детей, так и для нормального процесса их обслуживания с учетом возрастных особенностей контингента. Сведения, приведенные в таблице наглядно свидетельствуют о том, что, во-первых, детям, содержавшимся в домах младенца, приходилось испытывать острую нужду в носках, обуви, нижнем белье, верхней одежде, головных уборах, спальном и манежной мебели; во-вторых, острый недостаток в халатах, косынках, умывальниках, подкладных клеенках, пеленальных столах и другого, не позволял врачам, медсестрам и обслуживающему персоналу полноценно выполнять свои функциональные обязанности, в том числе, и по осуществлению санитарно-гигиенических мероприятий по обслуживанию детей.

Все это оказывало негативное влияние на характер и содержание воспитания детей, их правильного и своевременного бытового обслуживания и, в конечном счете, усугубляло положение детей и без того деформированное суровыми реалиями в виде казенного отношения со стороны администрации и бездушного, а порой и грубого подхода обслуживающего персонала к детям. В результате с ранних лет деформировалась психика детей, которые воспринимали окружающий мир во всей его жестокости и неприглядности, и формировали в себе соответствующие навыки выживания в реальных условиях лагерного детства.

Помимо продовольственного и вещевого обеспечения дома младенца Карлага на 1 июля 1951 г. испытывали также и острую нехватку педагогических кадров (ГАРФ, 451: 27). Это усугубляло и без того незавидное положение детей, физическое развитие которых осуществлялось без квалифицированного педагогического воспитания. В результате подобного «воспитания» психоэмоциональное развитие ребенка отставало, у них не формировались такие свойства и качества как сочувствие, сопереживание, умение разделить свои чувства, переживания с другим человеком, в конечном итоге о формировании духовного мира каждого отдельного ребенка содержавшегося в доме младенца не могло быть и речи. И в следующем,

1952 г., дома младенца по-прежнему были плохо обеспечены инвентарем, а обслуживающий персонал педагогической литературой (ГАРФ, 452: 8).

Ситуация не менялась к лучшему и в последующие годы. В 1955 г. для содержания детей заключенных матерей оставалось только два дома младенца с общим числом мест 375. Часть построенных из самана по типовым проектам помещения домов младенца на 1 октября 1955 г. требовала капитального ремонта. Детское вещевое довольствие на 25% пришло в негодность и требовало замены. Твердым и мягким инвентарем дома младенца были обеспечены достаточно, однако некоторые детские кровати требовали ремонта (деревянные, некрашенные), а детские матрацы, как и в прошлом, были набиты соломой (ГАРФ, 240: 15).

Приведенные количественные данные о положении дел в сфере продовольственного и вещевого обеспечения детского контингента в Карлаге, а также сведения, характеризующие жилищно-бытовые условия, в которых содержались дети, несмотря на некоторую фрагментарность, дают возможность увидеть в самых общих чертах характер, содержание и объемы материально-бытовых условий, в которых находился детско-лагерный контингент. Эти условия были предельно ограничены, а объемы совершенно недостаточны. Количество и качество как продовольственного, так и вещевого обеспечения, в лучшем случае могло удовлетворять только минимум физических потребностей детей. Жилищно-бытовые условия в которых проживали дети, не отвечали санитарно-гигиеническим нормам. Все эти факторы в своей совокупности не могли не сказываться на нормальном развитии детей и, в известной мере, способствовали их заболеванию и смертности.

Ключевым аспектом истории пребывания детей в Карлаге являются вопросы их медико-санитарного обслуживания и детская смертность. От качества, своевременности и объема медико-санитарного обслуживания зависело физическое здоровье и жизнь детей. Освещение характера и содержания медико-санитарного обслуживания детей в домах младенца позволяет расширить перечень факторов, усугублявших их положение и определить центральную причину высокой детской смертности.

Имеющиеся в нашем распоряжении архивные документы и материалы дают возможность привести некоторые сведения о медико-санитарном обслуживании детского контингента и детской смертности в Карлаге.

Так, на 16 декабря 1938 г. в Карлаге была отмечена высокая смертность среди детей заключенных матерей. Из общего числа детей – 514, имевшихся в лагере, за сентябрь и октябрь 1938 г. умерло 98 человек. Дети умерли от воспаления легких, что составляло 50% всей смертности. Смертность от воспаления легких объяснялась крайне неудовлетворительной постановкой лечебного дела, несвоевременной госпитализацией и недостаточной профилактической работы в детских яслях, в результате чего имелось большое количество простудных заболеваний с последующими осложнениями на легкие (ГАКО, 13: 61).

В 1939 г. в лагере умерло 114 детей. За 1941-1944 гг. умерло 924 детей, в том числе, в 1941 г. – 202, в 1942 – 314, в 1943 – 226, в 1944 г. – 182 (Дильманов, 2002: 169). Смертность среди детей заключенных матерей в Карлаге в январе 1944 г. составляла 3%, в феврале – 1%, в марте – 1,5% (ГАРФ, 2796: 186). В 1949 г. в 5 домах младенцев содержалось 570 детей заключенных. В результате неудовлетворительного их состояния только в 1948 г. здесь умерло 184 ребенка или свыше 32% к общему числу детей (Дильманов, 2002: 169).

Из вышеприведенных количественных данных можно видеть, что кривая смертности детей в домах младенца Карлага в 1940-е гг. была в целом стабильной, за исключением 1942 г.

На 1 июля 1951 г. все дома младенца Карлага медицинскими кадрами были обеспечены недостаточно. Требовалось не менее 10 врачей-педиатров и до 30 средних медицинских работников (ГАРФ, 451: 27). В результате острой нехватки врачей и медицинских работников ситуация с оказанием медицинской помощи детям оставалась предельно критической, что не способствовало сокращению числа заболеваний и смертности среди детского контингента Карлага. Так, в доме младенца Бидаикского лагерного отделения за 2 квартала 1951 г. Умерло 5 детей. Из-за отсутствия транспорта со склада аптеки-базы медикаменты доставлялись несвоевременно, что тормозило лечение заболевших детей и также вело к летальному исходу (ГАРФ, 451: 47-47об).

Всего за 1951 г. в Карлаге смертность детей в домах младенца составила в среднем – 1,2% (ГАРФ, 451: 47-47об). В целом за 1950-1951 гг. статистика детской смертности представлена в таблице 4 (Дильманов, 2002: 329).

Таблица 4. – Статистика детской смертности в Карлаге за 1950-1951 гг.

	Наименование дома младенцев	Предусмотрено детей по плану	Фактически на 01.0151	1950			1951		
				Умерло всего детей	Среднемесячный %	В процентах за весь год	Умерло всего детей	Среднемесячный %	В процентах за весь год
1	Самарский	130	119	11	0,70	8,40	7	0,60	7,20
2	Джартаский	330	242	50	1,40	16,80	20	0,70	8,40
3	Топарский	160	171	18	0,94	11,28	24	1,62	19,44
4	Бидаикский	160	143	33	1,75	21,00	40	2,95	35,40
5	Акмолинский	100	85	25	2,16	25,92	6	1,14	13,68
6	Вне домов младенца	-	7	6	0,70	8,40	2	0,67	8,04
7	Каражарский		21						
8	Итого	880	838	143	Среднее 1,28	В среднем за год 15,40	99	Среднее 1,28	Среднее 15,40

Из таблицы видно, что в печальной статистике в 1950 г. лидировал Джартаский дом младенца, в котором содержалось 242 ребенка и умерло 50, а в 1951 – Бидаикский, соответственно 143 и 40. Меньше всего в указанные годы умерло детей в Самарском и Акмолинском домах младенца. В целом за 1950-1951 гг. высокую смертность детей продемонстрировал Джартаский дом младенца – 70 умерших детей. Замыкал печальную статистику Самарский дом младенца – 18 умерших детей. В 1951 г. по сравнению с 1950 наметился заметный спад числа умерших детей – со 140 до 99. В процентном отношении смертность за два года снизилась почти на треть и составила 29,2%.

В 1952 г. в отчетных документах были отмечены недостатки в обустройстве домов младенца и большой их наполненности, в результате чего имела повышенная смертность среди детей. Так, смертность за первые 5 месяцев 1952 г. составляла 1,28% (ГАРФ, 452: 8). За 1952 г. в Карлаге смертность детей в домах младенца составляла в среднем 1,4% (ГАРФ, 2896: 46).

Медицинскими кадрами дома младенца были укомплектованы полностью лишь в 1955 г. Среди детей за 9 месяцев 1955 г. были зарегистрированы единичные случаи инфекционных заболеваний и два случая смертности. В домах младенца среди детей имелось только три случая заболевания острой дизентерией (ГАРФ, 240: 15).

Таким образом, лишь в середине 1950-х гг. по сравнению с 1940-ми детская смертность в Карлаге резко пошла на убыль, и количество умерших детей уже не являлось столь ужасающим, хотя и продолжало иметь место. Представленные сведения позволяют сделать вывод о том, что медико-санитарное обслуживание детского контингента стало фактором, усугубившим положение детей и явилось центральной причиной высокой детской смертности. В числе основных элементов данного фактора, обусловившего высокую смертность детей, следует назвать острую нехватку медицинских кадров, тотальный дефицит лекарств и медицинского оборудования, слабую в функциональном и, прежде всего, в санитарно-техническом отношении, обустроенность домов младенца и их переполненность детьми.

Заключение. Рассмотренные ключевые аспекты проблемы пребывания детей в домах младенца в Карлаге дают основание сформулировать следующие выводы.

1. История пребывания детей в домах младенца Карлага является актуальной, но вместе с тем слабоизученной темой.

2. Число детских учреждений Карлага, в том числе, домов младенца, их состав и дислокация менялись в соответствии с изменениями лагерной структуры на всем протяжении функционирования лагеря.

3. Основным источником пополнения контингента домов младенца в Карлаге являлись дети, рожденные в неволе, значительные масштабы появления на свет которых всецело зависели от слабости режима изоляции мужчин и женщин в структурных подразделениях лагеря.

4. Персонал домов младенца в Карлаге согласно штатному расписанию состоял из офицеров (3,9%), вольнонаемных (40,6%) и заключенных (55,4%). Численность персонала в том или ином доме младенца зависела от численности детей, содержащихся в них.

5. Динамика численного состава детей была прямо пропорциональна динамике численного состава всего лагерного контингента и находилась в прямой зависимости от политико-репрессивных процессов, протекавших в стране в рассматриваемый период.

6. Жилищно-бытовые условия, в которых содержались дети, были предельно критическими по площади и обустройству, а качество и объемы продовольственного и вещевого обеспечения детей были остро недостаточными, что в значительной степени оказывало влияние на их физическое и умственное развитие, способствовало заболеванию и повышенному проценту смертности. Тотальная нехватка специфического для домов младенца функционального оборудования, снаряжения и инвентаря, а также спецодежды для персонала оказывали отрицательное воздействие на качественное проведение мероприятий по санитарно-гигиеническому обслуживанию детей.

7. Физическое и умственное развитие детей усугублялось острой нехваткой педагогических кадров, отсутствием специальной литературы, пособий и детских игрушек.

8. Качество, объемы медицинского обслуживания и санитарного обеспечения детей в домах младенца в Карлаге на всем протяжении их существования – со второй половины 1930-х по середину 1950-х гг. – были предельно низкими и малыми. Острая нехватка медицинских кадров, тотальный дефицит лекарств и медицинского оборудования, слабая в функциональном и, прежде всего, в санитарно-техническом отношении, обустроенность домов младенца и их переполненность детьми стали основными причинами высокой детской смертности в Карлаге.

9. Вся совокупность изложенных количественных данных дает возможность в самых общих чертах представить ключевые аспекты истории пребывания детей-заключенных в домах младенца в Карлаге.

Список литературы и источников:

Алланиязов Т.К., Сактаганова З.Г. Детские учреждения в Карлаге// Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия. – 2023. – №1 (109). — С.127-143.

Архив Управления Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан (Архив УКПСИ СУ ГП РК) по Карагандинской области. Ф. 16. Д. 157. Л. 69.

Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф. 16. Д. 222. Л. 15.

Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф. 16. Д. 23. Л. 44.

Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф. 16. Д. 447. Л. 4.

Архив УКПСИ СУ ГП РК по Карагандинской области. Ф. 16. Д. 12. Л. 108.

Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект): монография. Павлодар, Кереку, 2009. – 258 с.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 9414. Оп. 1. Д. 1139. Л. 1-176.

ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 1140. Л. 10-159.

ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 1919. Л. 1-32.

ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 240. Л. 1-15.

ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 2796. Л. 1-186.

ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 2896. Л. 1-46.

- ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 451. Л. 1-47об.
ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 452. Л. 1-8.
ГАРФ. Ф. 9414. Оп. 1. Д. 1009. Л. 120-301.
Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). Ф. 1171. Оп. 1. Д. 13. Л. 1-61
ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960. Под ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В.Петров. М.: МФД, 2002. – 888 с.
Дети Карлага. Сост. Горещкий В.В.; Центр правовой статистики и информации при прокуратуре Карагандинской области. – Караганда, 1999. – 59 с.
Дильманов С. Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е – 50-е годы XX- века). – Алматы, 2002. – 344 с.
Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Жунусова Б.А. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931 – 1959). – Караганда: Карагандинский университет «Болашақ», 2014. – 831 с.
Исправительно-трудовой кодекс РСФСР от 6 октября 1924 года // Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917-1959 годы) / Сост. П.М. Лосев, Г.И. Рагулин. – М.: Госюриздат, 1959. – 464 с.
Исправительно-трудовые лагеря в Казахстане: Карлаг. Сборник документов и материалов. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 6: Составители тома: З.Г. Сактаганова, А.У. Аупенова / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 488 с.
Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: история и судьбы. – Караганда, 2008. – 248 с.
Кукушкина А.Р. История создания и функционирования Акмолинского лагеря жён «изменников Родины» (30-40-е гг. XX века). Автореф. дисс. на соиск. ученой степени к.и.н. – Караганда: КарГУ им. Букетова, 2001. – 28 с.
Сактаганова З.Г., Алланиязов Т.К., Тобылов А.С. К историографии проблемы «Дети в казахстанских лагерях ГУЛАГа»// Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия. – 2022. – №4 (108). – С. 227-238
Сактаганова З.Г., Гладышева А. Дети Карлага: условия содержания по материалам архивов и воспоминаний// Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия. – 2022. – №3 (107). – С. 182-192.
Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. – Караганда, 1997. – 175 с.
Hedeler W., Stark M. KARLAG. Das Karagandinsker "Besserungsarbeitslager" 1930-1959. Dokumente zur Geschichte der Lagers, Seiner Haftlinge und Bewacher. Paderborn: Ferdinand Shoningh Verlag, 2007. – 367 s.

References

- Allaniyazov T.K., Saktaganova Z.G. Detskie uchrezhdeniya v Karlage [Children's institutions in Karlag] Bulletin of Karaganda University. A series of Stories. Philosophy. – 2023. – №1 (109). — P.127-143 [in Russian].
Bastemiev S.K. Ispravitel'nye uchrezhdeniya Kazakhstana (istoriko-pravovoj aspekt): monografiya. [Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect): monograph]. Pavlodar, Kereku, 2009. – 258 p. [in Russian].
GULAG: Glavnoe upravlenie lagerej. 1918-1960. [GULAG: The Main Directorate of camps.1918-1960]. Ed. akad. A.N.Yakovleva; comp. A.And Kokurin, N.V.Petrov. M.: MFD, 2002. – 888 p. [in Russian].
Deti Karlaga [The children of Karlag]. Comp. Goretsky V.V.; Center for Legal Statistics and Information at the Prosecutor's Office of the Karaganda region. – Karaganda, 1999. – 59 p. [in Russian].
Dil'manov S. D. Ispravitel'no-trudovye lagerya NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-e – 50-e gody XX- veka). [Correctional labor camps of the NKVD-Ministry of Internal Affairs of the USSR on the territory of Kazakhstan (30s - 50s of the XX century)]. – Almaty, 2002. – 344 p. [in Russian].
Dulatbekov N.O., Allaniyazov T.K., ZHumadilova N.T., Bajmurynov ZH.M., ZHunusova B.A. Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitel'no-trudovogo lagerya OGPU-NKVD-MVD SSSR

(1931 – 1959). [Essays on the history of the Karaganda correctional labor camp of the OGPU-NKVD-Ministry of Internal Affairs of the USSR (1931-1959)]. – Karaganda: Karaganda Bolashak University, 2014. – 831 p. [in Russian].

Ispravitel'no-trudovoj kodeks RSFSR ot 6 oktyabrya 1924 goda // Sbornik normativnyh aktov po sovetskomu ispravitel'no-trudovomu pravu (1917-1959 gody) [Correctional Labor Code of the RSFSR of October 6, 1924. Collection of normative acts on Soviet correctional labor law (1917-1959)] Comp. P.M. Losev, G.I. Ragulin. - M.: Gosyurizdat, 1959. - 464 p. [in Russian].

Ispravitel'no-trudovye lagerya v Kazahstane: Karlag. Sbornik dokumentov i materialov. Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody HKH veka). [Camp in Kazakhstan: Karlag. Collection of documents and materials. Material Apostille commissions on rehabilitation of victims of political repression (20-50 years old. XX century)]. T. 6: co-authors Thomas: Ch.G. Saktaganova, A.W. Aupenova / under general. red. Well.T. Karina. - Astana, 2022. - 488 p. [in Russian].

Kukushkina A.R. Akmolinskij lager' zhen «izmennikov Rodiny»: istoriya i sud'by [Akmola camp of wives of "traitors to the Motherland": history and destinies]. – Karaganda, 2008. – 248 p. [in Russian].

Kukushkina A.R. Istoriya sozdaniya i funkcionirovaniya Akmolinskogo lagerya zhyon «izmennikov Rodiny» (30-40-e gg. HKH veka) [The history of the creation and functioning of the Akmola camp of wives of "traitors to the Motherland" (30-40s of the twentieth century)]. The author's abstract. diss. on the job. PhD degree – Karaganda: KarSU named after Buketova, 2001. – 28 p. [in Russian].

Saktaganova Z.G., Allaniyazov T.K., Tobylov A.S. K istoriografii problemy «Deti v kazahstanskikh lageryah GULAGa» [On the historiography of the problem "Children in the Kazakh GULAG camps"] Bulletin of Karaganda University. A series of Stories. Philosophy. – 2022. – №4 (108). – Pp. 227-238. [in Russian].

Saktaganova Z.G., Gladysheva A. Deti Karlaga: usloviya sodержaniya po materialam arhivov i vospominanij [Children of Karlag: conditions of detention based on archives and memoirs] Bulletin of Karaganda University. A series of Stories. Philosophy. – 2022. – №3 (107). – Pp. 182-192. [in Russian].

SHajmuhanov D.A., SHajmuhanova S.D. Karlag [Karlag]. – Karaganda, 1997. [in Russian]. – 175 p.

Hedeler W., Stark M. KARLAG. Das Karagandinsker "Besserungsarbeitslager" 1930-1959. Dokumente zur Geschichte der Lagers, Seiner Haftlinge und Bewacher. KARLAG [The Karagandinsk "Correctional Labor Camp" 1930-1959. Documents on the history of the camp, Its inmates and guards]. Paderborn: Ferdinand Shoningh Verlag, 2007. - 367 p. [In German].

Arhiv Upravleniya Komiteta pravovoj statistiki i special'nym uchetam General'noj Prokuratury Respubliki Kazahstan (UKPSi SU GP RK) po Karagandinskoj oblasti [Archive of the Department of the Committee for Legal Statistics and Special Accounts of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan in the Karaganda region]. F. 16. D. 157. L. 69. [in Russian].

Arhiv UKPSi SU GP RK po Karagandinskoj oblasti. F. 16. D. 222. L. 15. [in Russian].

Arhiv UKPSi SU GP RK po Karagandinskoj oblasti. F. 16. D. 23. L. 44. [in Russian].

Arhiv UKPSi SU GP RK po Karagandinskoj oblasti. F. 16. D. 447. L. 4. [in Russian].

Arhiv UKPSi SU GP RK po Karagandinskoj oblasti. F. 16. D. 12. L. 108. [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF) [The State Archive of the Russian Federation (SARF)]. F. 9414. Op. 1. D. 1139. L. 1-176. [in Russian].

GARF. F. 9414. Op. 1. D. 1140. L. 10-159. [in Russian].

GARF. F. 9414. Op. 1. D. 1919. L. 1-32. [in Russian].

GARF. F. 9414. Op. 1. D. 240. L. 1-15. [in Russian].

GARF. F. 9414. Op. 1. D. 2796. L. 1-186. [in Russian].

GARF. F. 9414. Op. 1. D. 2896. L. 1-46. [in Russian].

GARF. F. 9414. Op. 1. D. 451. L. 1-47ob. [in Russian].

GARF. F. 9414. Op. 1. D. 452. L. 1-8. [in Russian].

GARF. F. 9414. Op. 1. D. 1009. L. 120-301. [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv Karagandinskoj oblasti (GAKO) [The State Archive of the Karaganda region (SAKR)]. F. 1171. Op. 1. d. 13. L. 1-61/ [in Russian].

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ
ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ
БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ
ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL
INTEGRITY OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION**

МРНТИ 03.20.00

**ИСТОКИ ДВИЖЕНИЯ «АЛАШ» И ИДЕИ
КАЗАХСКОГО АВТОНОМИЗМА**

Жүсіп Сұлтан хан Акқұлұлы^{1*}

¹Доктор PhD, директор НИИ «Институт духовного развития Алаш» Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. Казахстан, Астана.

*Автор-корреспондент

Аннотация. В этой статье автор впервые предпринял попытку рассмотреть историю движения, партии и Автономии Алаш с совершенно иной точки зрения, руководствуясь не какими-то идеологическими установками, как прежде, а с объективной научной точки зрения, и, наконец, с целью признать Автономную Республику Алаш как историческую основоположницу современного казахского государства, какую оценку она заслуживала изначально.

Ключевые слова: Автономия Алаш, федерация, трансформация, республика, суверенитет, независимость, Алаш Орда, советская власть.

ҒТАХР 03.20.00

«АЛАШ» ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ БАСТАУЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ АВТОНОМИЗМІ ИДЕЯЛАРЫ

Жүсіп Сұлтан хан Акқұлұлы^{1*}

¹PhD докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Алаш рухани даму Институты» ҒЗИ директоры. Қазақстан, Астана.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Бұл мақалада автор алғаш рет Алаш қозғалысының, Алаш партиясының және автономиясының тарихын объективті ғылыми көзқарасты басшылыққа ала отырып, жаңа көзқараспен зердеген. Автор Алаш автономиялық республикасын қазіргі қазақ мемлекетінің тарихи негізін қалаушы ретінде тану мақсатында ғылыми тұжырымдар жасаған.

Түйін сөздер: Алаш автономиясы, федерация, трансформация, республика, егемендік, тәуелсіздік, Алаш Орда, Кеңес өкіметі.

IRSTI 03.20.00

**THE ORIGINS OF THE "ALASH" MOVEMENT
AND THE IDEA OF KAZAKH AUTONOMISM**

Zhusip Sultan Khan Akkululy^{1*}

¹Doctor PhD, Director of the Alash Research Institute, Eurasian National University. L.N. Gumilev, Kazakhstan, Astana.

* Corresponding author

Abstract. In this article, the author for the first time attempted to consider the history of the movement, party and Alash Autonomy from a completely different point of view, guided not by some

ideological guidelines, as before, but from an objective scientific point of view, and, finally, with the aim of recognizing the Alash Autonomous Republic as historical the founder of the modern Kazakh state, what assessment she initially deserved.

Key words: Alash autonomy, federation, transformation, republic, sovereignty, independence, Alash Orda, Soviet power.

Введение. Идеологические истоки движения «Алаш», приведшие к провозглашению Автономии Алаш в 1917 г., формировались несколько раньше. Идея казахской автономии возникла не вдруг и не благодаря Февральской революции 1917 г. Она родилась накануне первой русской революции 1905-1907 годов, и её истоком стало общественно-политическое течение Сибирское областничество, возникшее среди сибирской интеллигенции в середине 60-х годов XIX века. Одним из идеологов и основателей его являлся Григорий Потанин, русский учёный, общественный деятель, близкий друг двух выдающихся представителей Великой степи, причём двух разных поколений – Чокана Валиханова и Алихану Букейхану (второй родился через год после преждевременной смерти первого – в 1866 году. – Авт.). В 1865 г. Г.Н. Потанин был арестован по делу «Общества независимости Сибири» и привлечён к суду по обвинению в стремлении отделить Сибирь от России. В действительности же, под областничеством подразумевалась автономия в составе России. Революция 1905-1907 годов придала новое дыхание движению областничества, но не среди сибирской интеллигенции, а среди казахской элиты «Алаш». Об этом свидетельствует письмо А.Н. Букейхану основателю сибирского областничества Г.Н. Потанину от 11 мая 1905 года. *«В вопросах федеративного (союза) устройства русского государства, - писал А.Н. Букейхан в письме, - казахи пойдут в рядах крайних областников. Я вступил в переписку с известными влиятельными казахами и надеюсь из них организовать отделение сибирского союза. Омичи (русские) равнодушны к вопросам областничества и склонны думать так, как думает автор «сибирских очерков» из газеты «В[осточное]. О[бозрение].». Чем дальше идет история, тем областничество теряет свой резон. Один вид омичей (русских), слушающих вас, при разговоре об областничестве, наводит на отчаянный пессимизм»* (ККМ, 1315: 119).

Из этой цитаты следует очевидный логический вывод о том, что казахское национальное движение «Алаш» изначально сформировалось в виде отделения сибирского областничества, организатором и лидером отделения был А.Н. Букейхан. И в дальнейшем он выступит теоретиком, пропагандистом и лидером казахского областничества. Нельзя не заметить тот факт, что лидеры казахского областничества рассматривали все возможные варианты, которых можно обозначить как пессимистический и оптимистический в зависимости от развития революционного движения в России. Согласно пессимистическому сценарию, казахский народ может добиться автономии вместе с Сибирью и в его составе (Қыр баласы, 1917: 1-2). Этот вариант, судя по всему, был предусмотрен на случай, если Россия перейдет из самодержавия в конституционную монархию. Этот сценарий оставался востребованным даже после Февральской революции. Так, например, Конституционно-демократическая партия, одна из влиятельных в 1906-1917 годах, членом ЦК которой являлся А.Н. Букейхан, выступила против автономии и федерации. В знак протеста Алихан Букейхан вышел из её рядов и создал казахскую партию «Алаш» (Букейханов, 1917: 1. Во-вторых, ещё оставалась неопределённость, каким государством провозгласит Россию Всероссийское учредительное собрание, созыв которого откладывался с намеченного августа месяца 1917 года, вплоть до 5 января 1918-го. Именно поэтому А.Н. Букейхан во главе казахской делегации принял участие в работе I-го Сибирского областного съезда, состоявшегося в Томске 8-17 октября 1917 года. Съезд избрал Временное правительство Сибири, А.Н. Букейхан стал одним из его министров (Известия из Томска, 1917: 3). В своей статье «Жалпы Сібір сиезі» («Общесибирский съезд») он так объяснил свою позицию: *«Итак, в основной закон (конституцию) Сибирской автономии будет внесена отдельная статья о том, что казахская нация и другие народы, занимающие исконные территории в Сибири, временно присоединятся к Сибирской автономии, сохраняя при этом право на отделение, в случае необходимости создания собственной автономии. [...] у нас мало управленцев, а народ в своей массе безграмотен. И мы подумали: чтобы безболезненно отделиться от пут великой державы при помощи Сибири, будет разумно сперва примкнуть к*

ней, а затем, достаточно окрепшись, отделиться от неё в суверенное государство» (Қыр баласы, 1917: 1).

Но был также оптимистический вариант развития событий, по которому Страна казахов, как суверенное государство, будет поддерживать с Россией дружеские отношения в статусе доминиона (Сырттанұлы, 2019). Об этом говорится в проекте конституции под названием «Устав Страны казахов», разработанным видным деятелем движения «Алаш» Б. Сырттанұлы в 1911 году в Петербурге. После Февральской революции 1917 года статус доминиона обретал вполне реальные черты.

Годом ранее, в 1910 году, в своем очерке «Киргизы» («Казахи»), А.Н. Букейхан перечислил 9 областей и одну губернию, которых казахи занимали с испокон веков и где они доминировали по численности над крестьянами-переселенцами (Бөкейхан, 2018: 241-242). Тем самым он чётко обозначил территориальные пределы будущего государства казахов. В декабре 1917 года, на II Общеказахском курултае эти территории, а также ряд уездов Алтайской губернии, будут объявлены территорией Республики Алаш (Алаш-Орда, 1992: 69).

Февраль 1917 года, ознаменовавший крах царской империи, дал колониальным народам надежду на национальное освобождение и свободу выбора своего исторического пути развития. Об этом, например, гласила телеграмма, отправленная группой элиты «Алаш» во главе с А.Н. Букейханом 16 марта из Минска во все казахские области (*всего 25 адресов*):

«Взошло солнце свободы, равенства и братства для всех народов России. Необходимо казахам организовать для поддержания нового строя и нового правительства...»

Казахи должны подготовиться к учредительному собранию и наметить достойных кандидатов. Призываем вас бросить казахские споры и домашние дразни. Лозунг народа – единение и справедливость!

Спешно обсудите аграрный вопрос. Наш лозунг «демократическая республика» и земля тому, кто извлекает доход из неё скотоводством и земледелием. Не бойтесь никого, кроме Бога!» (Казахам, 1917).

Весной и летом 1917 года состоялись областные курултаи (съезды) казахов Тургайской (Алаш-Орда, 1992: 54-61), Уральской (Алаш-Орда, 1992: 21-36), Семипалатинской и других областей, а также два общеказахских съезда (*I-й состоялся 2-8 апреля 1917 года в Оренбурге с участием делегатов из 6 областей; II-й – прошёл также в Оренбурге под вывеской I-го съезда 21-28 июля. – Авт.*) (Алаш-Орда, 1992: 46-53; 62-75). Первым в повестке дня всех съездов стоял вопрос о государственном строе в России, по которому все областные и общеказахский съезды приняли идентичные постановления, выражавшие надежду на провозглашение России федеративной республикой. Это постановления подразумевали, что казахским областям должно быть предоставлено права самостоятельно решать вопросы областного значения в качестве равноправного субъекта новой федеративной России. Принятие решения по этому вопросу возлагалось на Всероссийское учредительное собрание, созыв которого неоднократно откладывался.

Но, все усиливающийся политический кризис в России, приведший к свержению Временного правительства и захвату большевиками центральной власти, вынудил лидеров партии «Алаш» пересмотреть намеченный путь национального освобождения через областную самостоятельность в структуре государственной власти России на общенациональную автономию.

На официальном уровне эта позиция была отражена в проекте Программы партии «Алаш» в ноябре 1917 года (Алаш-Орда, 1992: 88). В ней было отмечено, что Россия должна стать демократической федеративной республикой, состоящей из равноправных государств, выражаясь современным термином – субъектов федерации. Одним из этих субъектов федерации должна быть «автономия киргиз» (казахов. – Авт.), слагающаяся из казак-киргизских областей (Алаш-Орда, 1992: 89). Несомненно, что лидеры «Алаш» под «автономией» подразумевали государство казахов, являющееся по форме правления республикой, но с ограниченными суверенными правами из-за вхождения в союз равноправных государств. При этом нужно обратить внимание на то, что Казахстан, то есть Автономия Алаш, не входит в состав России, а вместе с ней и другими субъектами на добровольной основе образует союз государств по наглядному опыту США (*Наименование The United States of America (USA) дословно и по смыслу переводится как Союз Государств Америки, а не как*

Соединенные Штаты Америки. – Авт.), то есть федерацию под названием «Российская федеративная республика». Опыт США по инициативе лидеров Алаш (А.Н. Букейхан, Р. Марсеков) подробно обсуждался на том же I-м Сибирском съезде в Томске, завершившимся за неделю до большевистского путча. «Я представляю себе нашу Российскую республику в виде только федерации штатов, - заявил А.Н. Букейхан на съезде, - Ведь, для того, чтобы штат существовал, нужно, ведь, чтобы были или хозяйственные общие признаки губернии, которая может быть соединена в один штат, или этнографические... Почему не может составить один штат наша Прибалтийская губерния, губернии центрально-промышленного района, губерний Тамбовская, Орловская. Вот я и представляю, что если наша Российская республика разобьется на отдельные штаты, от этого только получится счастье людей, которые живут в Российской республике» (ГАТО, 7: 73).

Автономный характер государств, образующих союз, выражался в добровольном ограничении суверенных прав каждого из них путем учреждения наднациональных государственных органов в виде президента, государственной думы (парламента) и правительства, которые наделялись бы правомочиями решать общегосударственные задачи.

При такой конструкции федеративного государства народы бывшей колониальной империи получили бы, по замыслу лидеров «Алаш», возможность автономного государственного развития, не разрывая исторически сложившихся хозяйственно-экономических и социо-культурных связей с Россией.

Эти замыслы элиты «Алаш» свидетельствуют, что они внимательно изучили опыт развитых демократических стран Запада: США, Великобритании, Канады, Австралии. В своей статье «Туркестан» (Қыр баласы. Түркістан, 1917: 1), опубликованной в апреле 1917 года в связи с формированием Туркестанского комитета по управлению Туркестаном с предоставлением ему полномочий по определению его автономного статуса, А.Н. Букейхан снова затронул тему доминиона. Проанализировав состав и личности каждого из членом Турккомитета (4 из 9-и членов являлись видными представителями тюрко-мусульман России, бывшими депутатами Государственной думы I, II и II-созывов А. Букейхан, М. Тынышбайұлы, С. Максуди, генерал А. Давлетишин, П. Преображенский и А. Липовский – уроженцы Туркестана, В. Елплатиевский и Б. Шкапский – исследователи этого края. – Авт.), он предположил, что получение Туркестаном статуса доминиона вполне реально. Статус доминиона предоставлен таким колониям Великобритании, как Австралия, Канада и Оранжевая республика, которые обладают всеми атрибутами суверенного государства. «Судя по-всему, резюмировал А.Н. Букейхан свой взгляд, после Учредительного собрания Туркестан станет суверенным государством» (Бөкейхан, 2013: 370).

Между тем, предполагаемую элитой «Алаш» автономию необходимо воспринимать в качестве автономного государства с республиканской (демократической) формой правления, характерными чертами которого являются выборность всех ветвей государственной власти по вертикали от высших представительной, исполнительной и судебной до местного самоуправления (земства). Поскольку в проекте Программы партии «Алаш» речь шла об автономии всех казахских областей, то есть общенациональной автономии и, с учетом её места в предполагаемой федеративной республике, следует её считать - в современной трактовке - автономной республикой.

Разумность и необходимость подобной трактовки автономии наглядно демонстрируется постановлениями II Всеказахского курултая от 5-13 декабря 1917 года, состоявшегося в Оренбурге. В его работе приняли участие 43 полномоченных представителя, избранных во Всероссийское учредительное собрание, а также по 2 представителя от областных казахских комитетов и уездов, всего 81 делегата (Бөкейхан, 2013, т. VI, 419), представлявших Букеевскую орду, Уральскую, Тургайскую, Акмолинскую, Семипалатинскую, Семиреченскую, Сырдарьинскую области, казахских уездов Ферганской, Самаркандской областей, Амударьинский отдел Прикаспийской области, смежных Бийского, Змеиногорского и Барнаульского уездов Алтая.

В повестке дня курултая было 10 вопросов, касающихся будущей казахской национальной государственности. Все они были посвящены таким аспектам государственного строительства, как форма государства, взаимоотношения казахской автономии с другими

самопровозглашёнными независимыми субъектами политической власти на территории России, судебная власть, местное самоуправление и т.д.

Курултай, объективно оценив текущую политическую ситуацию в России после захвата власти большевиками в октябре 1917 года, увидел явную угрозу гражданской войны на намеченной территории Автономии Алаш, оказавшейся без легитимной государственной власти после свержения Временного правительства. Воззвание большевиков о переходе власти в России советам ещё не означало её фактического распространения на всю прежнюю территорию Российской империи. В связи с этим И. Сталин, в «Обращении советам Казани, Уфы, Оренбурга, Екатеринбург, Совнарком Туркестанского края и другим» в апреле 1918 года, отмечал: *«Революция, начатая в центре, распространялась на окраинах, особенно на восточных, с некоторым опозданием»* (Сталин, 1936: 69). И ... *«к началу 1920 года почти вся территория Казахстана (за исключением части Семиречья) оказалась под властью Советов»* (Зиманов, 1975: 70).

Обескоенные надвигающимся хаосом, анархией на своей территории, делегаты курултая решили учредить твёрдую власть, которую признало бы всё казахское население казак-киргизских областей. Единогласно принятое постановление II Всеказахского курултая гласит:

«I. Образовать территориально-национальную автономию областей Букеевской орды, Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Сыр-Дарьинской, киргизских уездов Ферганской, Самаркандской, Аму-Дарьинского отдела Закаспийской (Прикаспийской) областей, смежных казахских уездов Алтайской губернии, представляющих сплошную территорию с господствующим населением, Казак-Киргизским, единого происхождения, единой культуры, истории и единого языка.

II. Автономии казак-киргизских областей присвоить название «Алаш» (Алаш-Орда, 1992: 69).

Это постановление имеет для современного Казахстана поистине непреходящее историческое и конституционное значение, так как в его истории впервые было использовано универсальное и естественное, то есть неотчуждаемое право нации на государственное самоопределение. Легитимность его заключается в том, что решение курултая явилось выражением исторической и политической воли казахского народа и принято подлинными представителями народа, выразившими его волю в форме конституционного акта.

Этот случай потому и уникальный, что в последующей истории Казахстана использование права нации на самоопределение было превращено в циничную формальную акцию. Так, например, учредительный съезд (ЦГА РК, 21: 1-289), провозгласивший учреждение Кир(Каз)АССР прошел почти полтора месяца спустя после ее образования высшими органами власти РСФСР (Декреты Советской власти, 1979: 97-100). А трансформация КазАССР в КазССР было осуществлено Верховным Советом СССР [16], видимо, полагавшим, что казахи будут рады новому статусу республики и поэтому их легитимное волеизъявление не имеет значения.

Заключение. Таким образом, признаки, характерные для состоявшегося государства, в Республике Алаш были представлены в начальной стадии (форме), имеющей потенциал для трансформации в полноценное суверенное государство. Алаш Орда в качестве правительства, т.е. высшей исполнительной ветви государственной власти, сумела подняться до уровня самостоятельного политического института на территории России наравне с другими самопровозглашёнными всероссийскими (*Комуч, Уфимская директория, Временное всероссийское правительство А. Колчака*), национальными (*Украины, Азербайджана, Баикирии и др.*), областными (*Сибири*) правительствами, не признававшими над собой верховной власти. Тем самым она являлась носителем суверенитета независимого Казахского государства.

По стечению исторических обстоятельств Республика Алаш как суверенное государство просуществовала исторический миг – чуть более двух лет. Но это не принижает её непреходящую историческую роль и значение. В лице Алаш было восстановлено единое казахское государство и оно начало формироваться в виде автономии, как это отражено в трудах отечественных и зарубежных ученых. Но затем оно быстро переросло в суверенное, самостоятельное государство. Автономный статус не мог утвердиться, так как Россия не

состоялась в статусе федерации, способной охватить автономные республики. Этот нюанс зачастую ускользает из поля зрения исследователей, или сознательно игнорируется.

Список литературы и источников:

- Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. Алматы: Малое издательство «Айқап». 1992. 192 с.
- Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. / Әлихан Бөкейхан. Толықт. екінші бас. Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры. Т. VIII. 2018. 600 с.
- Бөкейхан Ә.Н. (1866–1937). Шығармаларының 9 томдық толық жинағы - Полное собрание сочинений в 9 томах. Астана: «Сарыарқа» БҰ. Т. VI. 2013. –598 с.
- Бөкейханов Ә. Мен кадет партиясынан неге шықтым? – Оренбург: «Қазақ». 1917. 23.12. № 256. 1 б.
- Государственный архив Томской области РФ (ГАТО). Ф. Р-552. Оп. 1. Д. 7. Лл. 1-99.
- Декреты Советской власти. М. 1979. Т. 10.
- Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов Ш. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. Алма-Ата. 1975.
- Известия из Томска. Омск: «Революционная мысль». 1917. 21 декабря. - № 76. С. 3.
- Казахам, свободным гражданам обновляемой России! Минск. 16.03.1917 г. Семипалатинск. Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. 1917. № 11.
- Казахская Советская Социалистическая Республика // Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. М.: Советская энциклопедия. 1969-1978
- Красноярский краевой краеведческий музей (ККМ). Ф. 7928. Оп. 119. Д. 1315. Л. 119.
- Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. // «Қазақ». 1917. 21.11. № 251. 1-2 с.
- Қыр баласы. Түркістан. // «Қазақ». 1917. 22 апреля. № 226. С. 1.
- Сталин И. Об очередной задаче Советской власти. // В кн. «История советской конституции в декретах и постановлениях Советского правительства. 1917-1936. Москва. 1936.
- Сырттанұлы Б. Өмірі, шығармашылығын / Құрасты.: Е. Токтарбай. Нұр-Сұлтан: «Алашорда» Қоғамдық қоры. 2019. 248 б.
- ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 1. Д. 21. Лл. 1-289.

References

- Alash-Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents] / Sost. N. Martynenko. Almaty: Maloye izdatel'stvo «Aykap». 1992. 192 s. (In Russian)
- Bokeykhan A. Shigarmalary – Sochineniya. / Alikhan Bokeykhan. Toliqt. ekinshi bas. Astana: «Alashorda» Qogamdıq qori. T. VIII. 2018. 600 s. (In Kazakh)
- Bokeykhan A.N. (1866–1937). Shigarmaların 9 tomdıq tolıq zhinagy - Polnoe sobranie sochineniy v 9 tomah. Astana: «Sariarqa» BÜ. T. VI. 2013. –598 s. (In Kazakh)
- Bukeykhanov Ä. Men kadet partiyasınan nege şıqtım? – Orenburg: «Qazaq». 1917. 23.12. № 256. 1 b. (In Kazakh)
- State Archive of the Tomsk Region of the Russian Federation (SATR RF). F. R-552. In. 1. C. 7. L. 1-99.
- Dekrety Sovetskoy vlasti [Decrees of the Soviet government]. M. 1979. T. 10. (In Russian)
- Zimanov S.Z., Dauletova S.O., Ismagulov SH. Kazakhskiy otdel narodnogo komissariata po delam natsional'nostey RSFSR. [Kazakh Department of the People's Commissariat for Nationalities of the RSFSR]. Alma-Ata. 1975. (In Russian)
- Izvestiya iz Tomska. [News from Tomsk]. Omsk: «Revolutsionnaya mysl'». 1917. 21 dekbarya. - № 76. S. 3. (In Russian)
- Kazakham, svobodnym grazhdanam obnovlyayemoy Rossii! [To the Kazakhs, free citizens of a renewed Russia!] Minsk. 16.03.1917 g. Semipalatinsk. Byulleten' Semipalatinskogo oblastnogo ispolnitel'nogo komiteta. 1917. № 11. (In Russian)
- Kazakhskaya Sovetskaya Sotsialisticheskaya Respublika [Kazakh Soviet Socialist Republic] // Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya / gl. red. A. M. Prokhorov. 3-ye izd. M.: Sovetskaya entsiklopediya. 1969-1978 (In Russian)
- Krasnoyarsk Regional Museum of Local Lore (KRMLL). F. 7928. In. 119. C. 1315. L. 119.
- Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі. // «Qazaq». 1917. 21.11. № 251. 1-2 s. (In Kazakh)

Qır balası. Turkistan. // «Qazaq». 1917. 22 aprelya. № 226. S. 1. (In Kazakh)

Stalin I. Ob ocherednoy zadache Sovetskoy vlasti. [On the next task of Soviet power] // V kn. «Istoriya sovetskoy konstitutsii v dekretakh i postanovleniyakh Sovetskogo pravitel'stva. 1917-1936. Moskva. 1936. (In Russian)

Sirttanuly B. Omiry, shıgarmashılıgın / Qurast.: E. Toqtarbay. Nur-Sultan: «Alaşorda» Qogamdıq qorı. 2019. 248 b. (In Kazakh)

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 5. In. 1. C. 21. L. 1-289. (In Russian)

МРНТИ 03.20.00

**ФЕНОМЕН МАГЖАНА – ПОДВИГ ВО ИМЯ
СВОЕГО НАРОДА И НЕЗАВИСИМОСТИ****Касымов Сабыр Ахметжанұлы^{1*}**

¹Кандидат юридических наук, руководитель Проектного офиса Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Казахстан, г. Астана. E-mail: kaharmani@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье представлены тезисы выступления автора на Международной научно-теоретической конференции «Магжан Жумабаев – великий поэт Туранской цивилизации и идеи Алаш», которая прошла 23 июня 2023 г. в г. Петропавловске. Статья посвящена общественно-политической деятельности М. Жумабаева. Автор отмечает, что феномен М. Жумабаева заключается в его прогрессивных взглядах, а также в бескорыстном патриотизме, высоком и честном служении своему народу, несмотря на постоянный контроль и преследование большевистско-сталинской властью, а затем и последовавшие политические репрессии.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, движение Алаш, патриотизм, просвещение, манифест, национальная свобода, политические репрессии, реабилитация жертв репрессий

ҒТАХР 03.20.00

**МАҒЖАН ФЕНОМЕНІ-БҰЛ ӨЗ ХАЛҚЫ МЕН ТӘУЕЛСІЗДІГІ
ҮШІН ЖАСАЛҒАН ЕРЛІК****Қасымов Сабыр Ахметжанұлы^{1*}**

¹Заң ғылымдарының кандидаты, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның Жобалау офисінің басшысы. Қазақстан, Астана қ. E-mail: kaharmani@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада 2023 жылдың 23 маусымында Петропавл қаласында өткен «Мағжан Жұмабаев-Тұран өркениетінің ұлы ақыны және Алаш идеясы» атты халықаралық ғылыми – теориялық конференцияда автордың сөйлеген сөздері, ғылыми тұжырымдары берілген. Мақала М.Жұмабаевтың қоғамдық-саяси қызметіне арналған. Автор М.Жұмабаев феноменін зерделеген. М.Жұмабаевтың прогрессивті көзқарастарын, сондай-ақ большевик-сталиндік биліктің үнемі бақылауы мен қудалауына, қуғын-сүргінге ұшыратуына қарамастан, тарихи тұлғаның ұлтын сүйу, халқына адал қызмет ету феноменін тұжырымдаған.

Түйін сөздер: Мағжан Жұмабаев, Алаш қозғалысы, патриотизм, ағарту, манифест, ұлттық бостандық, саяси қуғын-сүргін, қуғын-сүргін құрбандарын ақтау

IRSTI 03.20.00

**THE PHENOMENON OF MAGZHAN – A FEAT IN THE NAME
OF ITS PEOPLE AND INDEPENDENCE****Kasymov Sabyr Akhmetzhanuly^{1*}**

¹Candidate of Legal Sciences, Head of the Project Office of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression. Kazakhstan, Astana. E-mail: kaharmani@mail.ru

*Corresponding author

Abstract. The article presents the abstracts of the author's speech at the International Scientific and Theoretical Conference "Magzhan Zhumabaev - the great poet of the Turan civilization and the ideas of Alash," which was held on June 23, 2023 in Petropavlovsk. The article is devoted to the socio-political activities of M. Zhumabaev. The author notes that the phenomenon of M. Zhumabaev lies in his progressive views, as well as in selfless patriotism, high and honest service to his people, despite the constant control and persecution by the Bolshevik-Stalinist authorities, and then the subsequent political repressions.

Key words: Magzhan Zhumabaev, Alash movement, patriotism, education, manifesto, national freedom, political repression, rehabilitation of victims of repression

Құрметті халықаралық конференцияға жиналған қауым! Аса құрметті қонақтар!

Біріншіден. Әрине ұйымдастырышыларға, яғни, Солтүстік Қазақстан облысының басшыларына, әкімат қызметкерлеріне, ғалымдарға, Түрік әлемі мен қазақ халқының бостандығы және Алаштың Ұлы жыршысы болған Мағжан Жұмабаевтың 130 жылдығына арнап, тез арада халықаралық конференцияны ұйымдастырғаны үшін алғысымды білдіремін.

Бірақта, жаңа ғана облыс әкімі Айдарбек Сейпелұлы айтқандай, осы конференцияның жоғары деңгейді өтуіне Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың тапсырмасы түрткі болған. Әрине, Президентімізге мың да бір рахмет!

Ал, енді Президенттің бастамасын жалғастырып, Мағжанның ерекше, зор саяси-қоғамдық қызметін, сондай-ақ баға жетпес мұрасын мемлекеттік деңгейде бағалау үшін баршамыз, нақты жұмыс жасауымыз керек. Бүгін қабылданатын резолюцияға осы бағыттағы қажетті ұсыныстар кіргізу керек.

Екіншіден. Көптен бері Мағжан туралы өзімнің тұжырымдамаларымды қалай, қай жерде айтсам деп жүрген едім. Бүгін, сондай сәт келген сияқты.

Мағжан Жұмабаевтың мұрасы әлемдік деңгейде маңызды болуы үшін, біздің конференцияға басқа мемлекеттердің ғалымдары қатысып отырғандықтан, баяндамамды бәріне түсінікті тілде айтуға рұқсат етіңіздер.

Уважаемые участники международной конференции! Дорогие гости!

Как вы знаете, третий год работает Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане, созданная Главой нашего государства. Многое сделано. В частности, по инициативе Госкомиссии рассекречено более 2 млн. 400 тыс. документов. Рассекречиваются материалы уголовных дел, заведенные на жертв политических репрессий, в том числе на выдающегося казахского поэта, одного из идеологических лидеров национально-освободительного движения Алаш в Казахстане Магжана Жумабаева.

В разработанном нами новом законопроекте мы предлагаем исключить все законодательные ограничения по архивным материалам, связанным со сталинскими репрессиями в связи с отсутствием в них государственных секретов независимого Казахстана, а также истечением сроков давности. Поэтому, мы надеемся, что не только поэтическая, но и все другие стороны общественно-политической деятельности легендарного патриота и певца-акына национальной свободы, выдающегося идеолога и просветителя М. Жумабаева будут раскрываться и доступны для изучения.

Длительное время, занимаясь проблемой политических репрессий в Казахстане, изучая материалы в отношении отдельных людей, подвергшихся репрессиям, узнаешь и оцениваешь отдельные стороны и особенности конкретной личности по сравнению с другими. В этом отношении личность М. Жумабаева уникальна, является эталоном служения творческого деятеля своему народу.

О поэтическом таланте М. Жумабаева о его мастерстве, как поэта говорили и будут говорить специалисты. Я хочу вкратце сказать об его общественно-политической деятельности, его бескорыстном патриотизме, его высоком и честном служении своему народу, о его прогрессивных на тот период предсказаниях и других особенностях его жизнедеятельности.

Об особом таланте М. Жумабаева, как о настоящем борце на идеологическом фронте писали его современники. В частности, Валерий Брюсов называл его «казахским Пушкиным». Алькей Маргулан отмечал, что если для англичан выдающимся поэтом является Шекспир, для русских - Пушкин, то для казахов – Мағжан. О месте Мағжана в литературе, общественной

жизни высоко отзывались Мухтар Ауэзов, Халел Досмухамедов, Султанбек Ходжанов и многие другие.

Сегодня мы восхищаемся его поэтическим даром, чистотой его поэзии. Однако, мы еще всесторонне не изучили, не раскрыли феномен его личности, его просветительское и научное наследие, его дела и поступки как великого патриота своей Родины, своего народа, мудрого политического деятеля, философа и предвестника будущего.

Феномен М. Жумабаева заключается в том, что на протяжении всей своей жизни, находясь под постоянным контролем и преследованием большевистско-сталинской власти, а также созданных ими карательных органов как в центре, так и в Казахстане, он:

- во-первых, своевременно, одним из первых в силу своего пророческого таланта понял антинародность и губительность насильственно-революционной политики большевиков и советской власти в Казахстане. Назвал ее «жын жайлады». Как видите, одним словом, он точно охарактеризовал весь разгул демонизма, всю вакханалию, беззаконие и жестокость, творящуюся вокруг;

- во-вторых, до конца своей очень короткой, прерванной сталинскими карателями жизни, весь свой талант направил на разоблачение режима, на пропаганду и возвышение национально-освободительной борьбы, на защиту национальной культуры, на прославление подвигов и героизма наших народных батыров;

- в-третьих, борьба за национальную свободу, возрождение справедливости, прославление патриотизма и национального духа народа в поэзии М. Жумабаева – одно из главных проявлений шедевра его творческого гения и неповторимого таланта».

Между тем, многие другие поэты и писатели его времени закрывали глаза на разрушение аула, насильственное уничтожение веками сложившегося традиционного уклада жизни, культуры, на лишение источников жизнеобеспечения, а также массовые политические репрессии, жестокое подавление восстаний и протестов, приведших наряду с наступившей природной засухой к гибели половины казахского народа.

Эти «инженеры» и «лекари душ», став рупорами большевистского режима, писали поэмы, прославляли тирана И. Сталина, непосредственных палачей, организовавших массовое убийство невинных людей, называли их «батырами», получали за это почетные звания, должности, признания и становились авторитетами в тогдашнем обществе.

За эти служения сталинскому режиму и советской власти, они стали заслуженными деятелями, народными писателями, становились «законодателями мод», им ставили памятники, их именами назывались города и улицы. Их имена были настолько крепко вбиты «красными буквами» в историю советского Казахстана, что мы до сих пор не можем дать объективную оценку их роли и месте в нашей истории.

В силу присущей ему честности, бескорыстной и преданной любви к своему народу Магжан просто не мог быть таким. В этом его ФЕНОМЕН, В ЭТОМ ВЕЛИЧИИ его личности, в этом заключается неиссякаемая сила уважения и притяжения к нему тысяч и тысяч наших соотечественников.

В чем конкретно этот феномен выражался. Назову лишь некоторые из них.

Когда, основная часть наших государственных политических и творческих деятелей увлеклись марксистско-ленинской идеологией, так называемой пролетарской культурой, социалистическим реализмом, Магжан написал манифест «Табалдырық». В нем он теоретически обосновал и предложил в идеологической, творческой, культурной политике в Казахстане, нашим политическим и культурным деятелям, не теряя наши основные национальные ценности, руководствоваться высокими порогами: стандартами цивилизованных, передовых стран мира, а не брать и не поддаваться насаждаемым отсталым, негодным образцам и стандартам революционным «кульпросвету».

Когда большевистские идеологи, советская пропаганда доказывали, что коммунизм победит во всем мире, государства как формы организации общества исчезнут и границ между ними не будет, и когда, все поддерживали лозунг «Пролетарии всех стран соединяйтесь» - М. Жумабаев воспевал великий и сакральный Туран, предсказывал и писал, что общие исторические интересы тюркских народов, их территориальная и генетическая общность, общность культуры и языка, могут быть более надежной гарантией и защитной силой

возрождения казахской национальной государственности, сохранения безопасности тюркских государств и народов.

Когда большевистско-коммунистическая пропаганда объявляла сторонников политического и экономического суверенитета, наших борцов за национальную свободу и независимость Казахстана «буржуазными-националистами», «врагами народа», «бандитами», «контрреволюционерами» и «шпионами», Магжан писал поэмы, пламенные стихи о них и наших батырах, защищавших наш народ и наши земли от захватчиков и колонизаторов.

Ярким свидетельством этому служат поэмы «Қорқыт», «Батыр Баян», «Ертегі», «Оқжетпестің қиясында», «Жүсіп хан» и другие его произведения, где он прославлял Аблая, Кенесары, Наурызбая и многих других защитников нашего Отечества. Путем прославления великих защитников и батыров, основателей Казахского ханства и собирателей земель казахского народа, он призывал своих современников к национально-освободительной борьбе.

Приведу лишь некоторые шедевры его поэтико-патриотического гения:

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?

Түрікке адамзатта ел жеткенбе?

Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,

Тұранның ерлеріне ер жеткенбе?!

«Кұдай-ау, мәңгілікке қарғамасаң,

Кенедей енді неге ер тумайды?!

Кене жоқ, ізін басар іні де жоқ,

Дариға! жүрегімді дерт ұлайды», - деп зар жырлады.

Феномен М. Жумабаева на взгляд исследователей, заключается также и в том, что своей бескомпромиссной правдой, прославлением борьбы и борцов за национальную свободу Казахстана с одной стороны, он был опасен для большевистско-сталинской власти, а с другой стороны, обладая блестящим поэтическим талантом, бескорыстно и честно служившим своему народу, пользуясь широкой популярностью, он был неуютен для имиджа творческой и политической казахской элиты, поскольку на его фоне они выглядели серыми и невостребованными. Магжан был кумиром просвещенной и патриотически настроенной части казахского населения, особенно он был властителем дум молодежи.

В заключение коротко об увековечении памяти о Магжане Жумабаеве.

На самом деле его короткая, всего неполных 45 лет жизни - это гражданский подвиг. Это борьба за национальную свободу и независимость Казахстана. Но к сожалению, за 30 лет независимости мы не смогли поднять М. Жумабаева на ту высоту, которую он заслуживает, дать надлежащую государственную оценку не только его таланту, но и его героической жизни, всецело посвященной народу.

Ученые и эксперты Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий причиной такого положения дел считают, что за годы нашей независимости мы не приняли ни одного нормативного правового акта по политической реабилитации борцов, (наших кахарманов) за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, увековечению их героизма и подвига.

Поэтому, как уже дважды отметил наш Президент, ставятся памятники партийно-советским руководителям и другим деятелям, не заслуживающим такой почести, «в том числе тем, кто непосредственно был задействован в массовых репрессиях».

Мы еще не выработали государственно-правовые основания: кого мы вправе признать кахарманами, а кого нельзя относить к ним. И только, благодаря общественности Северо-Казахстанской области, зиялы қауым, потомкам увековечивается память о Магжане, в основном в пределах одной области. А в отдельных регионах названы лишь улицы и школы.

Хочу высказать свою позицию по этой проблеме. На мой взгляд для Северо-Казахстанской области, объективно в условиях независимости являются востребованными две великие личности, которые заслуживают высокой государственной оценки. Это конечно Магжан Жумабаев и Смагул Садвакасов. Встает вопрос почему?

Почему Магжан, я уже ответил. О Смагуле Садвакасове широкая общественность мало знает, поскольку у него нет потомков, за него некому хлопотать, кроме Дихана Қамзабекұлы и некоторых других.

В двух словах скажу о Садвакасове. Смагул Садвакасов, занимая должность Министра образования, также совершил гражданский подвиг. Вместе со своими единомышленниками Жалау Мынбаевым, Султанбеком Ходжановым выступил против подготовленной Голощекиным и его командой, согласованной лично со Сталиным, авантюрной, антинародной программы «Малый Октябрь в Казахстане». Он обосновал, что реализация этой программы приведет к массовой гибели простых людей и станет настоящей трагедией и катастрофой для казахского народа. За это он подвергся политическим репрессиям, был изгнан из Казахстана и умер при неизвестных загадочных обстоятельствах в Москве.

Если бы государственная и казахская общественно-политическая элита поддержала бы его позицию, возможно, Казахстан избежал бы этой катастрофы, когда погибло более половины казахского народа.

Мы благодарны братскому народу Турции, они признали заслуги М. Жумабаева перед тюркскими народами и поставили в своей столице Анкаре памятник. В столице Казахстана, за независимость которого он посвятил и отдал свою жизнь до сих пор не нашлось места. Зато славим и ставим памятники рупорам и пропагандистам сталинизма.

И наконец. В резолюцию нашей конференции вношу следующие предложения:

Первое. На государственном уровне осуществить политическую реабилитацию общественно-политической и творческой деятельности М. Жумабаева.

Второе. Обратиться к Президенту Республики К. Токаеву с просьбой взять решение этих и других вопросов, связанных М. Жумабаевым взять на личный контроль.

Просить Президента Казахстана дать поручение соответствующим структурам об инициировании вопроса по включению в список всемирного наследия ЮНЕСКО выдающегося творчество М. Жумабаева и поднять его на международный уровень.

Третье. Признать его творческое наследие национальным достоянием и государственной ценностью, подлежащей широкой пропаганде и использованию в воспитании подрастающего поколения.

Четвертое. Обратиться к Правительству Республики Казахстан для того, чтобы в столице Казахстана, в г. Астане на левом берегу поставить памятник выдающемуся защитнику казахского народа и просветителю, борцу за независимость Казахстана Магжану Жумабаеву.

Пятое. Обратиться к Министерству науки и высшего образования и Министерству просвещения о включении в учебные, научно-методологические программы ВУЗов и средних, специальных заведений - изучение его наследия.

Шестое. Обратиться к Министерству культуры и спорта по созданию документальных и художественных фильмов о творческой и общественно-политической деятельности М. Жумабаева.

Седьмое. Обратиться к Министерству иностранных дел РК на примере Турции, в других наших соседних братских государствах, в которых творческое наследие М.Жумабаева ценят, уважают и поддерживают, в пределах своих компетенции провести соответствующую работу с целью широкой пропаганды непреходящего наследия.

Список литературы:

Жұмабаев М. Шығармалары. 1 том. Алматы: «Жазушы», 2013.376 б.

References

Zhumabayev M. Shygarmalary. 1 tom. Almaty: Zhazushgy, 2013. 376 b.

ҒТАХР 03.00.00

**«ҚАЗАҚ», «САРЫАРҚА» ГАЗЕТІНДЕГІ
БОЛЬШЕВИКТЕР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР****Сәрсембина Құралай Қуандықызы^{1*}**

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері. Қазақстан, Астана қ. E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері беттерінде жарияланған Алаш зиялыларының большевиктердің заңсыз іс-әрекеттерін әшкерелейтін мақалалар сарапталды. Алашорда үкіметі Қазақ газеті арқылы халықпен тікелей байланысқандығы, барлық саяси – экономикалық, әлеуметтік, мәдени мәселелерді халықпен ақылдасып шешкендігі, барлық өңірлерден саналы азаматтар, яғни көзі ашық, діни сауатты, бай-бақуатты, тіпті қарапайым азаматтар да, барлығы бір ауыздан Алашорда үкіметін қолдағандығы түйінделеді. Көзі ашық адамдардың жергілікті жерлердегі қазақ комитеттеріне, земствоға мүше болғандығы, Алаш милициясы, Алаш әскері құрамына кіріп, азаттық жолындағы күреске жұмылғандығы тұжырымдалады. «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері беттерінде елді бүліншіліктен қорғау мақсатында большевиктердің шынайы бейнесі әшкереленіп, елді сақтандыру мақсатында көптеген мақалалар жазылды.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық мүдде, ұлттық сана және т.б.

МРНТИ 03.20.00

**СВЕДЕНИЯ О БОЛЬШЕВИКАХ В ГАЗЕТАХ
«КАЗАХ», «САРЫАРКА»****Сарсембина Куралай Куандыковна^{1*}**

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана. Казахстан, г. Астана. E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье проанализированы материалы, опубликованные на страницах газет «Казах» и «Сарыарка», разоблачающие незаконные действия большевиков со стороны алашской интеллигенции. Отмечается, что правительство Алашорды напрямую общалось с населением через казахскую газету, консультировалось с населением по всем политическим, экономическим, социальным и культурным вопросам, информировало граждан из всех регионов, то есть непредубежденных, религиозно грамотных, богатых и процветающих, даже простых граждан, все единодушно поддержали правительство Алашорды. Делается вывод, что непредубежденные люди были членами местных казахских комитетов, земств, входили в состав алашского ополчения, армии Алаш и участвовали в борьбе за свободу. Чтобы защитить страну от разрушения, на страницах газет «Казах» и «Сарыарка» был разоблачен истинный образ большевиков, и было написано много статей, направленных на защиту страны.

Ключевые слова. политические репрессии, тоталитаризм, национальные интересы, национальное самосознание и т.д.

IRSTI 03.20.00

INFORMATION ABOUT THE BOLSHEVIKS IN THE NEWSPAPER "KAZAKH", "SARYARKA"

Sarsembina Kuralai Kuandykovna^{1*}

¹Candidate of historical sciences, leading researcher of the branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana. Kazakhstan, Astana. E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Corresponding author

Abstract. The article analyzed articles published on the pages of the newspapers "Kazakh" and "Saryarka" exposing the illegal actions of the Bolsheviks by the Alash intelligentsia. It is noted that the government of alashorda communicated directly with the population through the Kazakh newspaper, consulted with the population on all political, economic, social and cultural issues, informed citizens from all regions, that is, open – minded, religiously literate, rich and prosperous, even ordinary citizens, all unanimously supported the government of Alashorda. It is concluded that open-minded people were members of local Kazakh committees, zemstvo, were part of the Alash militia, the Alash army, and were involved in the struggle for freedom. In order to protect the country from destruction, the true image of the Bolsheviks was exposed on the pages of the newspapers "Kazakh" and "Saryarka", and many articles were written to protect the country.

Keywords. Political repression, totalitarianism, national interest, national consciousness, etc.

Кіріспе. XX ғасырдың басында ұлттың қалтқысыз сүйген зиялылар шоғыры қалыптасты. Алаш зиялыларының ұлтты сүю қасиеті діни сауаттылық пен ұлтының жан-дүниесін жете ұғынғандықтан да ерекше болды. «...Теңдік жолында адам дәрежесі кім болса ол болсын тең боларға тиіс. Түрі, діні, тілі, тегі, күші, ісі, әл-ауқаты бірдей болмағанмен адам баласының адамдығы бірдей. Дінсіз болсын, тілсіз мақау болсын, тексіз құл болсын, малсыз жарлы болсын адам емес деп ешкім айта алмайды. Адам болған соң адамдық дәрежесі бірдей болуы тиіс» (Қазақ, 1998: 328), - деп жазғандарынан олардың барлық мәселеге адамдық өлшеммен қарағандығын көреміз. Демек, олар «өзіне» де «өзгеге» де өркениетті көзқараспен қараған.

Елінің азаттығы жолында шоғырланған зиялылар аласапыран уақытпен арпалыса жүріп, бастарын бәйгеге тігіп, тар қапаста күңіренген халқына шамшырақ бола білді. Ғасырлардан ғасырларға жалғасқан өктем саясаттан теперіш көріп, жасып қалған ұлттық идеяны өмірге енгізіп кетті. Ақылмен қараған адамға ұлттық идеяны халық санасына сіңіру үшін «Қазақ» газетін шығарып, партия құрып, оның атын «Алаш» деп қойды. Үкімет құрып оны Алашорда деп атады. Қазақ газеті мен халық арасындағы байланыс күшті болды. Өзара сенімнің арқасында қоғамға зиянды «тұлғалар» әшкереленді, ұлтқа зиянды арнайы «тапсырыспен» жазылған дүниелердің зиянды екендігі айтылды. Бір сөзбен қайырғанда, қазақ ұлтының мүддесіне қауіпті мәселелер халыққа жеткізіліп, халықты жаманшылықтан сақтандырып отырды. Қазақ газеті ұлт өмірінде дирижер іспеттес болды. Қазақ газеті дүниеге келгенде ғұлама Шәкерім Құдайбердіұлы «Қазақ құтты болсын!» деп өлең жазып; «Дүниеге келді бізден бір талапты ұл, Ержетсе бар қазақтың басшысы бұл...Тірілді өлген үміт қаным қызып...» (Қазақ, 1998: 27), деп қараңғыда жүрген халқын тура жолға бағыттайтын газетке аянбай көмектесуге елді шақырған еді.

Қазіргі кезде Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің өмір сүргеніне күмәнмен қарайтындар да жеткілікті. Бұл да отарлық қалдығы.

Қазіргідей ақпараттық, техникалық даму жоқ, отаршылықтан титықтап, әбден қажыған еліне хабар беріп, бүкіл халықты жинап, съезд өткізудің өзі оңай шаруа емес екендігі де белгілі. Осы тұста Алаш зиялыларының бірі Мұстафа Шоқайдың: «...**Біздің бастан бастан кешірген қасіреттеріміздің себептері біріншіден, қарғыс атқан патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты. Екіншіден, тағы сол патшалық Ресейдің зұлымдығы кесірінен туындайтын өзіміздің әлсіздіктеріміз.** Енді, міне, пашалық Ресей келмесе кетті. Алайда ол қалдырған мирастар — біздің әлсіздігіміз, білім, ғылымнан артта қалғанымыз — тез арада жойыла қоймайды. Осы аралықта өткен жылдар текке кеткен жоқ...», - деп жазғаны да

ойымызға оралып отыр» (Шоқай, 2007: 233). Ұзақ ғасырларға созылған отаршылық жат мінездерді енгізіп кетті.

Алашорда үкіметінің төңірегіне топтасты. Себебі, Алашорда Үкіметі бірнеше ғасырларға созылған отаршылықтан титықтап, қалжыраған халқына азаттық, бостандық тәуелсіздік алып беріп, Қазақ мемлекетін өркениетті тұрғыдан жаңғыртуды мақсат етті. Алашорда үкіметінің төңірегіне топтасқандарға, жалпы ұлт қызметшілеріне қойылған талап та күшті болды. Сол талаптардың бірі ұлт қызметіне ақжүректік пен адалдық еді. Сол заманда ұлтшыл болу арман болды! Мәселен, Алаш зиялысы Міржақып Дулатұлы өзінің «Қазақ зиялылары» атты мақаласында нағыз зиялы халықты құр тәтті сөзбен асырамай, түзу саясат, жемісті жұмыстармен соңына ертетіндігін айтып, «...Адамның алдымен адам сипаты болуы шарт. Өзінен басқаның тілегін тілей алмаған арын, иманын қара басының пайдасы үшін қысқа күнде қырық сататын соғылғандардан қаны тамып тұрған ұлтшыл артық, бірақ біздің қазақтың ұлтшылдары өзге жуан елдердің ұлтшылдарындай емес екені бәрімізге белгілі. Бізді ұлтшыл қылған нәрсе біздің кемдікте, қорлықта жүргендігіміз еді...» (Күзембаева, 2002: 54), - деп, қазақ ұлтшылдығының ерекшелігін жазып та кетті.

Алашорда үкіметі Қазақ газеті арқылы халықпен тікелей байланысып отырды. Бүкіл саяси – экономикалық, әлеуметтік, мәдени мәселелерді халықпен ақылдасып, елмен бірге шешті. Барлық өңірлерден саналы азаматтар, яғни көзі ашық, діни сауатты, бай-бақуатты, тіпті қарапайым азаматтар да, барлығы бір ауыздан Алашорда үкіметін қолдады. Жергілікті жерлердегі қазақ комитеттеріне, земствоға мүше болды. Алаш милициясы, Алаш әскері құрамына кіріп, азаттық жолындағы күреске жұмылды. Сондықтан да, кеңестік тоталитарлық тәртіп Алаш идеясын қолдаған адамдардың барлығын, олардың отбасы мүшелеріне, туыстарына, жақындарына, таныстарына қарсы аяусыз жазалау саясатын жүргізді.

Кеңестік билік қол астындағы ұлттардың азаттығына қарсы болды. Кеңес өкіметіне тән басты сипат сөз бен істің қайшылығы. Заң жүзінде жазылған нәрселер, іс жүзінде орындалмады.

Материалдар мен әдістер. «Қазақ», «Сарыарқа» газеттерінде жарияланған большевиктердің заңсыз іс әрекеттеріне қатысты деректер зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Алашорда үкіметі мен большевиктер бір-бірімен бітіспес жау болды. Оның себебі түсінікті де. Большевиктер билік басына әділдік жолмен келмеді, тіпті Ресей империясының өзін күйретіп, ақсүйек зиялыларын тамырынан қиды. Большевиктердің халықтың көңіл-күйін аулап, эмоциясымен ойнаған саясатын Алаш зиялылары терең білімді кемел адамдар болғандықтан бірден түсінді. Большевиктердің былығын біліп қана қоймай, оның салдарын да даналықпен болжап кетті. Алаш зиялылары халықтың мүддесі үшін большевиктердің шынайы бет-пердесін ашатын мақалаларды (1917 – 1918 жылы жарияланған баспасөз беттерінде көптеп жарияланды) кейінгі ұрпаққа қалдырып та кетті. Бәлкім, сол уақыттағы халыққа кімнің кім екенін айқын көрсетуді қана емес, большевиктер былығынан кейін, ұрпақ кімнің кім екенін ажыратсын деген мақсатты көздеген де болар. Кеңестік билік өздерінің былықтарын жасыру үшін Алаш газеттері мен кітаптарын өртеп, архив қорларында «аса құпия» белгісімен жабық ұстады. Халықты идеологиялық (кеңестік адамды қалыптастыруға) өңдеуге кедергі болар құндылықтардың бәрін жоюға ұмтылды. Бұл да өз алдына жеке зерделенетін тақырып.

Патшаның тақтан құлағаны туралы хабар қазақ даласын үлкен қуанышқа бөлегені белгілі. 1917 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «**Реттену керек**» деген мақалада ескі үкіметтің ісінің бәрі ретсіз болғандығы, Ресейді құртуға таяғандығы, өз бастарының ғана қамын ойлағандығы, өзгелердің мүддесін ойламағандығы жазылды. Россиядағы қалып үкімет басындағылар мен олардың жақынына жайлы болып, басқаларға жайсыз болғаны, жаңа үкіметтің жұрттың бәрін теңгеретіндігі айтылып: «Әттең! Теңдік басқалығымен ескі үкімет тұсында Россия өгей баласы болып жүрген жұрттар, қазір Россияның нағыз баласымен бірдей Отан баласы болды. Қысқасы, жаңа үкімет Россиядағы жұрттардың бәрін теңгеріп, ешкімді өгейсіретпеу үшін бәрін құқық жағынан бір дәрежеге түсірді. Бірін ілгері, бірін кейін қоймай, жұрттың бәрін бәйгеге қатар қосып отыр. Қатар қойып жіберген бәйгеден қалу-озу әркімнің өзінен. Қалған өзіне өкпелемесе, үкіметке енді өкпелей алмайды. Жаңа үкіметтің мақсаты - Россияны жаңарту. Жұрт оны құп алып, «Жаңаруға даярмыз, жаңа қалып бекуіне, Россия жаңаруына қолдан келген көмегімізді аямаймыз» деді. Біздің қазақ та тұс-тұсынан солай деп

жаңа хукіметке телеграм берді. Жаңа үкімет болып, қолы теңдікке жеткенге, кемдікте жүрген қазақ халқының қуанышы өлшеусіз һәм шын көңілден екенінде ешбір шүбә жоқ. Бірақ құр қуанғаннан іс ілгері баспайды. Сөзбен айтылған көмек іспен сипаттанбаса, қысыр күйінде қалады. Россияда жаңа қалып бекуіне істелетін екі іс бар. Біреуі соғысып жатқан жауды жеңу, екіншісі, Россияны жаңарту жабдығын істеу. ... Россияны жаңарту жабдығын істемей, құр жаңаруына тілектеспіз деп қарап отырсақ, онымен Россия қалпы жаңармайды. Елді бұрынғы чиновниктер билесе, бұрынғы жебір болыс-ауылнайлар бақса, онымен еш нәрсе жаңармайды. Жаңа хукімет жұрт билігін жұрттың өзіне беріп отыр.....» (Қазақ, 1998: 369-370), - деп жазылды. Осылайша, Алаш зиялылары Ресейдегі саяси тәртіптің өзгеруіне қуаныш білдіріп, азаттық таңы атқандығына сенді. 1917 жылы 20 наурызда Әлихан, Мұстафа, Міржақып Петроградтан «Алаш ұлына» деген мақала жазып, «Қазақ» газетіне жариялайды: «Азаттық таңы атты. Тілекке Құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бүгін теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз хукімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі хукіметпен алысып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға, малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасымай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында Русия қол астындағы халықтардың бәріне, дін, ұлт, тіл айырмасына қарамай, азаттық әперді. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген Құдайға мың шүкірлік! Бұл бостаншылық кілтін ашқан ерлерге сансыз рахмет!» (Қазақ, 1998: 372-373), - дей келе, әділ үкімет, азат Россиямен бір кемеде екендіктерін, терезе тең болған соң қолдан келгенше көмек беру ісін жазады.

Алаш зиялылары жанталаса жүріп «Қазақ» газеті арқылы Ресейде болып жатқан саяси өзгерістерді халыққа түсіндіріп, азаттық, бостандықтық қадірін білуге шақырып, елді сол мақсатта іс-әрекет етуге бағыттады. Әлихан Бөкейхан «Алаштың талапты азаматына!» деген мақаласында орыстың саяси партияларының ақшасы бар екендігі, жұртқа қызмет қылатын кісісі барлығын, мұжыққа үгіт айтуға әдейі арнап кісі шығарып отырғандығын жазды. Одан әрі қазақ елінде ақша жоқ болғанмен, кісі барлығын айтады. Маусым айында майданға барған жігіттер келетіндігін, бұратана бөлімінде жігіттерге қызмет қылып жүрген жастардың босайтындығын, олар қызметін жұрт үшін сарп ететіндігін, олардың қатарына елдегі мұғалімдер, өзге жастар қосылар деген үмітін айтады: «Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық саяси ісін ұғынбаса, тезек теріп тарқи жолында артта қалады. Бақыт, махаббаттан тысқары болады.

Бұл екеуі жоқ жұртқа тіршілік неге керек?!» (Қазақ, 1998: 396).

Ұлтын сүйген зиялылар «Қазақ» газеті арқылы халықпен байланысып, елге барлық саяси жағдайды хабарлап, өздерінің мақсат-мүдделерін жеткізіп отырған. Сол заманда газет халық пен билік, зиялы арасындағы көпір болған. Газет халықтың айнасы іспеттес еді. Сондықтан да, халықтың ұлттық санасы биік болды. Тіпті, зиялыларымыз халықтың мұқтажына елден жинаған қаражаттың есебін де тиынына дейін есептеп, «Қазақ» газеті бетіне жариялап, халыққа есеп беріп отырған. Міне, осы бір мысалдан –ақ Алаш зиялыларының халықтың қалай бағалағандығын көруге болады. Әділдік пен адалдықтың символы болған зиялыларды халықтың ерекше ықыласпен құрметтеуі де табиғи заңдылық еді. Себебі, ұлтын сүйгендердің еліне, жеріне деген махаббаты биік болды. Өздері де мақалаларында бақыт, махаббат деген түсініктерді кеңінен қолданды. Бұл түсініктер сол кезеңде ұлтты сүюдің өлшемі еді. Алаш зиялыларының еліне, халқына деген махаббатын жеткізу өте қиын. Жүсіпбек Аймауытовтың: *мен ұлтқа кіндігммен байланып қалғанмын. Үзе алмаймын, ұзу де қолымнан келмейді*», - деген мазмұндағы өсиеті де белгілі. Қазіргі таңда махаббат, бақыт түсініктерінің қолданылу аясы да тым тар. Бұл да кеңестік биліктің бір салдары. Шын бақыт – азаттық. Ұлтын сүйгендер азаттыққа жету мақсатында газет шығарып, партия құрып, үкіметті қалыптастырып, елдік мүдде жолында аянбай қызмет жасап жатқан уақытта большевиктер саясаты тамырын жайып, Алаштың мүддесіне қайшы келді.

Алаш зиялыларының мақалаларында большевиктердің жасаған істері жазылып, олардың шынайы келбеті ашылған. 1917 жылы 17 шілдеде Әлихан Бөкейхан «Қазақ» газетіне Орынбордан «Мемлекет халі» деген мақала жариялайды. Онда: «...Мартта жаңа үкімет атып, асып жазалы кісіні өлтіруді жоқ қылған еді. Енді майданда қайтадан жазалыны асып, атып өлтіретін болды. Надандық, қараңғылық арқасында амалсыз қайта жайылдық!

Мемлекет халі зор қетерге айналды. Үкімет күшке салатын жолға бет алды... Мұндай зор мемлекет болатын автономия беретін іс үкімет болмайтын, мұндай істі шешетін учредительное собрание еді. Осыны сылтау қылып кадет партиясының министрлері орнын тастап шықты.

Кадеттің министрлікті тастаған ішкі себебі үкімет болып отырып өз еркін жүргізе алмағаны. Май басынан бері, социалист министрлерден қолағаш байлап барғаннан бері, әскер һәм жұмысшы мәжілісінің қақпалауымен отырды. Бұл мәжілісті сол жаққа аудара басып тұрған жұмысшы партиясының «большевик» атты бөлімі еді. Бұлардың көсемі – серкесі, жазушы Ульянов, жұртқа мәшһүр аты «Ленин».

3-4-інші июлде Петроград көшесіне қанша әскер қару-жарағын асынып шығып, соғыс жасады, үкіметті социалистке алып береміз дегенді бетіне ұстап, Үкіметке жақ әскер, әсіресе атты казак араз шығып, қанша кісі өлімі болып, бүліншілік тоқтады.

Ленин жолдастарымен неміс жалдаған жүзі қара болып шықты. Өзі қолға түспей Германияға қашып кетсе керек. Бірнеше жолдастары абақтыға алынды, сотқа берілді. Майданнан қашқан әскер де большевик – Ленин шәкірттері. Неміс жалдаған большевиктер «Ең алдыңғы оқ Керенскийге» деп те ұран шақырған еді.

Енді большевиктердің жұрт үшін қанша қимыл қылғаны жарыққа шықты. Мемлекет халі қатерде болғаны анықталды» (Қазақ, 1998: 401-403), -деген мазмұндағы жолдар жазылды. Ресей мемлекетін қауіп-қатерге әкелген большевиктердің жасаған істері келтіріледі.

1917 жылғы «Сарыарқа» газетінде «**Большевик бүлігі**» атты мақала жарияланды: «24-нші октябрде социалист партияларының ішіндегі жұмыскерлер партиясының (социал демократ деп атайды) бір бөлімі болшевик атты мартта туған арамзалар «Соғыс дереу токталсын, жер-су, мал-мүлік, қазына, зауыт-фабрика жұртқа кылдай бөліп берілсін, хәкімшілік советтердің (жұмыскер, солдат һәм крестиан ұйымдарын айтады) қолына берілсін» деген ұранын шақырып, Уақытша хукіметке қыр көрсетіп, қару-жарағын асынып шығып, екі астана Петроград-Мәскеудің көшесін қызыл қанға бояп отыр. Болшевиктер ұраны бүгін ғана туған емес, май айынан басталып, июл айында Петроградта қан төгіспен аяқталып, бірсыпырасы түрмеге түсіп, көсемдері Ленин һәм басқалар қашып құтылып кеткен еді, Бұл күнде соғыс токталсын деген ұран әскерді сүттей ұйытып, артынан ертіп, Уақытша хукіметті болшевиктерге женгізіп отыр, 26-ншы октябрден бері астана газеттері токталып, Петроградта не болып жатқанынан толық хабар жоқ еді...» (Сарыарқа, 2017: 285-286). Одан әрі аталған мақалада бір жағынан соғыс болып жатқанда, бір жағынан болшевиктердің соңынан ерген залымдар, ұрылар, қара жүрек солдаттар, қарақшылар өрт қойып, қазына-мүлік бүлдіріп, жұрт талауға кіріскендігі, мемлекет басын қараңғы тұман қоршағандығы, біреуге біреудің сенімі кеткендігі, ұрыс жанжал, талау, қантөгіс көбейгенді бас қорғайтын, мал- мүлік қорғайтын күн туғандығы жазылып: «...Жұрт болып ұйымдасып, бас қорғау камын ойлау керек. Күздікүнгі сиезде бақылаушы (милиция) жасау туралы қылған қаулыны тезбе-тез орындау керек. Өткен нөмірде басылған Әлихан, Ахмет, Міржақыптардың телеграммы да осы бас қорғау жағын аса қатаң айтып, Алаштың азаматтарына тапсырады. Жалпы қазақ болып не істер, оны алдымыздағы 5-нші декабрде болатын Орынбордағы жалпы қазақ сиезі шешер. Әзіргі жұмыс - сентябр сиезінің қаулысын орындай беру.

Жә, Алаштың балалары! һәр қайсымыз һәр жерде домалап жатамыз ба, жоқ болмаса ұйымдасып, жұрт болудың қамын ойлап, айтқан серт, қылған қаулыларды бір іске асырар күн болар ма?!» (Сарыарқа, 2017: 285-286),-деген мәселе қойылады. Осы «Сарыарқа» газетінде болшевиктерге қазанбұзар, мартта туған арамзалар партиясы деген де анықтама беріледі.

Осы тұста Мұстафа Шоқайдың: «Кеңестік Ресейде Үкімет жалпы жұмысшы табының қолында емес, бір ғана большевик партиясының уысында. Кеңес үкіметі шындап келгенде, большевиктер айтып жүргендей, пролетариат диктатурасы да емес, пролетариат арасынан шыққан бір ғана беделсіз топтың диктатурасы.

Шаруалардың ел басқаруға қатысуы туралы айтып жатудың өзі артық. Кеңес зандары бойынша бір жұмысшының дауысы 25 шаруаның дауысына тең» (Шоқай, 2007: 343), - деп жазғаны да ойымызға оралып отыр. Мұстафа Шоқай шығармаларында большевиктердің, кеңестік биліктің қылмысы деректермен дәйектелетіндігін де ескеру керек.

Большевиктер күшпен билік басына келгенде Қарқаралыға Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынов мемлекеттің ауыр жағдайын айқан телеграмма жіберген. Яғни, қазақ комитеті мен мұсылман комитеті ақылдасып бірігіп, милиция құру, ақша жинау қажеттігін, әсіресе

халықты қорғауға милиция (бақылаушы) керек екендігі баса айтылады. 1917 жылғы «Сарыарқа» газетінде «Большевиктер» деп аталатын мақалада большевиктер оқ атып, қылыш суырып, мемлекет билігін қолына алғандығы, сарт, ноғай, қазақ, қалмақ жұрттары бөлінем десен ерік өзінде деп алдын болжамайтын ұшқалақтарды есіртіп қойғандығы, большевиктердің сөзінде тұрлау бар екендігіне сенбеу керектігі баса айтылады. Одан әрі: «Большевиктің әскерлері Сібір қалаларын да бірте-бірте күшпен алып, халық қалап сайлап қойған махкамалардан қызмет иесі адамдарды зорлап шығарып, өздері орнасып жатыр...

...Мал, мүлік, жер, су, фабрика, зауыт - бәрі сендердікі деп құтыртып, ертіп алған ылғи дүлей ақымақ қара күш, кісі қанын судай ағызған Ленин мен жүзі қара жолдастары жұрт сайлап жіберген депутаттарды Таврик сарайына жуытпай, жұдырығын түйіп кіргізбеген.

...Сайлаудан озсам екен деп, аздырып жіберген солдаттары канша қолсыздық қылып, депутат көбейтпек болса да, азда қалған соң, бол-шевиктер мынадай зорлық қылып отыра халық бостандығы партиясынан сайланған депутаттарды ұстап, абақтыға жауып жатыр. Кешеті қара заманда қасқып, Николайға қарсы тұрған ер, көсемдерді тінтіп, ұрып-соғып, жанын қинап жатыр. «Жұрт дұшпаны» деп заң жасап, жарлық шашып отыр. Г. Думаны қуған Николай мен Столыпин жопына түсіп, Учредительное собрание айтқанымды қылмаса, керегі жоқ деп, барша жұрт еркіне қол сұғып отыр. Құдайдан соңғы күшті халықты күшпен қорқытып, қырып, өлтіріп жүгінтемін дейді. Аяғы аспаннан келіп, тырия асқанда бір-ақ білер. Әзір білгенін қыла берсін!» (Сарыарқа, 2017: 358-360),-деп жазылады

Ал, 1918 жылғы «Қазақ» газетінде жарияланған «Орынбор, 1-інші январь» атты мақалада 1917 жылдың саяси оқиғаларына баға беріледі. Өткен жыл бүкіл дүние жүзін алғанда соғыс алаңымен өткендігі, Ресейде зор өзгеріс, зор оқиғалар, зор бүліншілік жылы болғандығы, 1917 жылғы Ресей мемлекетінде болған оқиғаларды жазу газет жүзіне сыймайтындығы жазылып: «...мыңнан астам жыл мемлекет болып, басқа жұрттарды бағындырып, қол астына құраған, сары орыс жұртының ортасына ойран түсіп, бірлігі кетіп, берекесі қашып, ынтымағы ыдырап, өзді-өзі жауласып, қатардан іске аспай шығып, айбыны жоғалып, ары төгіліп, абыройдан айырылған жыл болды. Жылдың басы қуаныш, аяғы ренішпен өтіп тұр.

Романовтарды тағынан тайдыруға себепкер болған Еуропа соғысы, қуанышты ренішке айналдырған халықтың қараңғылығы.

300 жылдан астам Россия мемлекетін билегенде Романовтар өздерін қожа есебінде, халықты құл есебінде ұстап, өз басының пайдасымен болып, халық пайдасына қарамады.

...Бастапқы уақытша үкімет ағзаларының көбі Кадет партиясынан еді. Олар қара жұрттың қамын жемейтін, қарны тоқтар деп, олардың орнын Болшебектен басқа социалист партиясындағылар алды. Большевиктер әкімшіліктен құр қалған соң, ел билігін екінші жолмен алмақ болды. Әскерді азғырып, өзіне аудармақ болды. Әскерді азғырып аудару большевиктерге қиын болмады. Себебі уақытша үкімет одақ патшалардан бөлініп, бітім жасамау жолында болды. Одақ патшалар Германияны мұқатпай, соғысты тоқтатпайтын ниетте болды. Уақытша үкімет одақ патшалардан бөлек бітім жасамаймыз дегені большевиктерді, әскерді азғырып, өз жағына шығаруға зор себепкер болды.

...Ел билігінің тізгінін уақытша хукіметтен алып, тез бітім жасаймыз, бізге еріндер деген соң, еліне қайтқысы келіп отырған солдаттар большевиктерге ерді де кетті. **Большевиктердің шын мақсаты халыққа жаны ашып, соғысты қойдырып, солдаттарды тез еліне қайтару емес, солдаттарды уақытша үкіметке қарсы қару орнында жұмсап, солардың арқасымен әкімшілікті қолына алу еді.** Оны түсінбейтін орыста әскер жоқ. Солдаттардың бәрі қараңғы мұжық ішінен шыққан аяқ астынан арғыны көрмейтін соқыр. Большевиктердің шын мақсаты не екеніне көздері жетпей, большевиктердің алдауына, азғырғанына еріп, уақытша үкіметті түсіртіп отыр. Большевик әкімшілігіне жұрт көнбейміз деп, большевиктер әскер күшімен көндіреміз деп, талай шаһарлардың көшелері қанға боялды. Большевиктер мемлекет ісінің басына мінген соң жаумен соғысуды қойып, әскерлер елмен соғысып кетті. Соғысты жамандағанда большевиктер немістерді аяп жамандамаса, елді аяғаннан жамандағаны мынау істерінен-ақ көрініп отыр. Әкімшілік қолына тисе тез бітім жасаймыз деген уағдасынан да большевиктер табылмай бітім сөйлескен болып, солдаттарды таратпай, ниеті ұстап отырмақ. Сүйеніп отырған солдаттар тарап кетсе, хәкімшіліктен айырылып қаламыз деп қорқады.

Сол күйінде большевиктер жаңа жылға аяқ салып отыр. Большевиктер дәурені көпке бармас, бірақ большевиктің ылаңының кесірі тез арыла қоймас. Большевиктер мемлекет ісінің

басынан көшер, бірақ көшкенінше талайды болдырып, былғап кетер» (Қазақ, 1998: 418-421), - деп большевиктердің саясаты терең сарапталады.

Сонымен қатар, «Қазақ» газетінде Жанұзақ Жәнібеков «Торғай облысының халқына!» деген мақала жариялап, патшаның самодержавасының орнына большевиктердің аяздан ызғарлы комиссар державасы келгендігі, ол соғыстан әлсіреген халықтың мұң-мұқтажын көзіне ілмегендігін, Брест деген қалада большевиктер Германия, Австрия һәм олардың одақтастарымен Россияны бүкіл дүниеге масқара қылған бітім жасағандығын айта келіп, «...Сол бітімнің кесірінен Россия бөлшек-бөлшек болып бөлініп кетті. Большевиктер күн бұрын бітім жасамай тұрып, әскерді таратып жіберді, немістерге қарсы тұратын ешкім қалмады, немістер тоқтаусыз келіп, Отанымыздың көп жерін өзіне қаратып алды.

Пікірі басқа болған, яғни, большевиктерге болмаған, яки, большевиктердің көрсетуі бойынша жүрмей, өзіне керегін өз білгенінше істеймін деген халықтармен соғысуға совет үкіметі көп күш көрсетті. Совет үкіметінің бірнеше айдай істеген ісінің жемісі әртүрлі толып жатқан комиссарлардың ойына келгенін істеуі. Ұрыс-төбелеспен ісі жоқ, жай жүрген кісілерді атып өлтіре беру, красноармеец деген большевиктерге жалданған жұрттан шыққан бұралқылардың адам баласының өмірде көрмегенін көрсетіп, талаулары, әркімнің ертең тірі боласың ба, яки, өлі боласың ба деп, өне бойы қорқып қалтырауы һәм жұрттың, Отанымыздың байлығын құрту болды. Сөйлейтін сөзге, жазатын жазуға берілетін бостандықтар, жиылыстарға һәм ойлайтын ойларға берілетін бостандықтар, тұрған үйіңе ұлықсатсыз ешкімді кіргізбеушілік – революцияның бізге алып берген бұл қымбат нәрселерінің бәрінде қара бұқараға байлық орнына жарлылық берген, нан орнына қан берген, тыныштық орнына қан аралас аққан жас берген совет үкіметі жойды. Аяғының астына салып таптады.

Бірақ халық большевиктердің алдағанын түсініп, совет үкіметін түсіріп, халықты өзі дегеніне би қылып, өзі ойлағанына жеткізетін, учредительное собрание қайтадан құруға қам қыла бастады.Біз, бүкілроссиялық учредительное собрание комитетінің уәкілдері, шын көңілімізбен сіздерден учредительное собрание қорғауларыңызды өтінеміз.

«Жоғалсын Совет үкіметі!» деген ұран шақырып реттеліндер, құралданыңдар, бірігіңдер! Қазақтар, естерінде болсын, сендердің өздеріңіздің пайдаларыңызға муапық қылып, өздеріңіздің тілеулеріңізше әлі хакім айтатын ішінде өздеріңіз сайлаған кісілеріңіз бар жалғыз учредительное собрание ғана...» (Қазақ, 1998: 426-427), - деп терең тұжырымдалған.

Большевиктердің ұлттардың автономиясына қарсы екендігі де алаш зиялыларының мақалаларында жиі қозғалады. «Жасасын Алаш автономиясы! Көркейсін Алаш!» атты мақалада большевиктер большевик еместің бәрін жау көргендігі, шын ұлтшыл орыс зиялылары қашып-пысып жұрт жұмысынан шығып қалғандығы, іс басына өңкей жалаңаяқтар отырғандығы, большевиктердің мемлекет құру құрылтайын да қуғандығы, кейбір мүшелерін атып өлтіргендігі, өздерін «халық комиссары» деп атаушы большевик бастықтары Германиямен бітім жасағандығы айтылады. Қашан да шындықты жазатын алаш зиялылары бұл бітімнің Ресейге пайдасыз болғандығын, Германия атының тұяғы тиген жерді өзі алып, одақтарын олжаға ортақ қылғандығы, соғыс шығынын Ресейге аударғандығы, бітімнің қайда деп немістің бетіне қарайтын орыстан еркек шықпағандығы, орыс солдаттының большевик болдым деп, майданды тастап, бірін-бірі қырудың соңында жүргендігін де жазды. Одан әрі мақалада былай деп тұжырымдалады: «...Социализм ұжмағын орнатам деп Русияны жоғалттың, неміске құл қылып бердің деп орыс халқы қан жылады. Сүйтіп Россия жолдастан бір айырылып, берекеден екі айырылды.

Большевиктер бай мен жарлыны теңгеретін болған соң, жер-суды, мал-мүлікті бөліп беретін болған соң, оңай олжаға қызыққан ұры, қары, ойдан қашқан, қырдан қашқан қулар қосылды, еңбексіз мал табылатын болған соң жұмысшылар большевик болды, завод-фабриктер жабылды, сауда, кәсіп тоқталды. Отарбалар дұрыс жүрмеді. Бір жерден бір жерге азық-түлік бармады. Қымбатшылық, ашаршылық күннен-күнге күшейді. Біреуді біреу талтүсте талау, өлтіру, зорлау, абақтыға жабу деген нәрселер баланың ойынындай болып кетті.

Ертең тірі болуына бүгін ешкімнің көзі жетпеді. Малын, жанын қорғайын дегендер Совет үкіметіне қарсылық қылған болып танылды. Мынауың елге бүліншілік дегендер контрреволюционер аталды.

Большевиктер қаладағы ірі байларды талап, тояттағаннан кейін жалпы жұртқа аранын ашты. Үш жылқыдан артыққа мал басы 100 сомнан алым салмақ болды. Жерге де сондай алым салды. Халықтың шаруасын күйзелткенімен қоймай, діни намысына тиетін заңдар шығарды: неке жоғалсын, менікі-сенікі болмасын, мектептерде дін сабағы оқылмасын деді.

Орыс халқын осынша ойран қылған орыстың жауыз ниетті жаманы һәм көкірегі соқыр надан еді. Біздің де лай судан балық аулайтын арам ойлыларымыз соларға барып қосыла кетті. Большевик заңын, социализм жолын қазақ-қырғыз ортасына орнатпақ болды. Жер-суын ортаға салмақ болды... Орыс большевиктеріне еліктеп, соларға сүйеніп, Алаш азаматтарын жоғалтпақ болды.

Большевиктердің мықты бір жауы автономия алмақ жұрттар еді. Большевиктер Украина даласын қанға бояды. Түркістан автономиясын жоғалтып, халқына ойран салып, Қоқан шаһарын жермен жексен қылды. Үкімет адамдарының біразы жабылды, бірсыпырасы қашып құтылды. Башқұрт автономиясын таратып, азаматтарын абақтыға жапты. Қырымды қанға бояды. Азаматтарын қойдай бауыздады. Қырым мүфтиі Жәмежихан хазіретті әуелі абақтыға жауып, соңынан кескілеп суға ағызып жіберді. Автономия боламын деген жұрттардың әрқайсысының көрген күні осындай болды.

Автономия боламын деген жұрттардың басқаларға қарағанда, аманырағы біздің Алаш. Бірақ бізде құрбансыз болмадық. Алаш азаматтары большевиктің оғына да ұшты, абақтысына да жабылды, қашып та жүрді. Осынша басын өлімге, бейнетке байлағандағысы – Алаш баласын большевик бүліншілігінен аман алып қалу еді.

...Большевик жалғыз өзі ғана жоғалып отырған жоқ. Бүкіл Россияны жоғалтуға таяп кетті. Бұл күнде бұрынғы тұтас, айбынды, күшті Россия жоқ. Қазір әлсіреген, қансыраған, берекесі кетіп, бірлігі қашқан шалажансар, алты бақан, алаауыз Россия қалып отыр. Мұны мұндай күйге ұшыратып отырған большевик, большевикті шығарған орыстың надандығы, қараңғылығы.

Большевик жоғалған соң әр жерде әр түрлі үкіметтер жарыққа шыға бастады. Мысалы, Сібір үкіметі, Самар үкіметі, Башқұрт үкіметі, Алаш Шоқайүкіметі һәм басқалар. Бұл үкіметтердің шығуы һәм түскен жолдары түрліше.

Башқұрт, Алаш секілділер өзінің белгілі мақсаты – автономияларын жарыққа шығару жолында талпынады...»(Қазақ, 1998: 436-437 бб.).

Әлихан Бөкейхан 1918 жылы 17 қаңтарда «Қазақ» газетінде (№260 жарияланған «Саяси хал» атты мақаласында: «...Мұжық, солдат біз большевик дініне кірдік деп қаланы, помещикті, бай мұжықты талап жатыр. Темір жол тоқтады, станциялар, астық сатып алатын уалаяттар, мйдандағы әскер жұтап жатыр.

Біздің қазақ жері әзір бұл Русия лаңынан аман.

Алаштың баласы аман қалар ма, жоқ па, болжап болмайды. Қорқамын жалпы жұрттың қараңғылығынан, басшы болам деп, тонын айналдырып киіп, жұрт тілегін өзінің соқыр тиынына айырбастағаннан.

Аға-іні Алаштың азаматы, берік, бүгінгі үй ара уақ істі таста, мына қараңғы қара бұлт Россия ылаңынан Алаш басын қорғайтын жолға шық.

Россия мемлекеті енді жақын арада үйірге қосылмайды. Біз бірліктен айырылсақ, мына орысша қаңғып кетеміз. Көш бастаған ақсақал аға, зиялы іні, жергілікті жұрт қызметін таза атқар. Жалпы жұртқа мұрындық бол».

Жоғарыда келтірілген деректерден байқап отырғанымыздай, большевиктер өздері насихаттағандай «халыққа жақын» болмаған, заңсыз жолмен билікке келген, аңқау, оқымаған адамдарды соңына ертіп алып, «теңдік, билік» және т.б. ұрандарымен халықты алдап, өзіне қарсы келген күштерді қырып-жойып, азаттық, тәуелсіздікке жаны қас болған.

Алаш зиялыларының кемел білімін ескере отырып, олардың большевиктерге қатысты жазғандарының нағыз шындық екендігін пайымдаймыз. Аласапыран жағдайда не болса да елді бүліншіліктен қорғап, азаттық арманының жалынан айырылмауды мақсат еткен Алаш зиялылары Алашорда үкіметінің маңына шоғырланды. Большевиктердің шынайы жүзін халыққа әшкерелеп, елді адасудан қорғады. Сондықтан да, большевиктер Алашорда үкіметіне өш болды. Алаштықтармен қағасты. Алаш зиялыларының бар «кінәсі» елінің азаттығы жолында қызмет еткендігі еді. Бұл қызылдар билігіне ұнамады.

«Қазақ» газетінде жарияланған «Аттан Алаш азаматы!», - деген мақалада

«Большевиктің дүбірі шыққанда бойын жасырып, құрылмай қалған Алаштың ордасы құрылды. «Алаш Орда» өзін өз тізгінім өзімде, бір үкіметпін деп жұртқа жар салды. Бұл он облыста туып өскен Алаш азаматының құдайдан тілеген тілегінің ең зоры еді. Уақыт келді, шаңырағы көтеріліп, «Алаш Орда» тігіліп отыр. Орданың ішіндегі үйшінің үй ішінде отырған адамдар сұқ көз, сұғанақты қолдан сақтай алады. Бірақ олардың орданың маңайындағы малдарды жауға алдырмай сақтауға шамасы келмейді. Соның үшін үй ішіндегілер үйге ие болғанда, сырттағылар малға ие болуы керек.

Үй ішінде білген білімін ел-жұртының игілігіне жұмсап білімділер отырса, жалпы ел олардың айтқанына жүріп, айдағанына көну керек. Бәріңізге мағлұм, Россияның жауы бұрын неміс болса, былтырғы октябрден бастап үй ішінен жау шықты, ол большевик. Бұл большевик жұртқа не қылмады. Оны айтпай-ақ қояйын, жұрт өзі де білген болар. Большевик малыңа қожа, басыңа би, жаныңа жат болды. Оқыған адамдарыңды мылтығымен атқанда өлмей қалса, қылышымен қырқа тіліп, қарнын жарып, көзін ойып кетті. Басшы адамдарыңды ақпан мен қаңтарда жолаушы қылды. Әбиырыңды ашты, әйелдеріңді еріксіз басты. Алдыңа әзірейілдей ақырып келгенде, есің шығып, сөз қатуға шамаң келмеді, мұның себебі не еді?

... Ау, Алашорда құру ойын емес, оны қорғай алмасаң жұртқа күлкі боларсың. Ол орданы сақтауға қорғаушылар керек. Ол қорушыларды бағуға мол ақша керек. Жоғарғы екі нәрсенің үстіне жүрегінде ұлт махабаты, ел намысы, бабаларың түрік ерлігі боларға керек.

...Жауың кім? Жауың - большевик. Большевиктің тұқымы құрымаса Россия мемлекетінде тыныштық болмақшы емес, тыныштық болмаса, бас көтеріп, «ық» етіп, үніңді шығара алатын емессің»,- дей келе ортақ жау - большевикке қарсы жорыққа аттану кеудесінде жаны, денесінде бабалары түріктің титтей қаны болған Алаш азаматына парыз екендігі айтылады. Өз тізгінім өзімде, жұрт боламын деген адам атқа қонып, қолыңа қару-жарақ алып, большевикке қарсы шығып, ерлікті іспен көрсету қажеттілігі, «...Елден ержүректі жігіттер шықса, құрал тауып жасандыру іс басында, Орда ішінде отырғандар міндеті.

Романов патшаларының ызғарлы билігі астында тұрғанда тот басқан қылыш пен найзаңды шығар, терезесі тең елмен қатар сен де ат жалын құш, соғыс майданында жиылған жұртқа баяғы батыр бабаларыңның ойынын көрсет!

Намыстан жас Алаш! Ұлтыңның қадірлі ұлдарының қанын тегін жіберме?

Қолыңда мылтығы бар адам осы заманда «Ер» атанып жүр. Большевик дегендер кешегі байлардың есігінде жүрген шандыры созылған өңшең малай. Қолына мылтық алса, еркін даланың ерігіп өскен, астына ұшқыр ат мінген ер жігіттерінің қолынан нелер келмес»(Қазақ, 1998: 429-430 бб.), -деп жазылады.

Большевиктердің билікке әділетсіз жолмен, қантөгіспен келуіне байланысты, Ресейде азамат соғысы болғандығы оқырманға белгілі. Азамат соғысы жылдарында аласапыран заман орнады. Ел басына ауыр күн туды. Халық дүрлікті. Ал, Алашорда үкіметі милиция, әскер құрып, елді бүліншіліктен қорғады. Большевиктердің жүргізген саясаты халыққа жат болғандықтан, Алашорда үкіметі ақтармен одақтасты.

1918 жылғы 23 шілдеде **«Қазақ» газетінде (№261) жарияланған «Дутовтың шабуылдан қайтуы» атты мақалада Сейдәзім Қадырбаевтың Дутовтың аман келуіне қатысты айтқан құттықтау сөзі келтірілген:** «...Торғай облысының жері Орынбор губерниясының жерімен көрші болғандықтан хәм Торғай облысының областной мекемелері Орынбор қаласында болғандықтан Торғай облысы Орынбор губерниясымен байлаулы. Орынборды Большевиктер алған соң Торғай облысында да Совет үкіметі орнығып еді. Енді Орынборда Совет үкіметі құлау себепті біздің Торғай облысында да Совет кіметі құлады. Біздің бұл жақтағы Совет үкіметінің бес ай сүрген дәуренінің ішінде не істегенін біліп, істейтін ең жақсылары бастарынан өте ауыр күнде кешірді. Олардың кейбіреулері қашып, Қытай ішіне шығып кетті. Бұл айтқан уақыттың ішінде қазақтың қара шаруаларының көрген зорлық-зомбылығы аз емес. зорлық-зомбылықты көбірек көрген қазақтың Орынборға жақын жердегі болыстары болды. Иманын сатқан қара жүрек Кашириннің отряды 1-Бөрте болысының қазақтарын талағанын хәм сол болыста бір қазақ офицерді өлтіріп кеткенін көзім көрді десем болады. Біз, қазақтар, осы үстіміздегі заманның бір ауыр заман екенін хәм адам баласының тарихында болмаған деп айтуға сиярлық заман екенін хәм мұндай халден бірлікпен, бір-бірімізге көрсеткен жәрдеммен құтылуға болатынын түсіндік....

...Бостандық үшін, аяқ астына басылған халықтың құқықтарын тұрғызу үшін һәм учредительное собраниеі шақыру үшін большевиктермен соғысып жатқан казак-орыстарға тағыда құтты болсын дейміз. Жасасын учредительное собрание! Жасасын казак-орыстар. Жоғалсын жексұрын Совет үкіметі!». Мақалада одан әрі атаман Дутов Сейдәзім Қадырбаевтың сөзіне былай деп жауап қайтарады: «Менің сөзім қысқа. Қазақ халқына менен сәлем сөйлеңіз, олардың арасында мен болдым. Орынбор губерниясының жері тарлыққа айналып, оныда жүру қиынға айналған бір кездерде Қостанай һәм Ақтөбе уездерінің қазақ отырған жерлерін сағалап, Торғай уезіне шықтым. Торғай қазағы мені һәм жолдастарымды жатсынбай, жылы шыраймен қарсы алып, қолдан келген жәрдемдерін аямады. Үйін тікті, қойын сойды, қымызын сапырды, аты өліп жаяу қалған жолдастарыма ат мінгізді. Осы құрметтерді барлық атты казак һәм оның үкіметі атынан қонақ сүйгіш мінезді қазақ халқына тәңірі жарылқасын айтамын.

...Арып-ашып келгенімде қарсы алып, көңіл білдіргеніңізге шын көңілімнен рахмет айтамын». Мақалада Дутовпен бірге келген Қостанай уезі Жетіқара болысының жігіті Сағындық мырза атаман қазақтың берген нәрселеріне баға кесіп, хақын төлеп отырғандығы жазылған. Қазақтан ешнәрсені тегін алмаған, алған затының ақшасын төлеп отырғаны, Қостанайдың Торғай жақ шетіндегі қазақ болыстары, Торғай һәм Ырғыз уездерінің қазақтары атаманның отрядын берілген хабар бойынша үй тігіп, қой сойып, қымызын даярлап қарсы алғандығы туралы деректер берілген.

Алаш зиялыларының большевиктерге қатысты жазылған мақалаларында большевиктерді аяздан ызғарлы, қара ниет, қаны бұзық және т.б. сөздер жиі кездеседі. Бұл тенеулер қызылдардың іс әрекетінен туындаса керек-ті.

«Алаш құрбандары «Сарыарқадан»» деген мақалада соңғы жалпы қазақ-қырғыз съезінің қаулысы бойынша Семейде құрылған атты-жаяу милициясын большевиктердің ұнатпағандығы, мылтықты тапсыр дегендері, оған алаш милициясының ұлтты сақтаудан басқа артық ойлары болмағандықтан, большевиктерге де қарсы келмей, ойындарын да тоқтатпағандары айтылады. Бұл жерде ойын деп әскери жаттығу айтылып отырса керек-ті. Деректі қаз – қалпында ұсынсақ: «6 мартта таңертең сағат 9 шамасында Алаш қаласында мылтықсыз ойнап жатқан атты қорғаушылардың жанына 10-15 солдат келіп, еш сыбыссыз мылтықты бір-екі басып қалады. Ешкімге оқ тимейді. Мылтық даусы шыққан соң бірлі-жарымды жігіт қашуға айналғанда милиция бастығы учительский семинарная шәкірті Қазы Нұрмұхаметұлы жігіттерге айғайлап, «қайда барасындар? Жазықсыз өлсек өлейік, бәрімізді қырма!» деп тоқтау айтып, өзі орнында тұрады. Сол арада мылтық үсті-үстіне атылып, Қазының өзіне де, атына да оқ тиеді. Оқ жүректен тиген екен. Есіл ер сол арада жан тапсырды.

Марқұмның жолдастары ботадай боздап, басып құшақтап, шуласты. Көрген-естіген жан қайғырды. Ертеңіне халық көп жиналып, жаназасы шығарылды.

Алғаш Алаш жолында құрбан болған жас бағланды ұмытпасқа белгі болып қалсын деп, екі рет суретке басылды (біреуі қанды киімімен жатқан халінде, екіншісі халық жаназа оқып сапта тұрғанда табыттағы жатқанын)» (Қазақ, 1998: 432-434). Ұлты үшін жанын құрбан қылған Қазы Нұрмұхаметұлы басында Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатұлы және басқа да зиялылар сөз сөйлеген. Аталған мақалада большевиктің лаңы басылуға жақындаған бір уақытта Алаш туын көтеріп, ел жігітін бастайтын соғыс ғылымын оқыған бірнеше жыл соғыста болып, тәжірибе көріп ысылған бір офицерден айырылып қалғандығы да баяндалады. Орал облысы Алшын уезі, Соңалы болысы, Қаракесек руынан штапс капитан Нұғыман Сарбөпеұлын большевиктердің аяусыз өлтіргендігі туралы айтылады: «... атты казактар Нұғыманды жалаңаштап қамшымен сабап, мылтықтың дүмімен ұрып, ең соңында алты мылтықпен бір басып, өлді деп тастап кетеді. Бірақ ол кезде Нұғыман тірі екен. Соңынан жамағаты Зинаятта Рамазанованың ішкі киімінен басқасын, алтын-күміс нәрселерін, ақшасын, Нұғыманның киімдерін бәрін әлгі залымдар ауылға келіп, жұрдай қылып тонап алып кетіп, бара жатқанда кеудесін сүйретіп, ауылға қарай жер бауырлап келе жатқан Нұғыманды көріп, тағы қылыштың астына алып, мылжа-мылжа қылып, қарнын тіліп, басын жарып, көзін шығарып, ит көрмеген қорлықты көрсетіп өлтірді. Сүйтіп Алаштың маңдайына басқан бір адал жігіті, елінен шығып, большевик дініне кірген бұралқы атты – казактардың қолында өз тұтынған жолын қуып барғанда құрбан болады.

Марқұмды өлтірген отрядтың аты Каширинский отряд аталады.

Нұғыман 28 жаста еді. Артында әбиуырын жабарлық қана киімімен жаңадан босанып, қыз тапқан Зинаятта ханым сынық тиынсыз қалды.

...Қыршын жас қаһарман сабаз Нұғыман мархұмның өліміне шын жүрегімізбен қайғырып, топырағы жеңіл болсын айтып, құдайдан артында қалғандарына сабыр сұраймыз.

...Сүйтіп, большевик заманында қазақ жұрты екі қымбат ұлынан айырылды.

Шеттен хабар алу қиын. Бұл екеуі қатарында тұтынған жол. Құрбаны болған үшінші бір азаматтың опат хабарын құдай есіттірмесін» (Қазақ, 1998: 432-434). «Қазақ» газетінде Міржақып Дулатов жариялаған «Тағы құрбан» деген мақалада Жетісу облысында Үржар деген қаланың қасында большевиктермен болған соғыста Алаш Орда һәм құрылтай ағзасы Отыншы Әлжанұлы оққа ұшқандығы, Садық Аманжолұлы жараланғандығы айтылады. Отыншы Әлжанұлының Жетісу қазақ-қырғзын большевиктер бүліншілігінен аман алып қалу үшін атқа мініп, жігіт жинап, өзі басшылық етіп жүріп қазаға ұшырағандығы жазылған. Осы мақалада Қазақ милициясы үшін 500 мың сом алып берген Шкапский сабазды, баласымен екеуін большевиктер абақтыда атып өлтіргендігі туралы дерек бар (Қазақ, 1998: 434-435). Осы тұста айта кету керек, большевиктердің басбұзар істерінен хабардар болған демократ адамдардың барлығы да, қандай ұлт өкілдері болса да Алашорда үкіметіне жақтас болған.

Алаш зиялылары Алаш газеттерінде автономия, милиция, әскер құру, қаражат жину мәселелерін халыққа талдап түсіндірді. Міржақып Дулатұлы жазған: «Жасасын Алаш аутономиясы! Көркейсін Алаш! Қайтсек жұрт боламыз», - деген мақалада дүние ойран болғандығы, даңқы жер жарған зор мемлекеттер жоғалуға айналғандығы, ат төбеліндей аз елдерге қиын болғандығы, мұндай зор өзгерістер болған емес, мұнан соң да бола бермейтіндігі, әркім қайтсек жұрт боламыз деп жанталасудың себебі айтылып: «...Күнде жиылыс, күнде сайлау шығып, жұрттың мезі болғаны рас: **большевик деген бір бәле шығып, Николайды сағындырғаны да рас.** Мұнан соң қандай жамандық боларына қара халықтың көзі жетпей, бостандықтан көңілі суынып тұрғаны да рас.

...Алашқа жаны ашымайтын қара жүректер, жұрт болғанымызды көре алмайтын қаскүнемдер, ертең не болатынға көзі жетпейтін надандар ізгі ниет, ілгергі тілегімізге қарсы болып, жұрттың көңіліне қорқыныш салатын да шығар. Автономия болуымызға, милиция құруымызға, қазына жинауымызға халықты қарсы құтыртушылар да табылатын шығар. Бірақ халық ойлану керек. Бүгінгісін емес, келер күнін ойлану керек.

Біздің арамызда Алаш тілегіне қарсы болатын кімдер екені белгілі. Бұлар екі түрлі. Бірі – қаны қарайған, ұлт намысы дегеннен бейхабар, жамандықты кәсіп қылып қалған антұрғандар. Бұлар аузы қисық болғанын айнадан көріп, жамандығымды неге қостамайды деп жұрттың бәрімен қас. Бұларға елдің тыныштығынан бүлінгені керек. Жұрт тілегіне қарсы мұндайларға кіретіндер ел ішіндегі партия құмарлар. Бұлар істеп жүрген істері жұртқа зиянды екенін ойламай, партия қуғанын «баққа таласып жүрмін» деп, адасып жүрген надандар. Егер жұрт жұрттықты ойласа, партиясын, тым болмаса, уақытша қоя тұрып, бірлік-береке қылатын болса, Алаш аты бәйгеден келмей қалмас еді. Жок, жұрттық деген құр сөз болып, әркім бетімен жайылып, «баққа таласып», баяғы хайуанға шауып баратын болса, Алаш тілегіне қарсы болды деген осы. Алаш болып, шашау шықпай, Алашордадан басқаны білмейтін болса, «жауымды мұқатам» деп, біреуге тұра шаппайтын болса, өздігінен келіп бізді билеп кететін ешкім жоқ. Әркім өз басымен қайғы болып жатыр. Біз біреуге өзіміз шауып барып, өзіміз шақырып әкеліп, төбемізге ойнатып жүрміз. Бұл мінезіміз бұрын да белгілі еді, әсіресе, кешегі большевик заманында да көрінді. Енді мұнан бұлай жұрттықты ойлап, бірлік қылатын болсақ, Алаш тілегінен басқаға алаң болмай, жұртқа ең пайдалы нәрсе – милицияның керектігіне көзін жеткізсек, жолымыз болғаны», - деп тұжырымдалады. Милицияның не үшін керектігі халыққа түсіндіріледі. Атасы басқа елдермен көрші болып отырғандықтан, солардың бұзақылары бізге тимеу үшін керектігі, **большевик секілді жүгенсіздер көп, солардан елді қорғау үшін керектігі, ішкі губерниялардан күні ертең аш-жалаңаш босқындар келеді, солардың аяғының астында қалмау үшін керектігі, ана жылғыдай оп-оңай алдына салып айдап кетушілер болмау үшін керектігі, қазақ – қырғыз жерін оңай олжа қылғысы келгендерге шаңыраққа қара деу үшін керектігі, автономиялы жұрт екенімізді жат елдерге көрсету үшін керектігі** айтылады. Әскер болмаса, қазына болмаса, автономия ала алмайтындығы, автономия ала алмаса, жұрт

бола алмайтындығы, әскер болса ғана жұрт болатындығы тұжырымдалады (Қазақ, 1998: 439-442 бб.).

Ал, «Талайдың сыры ашылды», - деген мақалада ел басына қиын күн туғанда кімнің кім екендігі айқын білінетіндігі айтылып, большевик дәуірінде жұрттың жылағандығы, тал түсте таланып, азаматы өліп, әйелі зорланғандығы, дүниесі бүлінгендігі айтылып: «...Осындай қиямат қайым күндер туғанда, біздің арамыздан да большевик болып, жұртты қоса талаған, азаматтарымыздың үстінен шағым жүргізген, өлімге бұйыртқан, оққа байлатқан антұрғандар шықты. Большевиктің ғұмыры ұзын болса, бұлар елдің сәнін кетіретін еді. Құдай сақтап, көп жерден большевиктің көзі жоғалды. Халық «үһ» деп демін алып отыр. Әлі де болса да большевиктен құтылмаған елдеріміз бар. Мысалы, Жетісу, Сырдария облыстары. Ол елдер күні бүгінге шейін қырғынға ұшырап жатыр. Міне Большевик талайдың сырын тағы ашты.

Санаң болса, Алаш, енді ойлан! Жайшылықта жап-жақсы болып жүрсе де, таршылықта жалт беріп, жауыңа қосылып, жаныңа қастық қылатын, малыңа құрық салатын кім екенін біліп қой! Мұндай жауыздарды мұнан кейін маңайыңа жолатпа, аластап араңнан шығар! Мұндайлар жұртқа опа бермейді. Ертең тағы бір жамандыққа ұшырасаң, миыңды шағатын, түбіңе жететін осылардан сақтан!» (Қазақ, 1998: 442), -деп жазылды.

«Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы 4 шілдесінде (№ 45, 1-2 б.) Қазақ үкіметі Алашорда тарапынан жарияланған «Бүгінгі күн» деген мақалада: «Бәлшебек кім екені «Қазақта», «Сарыарқада», «Бірлік туында» неше рет жазылған. Өліпті таяқ деп білмейтін, надан, қалтадан бөлек түк көрмейтін, арамза, бәлшебек жұртты қалай билесін. Бәлшебек, жазғы тұрғы қарша, астынан еріп құриды. Қарды ерітетін күнен күнге жоғарлаған жазғы тұрғы күн нұры қара бәлшебек хукүметін ірітіп, шірітіп жоғалтқан. Күннен күнге қарсы болып күшейген халық пікірі.

...Жүзі қара, надан бәлшебек найзаға мініп жұрт билейім деп, өзі де құриды. Россия мемлекетінің де мұндағы жұрттың да түбіне жетті. ...Жетісуда бәлшебек қарақты, қазақ-орысты ескі мұжықты, жаңа мұжық – переслен бәрі бәлшебек, адамын қырып, қорасын өртеп, қазынасын талап жатыр. Тұрысбековтердің мешітін бұзып, қорасын өртепті, өздері найман Отыншы басшы болып барып, Көктұманы алыпты, бәлшебектерді ұстап көгендеп қойыпты. Үржар, Көктұмада қазақ, қазақ-орыс, ескі мұжық қол ұстасып бірігіп, ғаскер жиып, құралданып, Лепсі, Қапал, Алматыны бәлшебек құлдығынан құтқармақ болып жатыр. Ұзынқұлақ хабар 8 мың қазақ атқа мініпті. Алаш Орда ғаскер аттандырып, Жетісуды алмақ.

...Мәскеуде жаман ұнның пұты 300 сом, бұда жоқ. Бәлшебектің министрлері ғаскер алып шығып, мұжықтан астық тартып алмақ болып, мұжықтардың жаман қалаларын аралап жүр. Өзі бәлшебек болған мұжық астығын бар болса да қалаларға бермей отыр. Мұның жұрт болмайтыны осы.

...Алаш Ордамен, Башқұрт сәбетімен одақтасып бәлшебекті Оралдан, Сібірден қуып жатыр. Біздің қазақ жерінде уақытша земства, қалаларда дума әр қайсысы өз орнында жұртты билейді. Управалар ісін атқарады... Саяси істер, ғаскер, милитсиа жасау әр облыста, уезде Алаш Орданың жергілікті бөлімінде болады... Біз Сібір хукүметіне Әлиханды жіберіп отырмыз, біз Сібір, Башқұрт аутономиясына құрдастық көзбен қараймыз деп.

Ал Алаштың намысшыл жігерлі ақсақалы, азаматы ел болатын күн туды. Бар жанды, малды, қызметті жұрт ортасына сал, ғаскерге жазыл. Қызметке кір, малды Алаш қазынасына сал, үйдегі уақ нас партияны тоқтат! Мұндай күн жүз жыл түгіл мың жылда қайта келмейді!...» - деген деректер де жазылды.

«Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы номерлерінде жарияланған **«Алашорданың бастығы Ғалиханға Жайнақовтан мынадай телеграм келді», «Дутов телеграмы», «Бәлшебек өлді», «Сейдғазим телеграмы», «Алашорданың Сейдғазимге берген телеграмы»** деген деректер мазмұнынан Алашорда үкіметінің большевиктерге қатысты ұстанған саясаты анық көрінеді. Бәлшебек болған жүзікараларға рақым қылмау керектігі, Қазақ жұмысына Алашордадан бөлек үкімет жоқ екендігі айтылады. Сейдәзім Қадырбаев берген телеграммада бәлшебек болған, Торғай облысын билеген қулар басы Жангелді баласы, Пахомов болып Қазанға қарай қашқандығы, Торғай облысының билігін қолына алғандығы туралы да деректер жазылған (Сарыарқа. 1918. 08.07. №46).

Зерттеу нәтижелері. Ел басына күн туған аласапыран уақытта елдік мүддеге қызмет ету қазақ баласының басына түскен сын болды. Ұлттық идеямен қаруланған, кемел білімді

зиялылар соңғы деміне дейін халқына адал болды. Ұлтының азаттығы, еркіндігі үшін жандарын қиған, тарих төрінде Алаш зиялылары деген атаумен қалған, халқына адал болған оқығандарымыз - тарихымыздағы ерекше құбылыс. Олар қысылтаяң уақытта бастарын бәйгеге тіге жүріп, аз уақыттың ішінде халықтың ұлттық санасын дүр сілкіндірді. Қазақ елінің конституциясын әзірлеп, гимнін жазып, ұлтқа керегін жазу үшін, халықпен байланыс орнатып ақылдасу үшін «Қазақ» газетін шығарып, съездер ұйымдастырып, қазақ комитеттерін құрып, елді бүліншіліктен қорғау үшін милиция, әскер жасақтап, ақтар мен қызылдар аяқсақан уақытта ұлтының басын қатерге тікпеу үшін, елдің жарқын болашағы үшін ақтармен де тығыз байланыс орнатып, одан кейін қызылдар билігін орнатқаннан кейін кеңес өкіметі жағына өтіп (елге қызмет жасау мақсатында, бойларындағы білігі мен білімін халыққа беріп кету мақсатында) жанталасты. Себебі, басқа амалдары болмады.

Үш жүздің баласы бәрің де қазақсың, атақ үшін баратын жол бұл емес (билік мәселесін айтып отыр), - деп халықты түзу тәрбиелеген Алаш зиялылары нағыз зиялылықтың үлгісі, ұлт қызметшілеріне өнеге. Әлі күнге дейін Алаш зиялыларына қатысты, кеңестік билік тұрғысында ала – құла пікірлер де айтылып қалады. Бұл да біздің ұлттық санамыздың ала – құлалығы. Тіпті, «кеңестік билік болмағанда теңдік болмайтын еді. Осы күнге жетпейтін едік, білім алдық, оқыдық», - деген мазмұндағы пікірлерді де ара –тұра оқып қаламыз. Негізі, Алаш зиялыларының еңбектерін байыппен зерделей отырып, «егерде кеңестік билік орнамағанда біз де дамыған елдердің қатарында болатын едік», - деген пікірді ұстанамыз. Сөзімізді Мұстафа Шоқайдың айтқандарымен дәлелдесек: «...Біз бұл арада Кеңес билігінің 16 жыл ішінде әкелген экономикалық табыстары хақында егжей-тегжейлі талдау жасап жатпаймыз. Большевиктер завод-фабрикалар салды. Ауыл шаруашылығын машиналандырды. Бұған дейін беймағлұм байлық көздерін ашты. Алып өнеркәсіп пен құрылыстарды дүниеге келтірді. Олардың бәрі дерлік капиталист елдердің, мәселен, Алмания, Америка және Англия мамандарының басшылығында жүргізілді. Ең жаңа жүйедегі фабрика мен заводтардың жұмыс істеп жатқанына қарамастан, қажетті заттар тапшы және бағалары жоғары. Мемлекет қайыршылық жағдайында. Тұрғындар аштан қырылуда. Кеңес ақшасының құны жоқ. Кеңестік Ресейдің 16 жыл өткеннен кейінгі жағдайы, міне, осындай» (1933 жылы жазылды) (Шоқай, 2007: 344-345).

Сонымен, көзі ашық, оқыған, оқымаса да көкірегі ояу тұлғалар большевиктер саясатына ашық қарсы болды. Оның себебі, түсінікті де. Өйткені, кеңестік билік ұлт, адам құқығымен санаспады. Өмірмен үйлеспейтін, халықтың мүддесімен қабыспайтын саясат жүргізді. Большевиктердің мақсат-мүддесін 1917 жылы Алаш зиялылары әшкерелеп, «Қазақ», «Сарыарқа» және өзге де алаш газеттерінің беттерінде мақалалар жазып кетті.

Алаш зиялылары большевиктер өмірінің ұзаққа бармайтындығын болжады. Большевиктер дәурені көпке бармас, бірақ большевиктің ылаңының кесірі тез арыла қоймас. Большевиктер мемлекет ісінің басынан көшер, бірақ көшкенінше талайды болдырып, былғап кетер, - деп те жазып кетті.

Алаш зиялыларының мақсаты ел-жұртты бүліктен, қызылдар ылаңынан қорғау болды. Алаш газеттеріндегі мақалалары арқылы халықты қорғап отырды. Алашорда үкіметі құрылғаннан кейін аз уақыт ішінде елді қорғауға бағытталған қаулылар қабылдап, милиция, әскер құрып, қаржы мәселелерін ойластырып және т.б. халықтың мүддесіне сай шешімдерді жүзеге асырды. Алашты көзі ашық, көзқарақты, санасы ояу адамдардың барлығы қолдады. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия тарапынан өңір-өңірлер бойынша жарияланып жатқан құжаттар мен материалдар жинақтарына қарай отырып, осындай көзқарасты ұстанамыз.

Зиялылар кеңестік биліктің халықтардың басына апат әкелген саясатына қарсы болды. Алайда, күш тең болмағандықтан, елінің игілігі үшін амалсыздан кеңес өкіметін мойындап, кеңестік билік жағына шықты. Кеңестік билікте жүріп, еліне қызмет етуді ойлады.

Кеңестік билік күшіне енгеннен кейін, Алаш зиялыларын «пайдаланып» болған соң, саяси қуғын-сүргін шараларын жүргізіп, Алашорда үкіметі мүшелерін, қатысушыларын, милиция, әскерін, Алашордаға жақтас, ниеттес болған тұлғалардың барлығын қоғамнан аластатты, жойды. Алашорда үкіметіне қатысқан, жақтас, ниеттес болғандардың ішінде байлар мен діни адамдар көп болғандықтан, олардың барлығы қуғын-сүргінге ұшырады. 1920-1950 жж. саяси қуғын –сүргіннің жалпылама бағыт алуының бір себебі осы да болар. Өкінішке орай, кеңес

өкіметі ұлтын сүйген зиялыларды жаппай жойды. Олардың өзін қана емес, отбасын, туған-туыстарын жазықсыздан жазықсыз зар еңіретіп, жазалады. Адам айтып жеткізе алмайтын сұмдықтар ел ішіне енді. Бейкүнә сәбилер «халық жауының» баласы ретінде жүрген жерлерінен теперіш көрді (пионер, комсомол, партия қатарына қабылданбады, оқудан шығарылды және т.б.). Кеңес өкіметі Алаш зиялыларының, байлардың, билердің, діни тұлғалардың ұрпақтарын қатты қудалады.

Алаш зиялылары Мұстафа Шоқай жазғандай: Біз өзімізге лайық еркін және тәуелсіз өмір құрғымыз келеді деген мақсатты қана көздеді. Сондықтан да, Алаш идеясы ұлт қызметшісін тәрбиелейтін идея.

Қорытынды. Алаш зиялылары XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзі арқылы большевиктер ылаңынан елді сақтандыруды мақсат етті. Осы мақсатта «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері беттерінде большевиктердің шынайы бет-бейнесін көрсететін мақалаларды көптеп жариялады.

Көзі ашық, оқыған, оқымаса да көкірегі ояу тұлғалар большевиктер саясатына ашық қарсы болды. Себебі, кеңестік билік ұлт, адам құқығымен санаспады. Өмірмен үйлеспейтін, халықтың мүддесімен қабыспайтын саясат жүргізді. Сондықтан да, большевиктердің мақсат-мүддесін 1917 жылы Алаш зиялылары әшкерелеп, «Қазақ», «Сарыарқа» және өзге де алаш газеттерінің беттерінде мақалалар жазып кетті.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі

- Елім деп соққан жүрек / Құраст. Күзембаева В.Қ. А., 2002. 252 б.
«Қазақ» газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 560 бет.
«Сарыарқа» газеті, 1917 жыл /Құраст. проф. Ғ.Әнес. Алматы «Арыс» баспасы, 2017. 400 б.
Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1 т. Алматы: «Қайнар» баспасы, 2007. 352 б.
Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 2 т. Алматы: «Қайнар» баспасы, 2007. 392 б.

References

- Elim dep soqqan zhurek [A heart that beats for my country]/ Qurast. Kuzembaeva V.Q. A., 2002. 252 b. [in Kazakh]
«Qazaq» gazety ["Kazakh" newspaper] / Bas redaktor A. Nusanbayev. Almaty: «Qazaq enciklopediyasy» Bas redakciyası, 1998. 560 bet. [in Kazakh]
«Saryarka» gazety, 1917 zhyl ["Saryarka" newspaper, 1917] / Qurast. prof. G. Anes. Almaty «Arys» baspasy, 2017. 400 b. [in Kazakh]
Shoqaj M. Tandamaly shygarmalar. [Selected works.] Ysh tomdyq. 1 t. Almaty: «Qajnar» baspasy. 2007. 352 b. [in Kazakh]
Shoqaj M. Tandamaly shygarmalar. [Selected works.] Ysh tomdyq. 2 t. Almaty: «Qajnar» baspasy. 2007. 392 b. [in Kazakh]

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ҚУҒЫН-СҮРГІН
ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ
ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION**

ҒТАХР 03.20.00

**ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН НКВД-МВД ҚЫЗМЕТІ ТАРИХЫНАН**

Мырзатаева Забира Балабековна^{1*}

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доценті, Қазақстан, Алматы қ. e-mail: zabyra73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2899-9007>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Ащысай және оның төңірегіндегі рудниктер мәскеулік орталықтың ерекше назарында болды. Қаратау баурайындағы орасан зор кен байлығын игеруде түрлі еңбек күші пайдаланылды: жергілікті қазақ тұрғындарымен бірге депортациялық жолмен жеткізілген шетелдік өкілдердің (поляктар, азербайжандар), эвакуацияланып келгендердің және жапон әскери тұтқындарының.. Мақалада, соғыс жылдарындағы Оңтүстік Қазақстан НКВД-МВД қызметкерлері жүргізген әділетсіз жұмыс барысы сөз етіледі. Жұмыста ҚР ІІМ ШҚД арнайы архиві, ҚРПА қорының құжаттары және Ащысай, Хантағы, Байылдыр ж.б. ауылды мекендерінде жүргізілген елішілік экспедиция (тарихи сұхбат) материалдары пайдаланылды. Мәселе методологиялық құралдардың соңғы жетістіктері (айтылған тарих, күнделіктілік ж.б.) негізінде орындалды. Ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген бұл құжаттар өңірдің соғыс жылдарында жалғасын тапқан саяси өмірінен ақпарат береді.

Түйін сөздер: НКВД-МВД, аштық, депортация, №23 түрме, № 347 жапон әскери тұтқындар лагері, «жапон зираттары», естеліктер, тарихи сұхбат, архивтік құжаттар, Хантағы, Ащысай комбинаты, рудник, жапон әскери тұтқындары

МРНТИ 03.20.00

**ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО
НКВД-МВД В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

Мырзатаева Забира Балабековна^{1*}

¹Кандидат исторических наук, ассоц. профессор КазНПУ им. Абая. E-mail: zabyra73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2899-9007>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Ащысай и окрестные рудники были в центре внимания Московского центра. При освоении огромных рудных богатств на склонах Каратау использовались различные виды рабочей силы: иностранные представители (поляки, азербайджанцы), эвакуированные и японские военнопленные, доставленные депортационным путем вместе с местным казахским населением.. В статье рассказывается о ходе несправедливой работы, проводимой сотрудниками Южно-Казахстанского НКВД-МВД в годы войны.

В работе использованы документы специального архива ВКД МВД РК, Фонда КПРФ и материалы внутригосударственной экспедиции (исторического интервью), проводимой в сельских поселениях Ащысай, Хантаги, Байылдыр Ж.Б. Проблема выполнена на основе последних достижений методологических средств (рассказанная история, дневниковость и др.). Эти документы, впервые введенные в научный оборот, дают информацию о политической жизни региона, которая продолжалась в годы войны.

Ключевые слова: НКВД-МВД, голод, депортация, тюрьма №23, лагерь японских военнопленных № 347, «японские кладбища», воспоминания, исторические интервью, архивные документы, Хантаги, Ащысайский комбинат, рудник, японские военнопленные

IRSTI 03.20.00

FROM THE HISTORY OF THE ACTIVITIES OF THE SOUTH KAZAKHSTAN NKVD-MVD DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Myrzataeva Zabira Balabekovna^{1*}

¹Department candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after Abaya.
E-mail: zabyra73@mail.ru

* Corresponding author

Abstract. Ashchysai and the surrounding rudniks were the focus of special attention of the Moscow Center. In the development of the huge ore wealth on the slopes of Karatau, various labor forces were used: foreign representatives (poles, Azerbaijanis), evacuated and Japanese prisoners of war, who were deported along with the local Kazakh population.. The article mentions the course of unfair work carried out by employees of the South Kazakhstan NKVD-MVD during the war years. The work used the special archive of the EKD of the Ministry of internal affairs of the Republic of Kazakhstan, the documents of the KRPA fund and the materials of the intra-country expedition (historical interviews) conducted in the rural areas of Ashchysai, Khantagi, Baidyr zh.B. The problem was solved on the basis of the latest achievements of methodological tools (mentioned history, diary, etc.). These documents, introduced into scientific circulation for the first time, provide information about the political life of the region, which continued during the war years.

Keywords: NKVD-MVD, hunger, deportation, prison No. 23, Japanese POW Camp No. 347, "Japanese cemeteries", memoirs, historical interviews, archival documents, Khantagi, Ashchysai combine, Rudnik, Japanese prisoners of war

Кіріспе. Бүгінде посткеңестік мемлекет ғалымдары XX ғасырдағы салтанат құрған кеңес билігінің қызметі тарихын қорыту үстінде. Совет билігі 20-30 жылдардағы тоталитарлық режимін 1941-1945 жылдардағы соғыс жағдайында әрі қарай жалғастырды. Сондықтан да ел басына төнген қатер салмағы екі есе ауыр болды. Кеңестік жүйеде қалыптасып қалған өктемдік саясат әсіресе құқық қорғау қызметкерлерінің қызметінде еш өзгеріссіз қала берді. Әлеуметтік өмірдің барлық саласы бақылауға алынып, халықтың еркін өмір сүруін қиындатты. Кез-келген тіршілік үшін жасалынған жеке адамдардың қам-қарекеті, мысалы сауда жасау, мал ұстау ж.б. үлкен қылмыс саналып, түрлі мерзімге кесіліп жатты. Әсіресе, арзан жұмыс күші ретінде жер аударылып келген шет жерлік азаматтар жазаның ең ауыр түрі - өз отанынан жырақта, құқысыздық жағдайда күн көруге тиіс болды. Міне осындай депортациялық жолмен келген поляк, қарашай, еврей, азербайжан ж.б. түрлі ұлт өкілдері ерекше қиындықты бастан кешірді. Әрине, жергілікті тұрғындар өмірі де бақылауға қойылды, болмашы әрекеттері үшін жазаланды, осы түрмелерде «айыбын» өтеді. Егер 1930-жылдардағы қолдан жасалынған аштық жүріп өтті десек, онда соғыс жылдарында аштықтың зардабын жергілікті халық та, әсіресе, департациялық жолмен келгендер ерекше зардап шекті.

Материалдар мен әдістер. Тарих ғылымында жаңа ой қорытудың қозғаушы күші оның методологиялық және методикалық құралдарына тікелей байланысты. Соған сәйкес империялық тәртіп жағдайындағы адам құқын бұзу (негізсіз соттау, түрмеге қамау, денеге зақым келтіру түрінде жазалау, ұлттық кемсітушілік ж.б.) мәселелері бұрынғы тарихи-зерттеу әдістеріне мүлде ұқсамайтын ментальды, сезім мен ой-санаға тура жететін антропологиялық бағыттағы зерттеу әдістерін өмірге әкелді. Бұл қарапайым адам өміріне үңілуге, дискурс-талдаулар жасауға, халық тарихын демократияландыруға жол ашты. Автор мақалада басым түрде Ішкі істер бөлімдеріндегі және басқа да құпия грифі қойылған архивтік іс-құжаттарға, естеліктер мен куәгерлер көрсетулеріндегі материалдарға сүйенеді. Аталған деректердің негізінде Оңтүстік Қазақстан, Түркістан ауданындағы құқық қорғау қызметкерлерінің қызметі тарихы талдауға алынды.

Түрме, аштық, мәйіттер. Мысалы, 1943 жылдың 12 сәуірінде Оңтүстік Қазақстан КПК өкілеттілігінің орынбасары Федотовтың обком хатшысы Нечаевқа жолдаған хатында №23 түрме қызметкерлерінің түрмедегі азаматтарға көрсеткен моральдік шектен шыққан қатынасы баяндалады: «1943 жылдың 4 ақпанында № 23 түрмедегі құр сұлдері қалған, аштықтан өлім аузында тұрған 22 тұтқын азаматты жүк таситын көлікке отырғызып, эвакоизлятор ғимаратының алдына әкеледі. Бұл уақытта ауруханада орын болмай, ондағылар науқастарды қабылдаудан бас тартады. Құқық қорғау органының қызметкерлері науқастарды аурухананың алдына тастап, өздері кете барады. Нәтижесінде далада қалған науқастардың біраз бөлігі жан-жаққа тарап кетеді де, тек екеуі – қимылдауға шамасы жоқтар ауруханаға қабылданады», - деп көрсетіледі, - әрі қарай мұнда, - «работники местной тюрьмы вместо создания минимальных условий заключенным в вопросах питания, медпомощи и санитарии доводят заключенных до полного истощения, а затем буквально выбрасывают их за ворота тюрьмы» (ҚР ПА, 4: 1-2). Сондай-ақ аталған түрмеден эвакоизляторға 1943 жылдың 1 қаңтарынан 30 - мамырына дейінгі аралықта 38 адам түскен, оның: 4-і бөртпе сүзек, ал қалғаны өлім аузында тұрған ашыққан адамдар. Олардың 8-і қайтыс болған. Бәрінен де атап айтарлық жәйт: бұл адамдардың барлығы небәрі 16 және 16-дан жоғары жастағы жасөспірімдер еді (ҚР ПА, 4: 2), - деп жазылды құжатта. Ал совет саясатының соғыста еңбек етуге көмекке келген, турасын айтсақ, арзан жұмыс күші ретінде әкелінген мұндай жастармен күресі - мағынасыз күрес еді. Хантағы, Ащысай, Шымкент түрмелері тұтқын ұстау жағдайы да мәз емес-тін. Оның ішінде адам лық толы болды, оларды азық-түлікпен қамту мүмкін емес-тін.

Қала мәйітханасына көшеден жинап әкелінген адамдардың статистикасы былайша көрсетіледі: «17 адам мүрдесінің – 12-сі аштықтан, 2-і тоңып, 3-і басқа да жағдайда қаза болған. Одан басқа осы жылдың 1 қаңтарынан 15 наурызы аралығында эвакоизляторға пеллаграмен ауырған 14 адам әкелінсе, оның 2-і көз жұмған, ісіктен ауырған 4 адамның 3-і қаза тапқан, авитаминозға шалдыққан 12 адамның 2-і жан тәсілім еткен. Ал эвакоизляторға алынған 30 адамның 7-і қайтыс болған (ҚР ПА, 4: 1-2). Бұл құжаттың соңы НКВД қызметкерлерінің мынадай қорытынды ойымен аяқталады: «Эти досрочно освобожденные из тюрьмы лица и бездомные доведенные до крайнего истощения не имея сил для движения, валяются на улицах и дворах создают у граждан города почву для не здоровых настроения и разговоров» (ҚР ПА, 4: 1-2). Кісі мәйітіне толы көшені көзге елестетудің өзі ауыр. Демек өңір тұрғындарының аштықтан жаппай қырылуы орын алғаны айқын. Алайда аштық диагнозымен опат болғандар саны архивте толық көрсетілмей қала берген, яғни мұндай мәліметтер құпия сақталған. Бұл берілген ақпарат құқық қорғау органы қызметкерлері қызметіндегі қылмыстардың бір ғана қырын ашады. Құжатта кісі өлімін тоқтатумен жұмыс емес, аштықпен күрес жүргізу мәселесі емес, «кісі өлімінің көше сәнін бұзып, адамдардың көңіл-күйін бұзуы» мазалап тұрғанын байқаймыз. Міне, бұл қызметкерлердің негізгі ұстаным бағытының айқын көрінісі болмақ. Соғыс жылдарында облыста аштықтың орын алғандығы «Айтылған орталық» қызметкерлері жүргізген елішілік экспедиция барысында тыл еңбеккерлерінен алынған сұхбаттар негізімен де расталды. Мысалы, Социалистік Еңбек Ері, тыл ардагері Ибрагимова Мәрзия Ырысбайқызы (1918 ж.т.) (М.Р. Ибрагимовамен сұхбат, 3) қызылша басында опат болған аш адамдарды талай көргенін айтса, Садиева Мушарапхан Сайткаримовна (1930 ж.т.) (М.С. Садиевамен сұхбат, 6) соғыс жылдарында Жамбыл қаласының Фурманов көшесі бойында аштықтан әлсіреп, ісініп жатқан адамдарды өз көзімен көрген. Бұл куәлікті беруші 100 жасаған аналар, 1943 жылдарда 13 және 25 жастағы жас адамдар болатын. Сұхбат барысында алынған бұл көрсетулер аштыққа байланысты жоғарыда аталған мұрағаттық фактілерді толықтыра түспек.

ҚР ПА өңірлік тарихи оқиғаларды сомдайтын құжаттарға аса бай. Ал естелік материалдарының артықшылығы: жағдайды басынан өткерген куәгер көрсетулерінде детальді көрсетіледі. Бұл заман арнасындағы аласапыран дүниені көз алдыңнан өткізуге мүмкіндік береді. Зерттеушісі адам өміріндегі қуаныш, үрей, қорқыныш, сағыныш сияқты сезімдерге баурап, дәуір құшағына бірге ала кетеді. Сондықтан жеке адамның көрсетулері архивтегі ресми құжаттардан әлдеқайда бай, әрі шынайы.

Әпкемді түрмеге қамады, НКВД қызметкерлері ұрды, психикасы ауытқыды, денсаулығы бұзылды...

Әсіресе, поляк азаматы Станислав Лясектің баяндаған естелігінің мына сюжеті айрықша аяныш сезімін ұялатады. Ол кәмелеттік жасқа енді толған әпкесі Аннаның НКВД қызметкерлері қолынан үлкен зардап шеккенін жазады. Құқық қорғау қызметкерлері өрімдей жас қыз баланы ұрып-соққаны туралы жазады. Дерек сөздерімен жеткізер болсақ, онда былай көрсетілген:

«Поляки, которые трижды в НКВД отказались от советского гражданства, были осуждены и по приговору получили пять или десять лет тюрьмы и ссылки. Ужас положения усиливался и тем фактом, что родителей отправляли в отдаленные места, а детей отдавали в детдом. Часть этих детей, лишенных заботы родителей, бродила по городку. Они просили хлеба, копались в мусорных ямах. Вид этих несчастных детей сложно описать, сердце разрывалось от боли за них.

Помню, когда целая наша семья угасала от тифа, отец решил принять советское гражданство. Он получил паспорта для себя и мамы, а меня и мою младшую сестру вписал в свой паспорт. Самая старшая сестра гражданство СССР не приняла. Уже совершеннолетняя она сказала отцу: «Я не предаю моей родины Польши». Ее арестовали и заключили в тюрьму, после шести дней отец, по просьбе мамы, пошёл снова в Чулаккурган, чтобы спросить начальника о судьбе своей дочери Анны. Вместе с госпожой Кравчиковой, нашей соседкой, Анна получила приговор на пять лет ссылки.

Отец получил согласие на свидание с заключенной. Оказалось, что сестра не выдержала методов следствия и сошла с ума. Она не узнала отца, стала кричать, дрожала от ужаса. Отец снова попросил начальника, чтобы выдали ему больную дочь. После долгих переговоров НКВД согласилось, что с душевнобольным человеком им будет больше проблем. Отец нашёл попутную машину в Ачисай. Водитель за табак согласился проехать до нашего колхоза. Отец с сестрой вернулись в колхоз.

Сестре нужна была теперь хорошая забота и спокойствие. Так прошли четыре недели, и можно было уже заметить некоторые улучшения. Сестра помнила, как её били, раздевали догола. Каждый раз, как об этом начинала рассказывать, содрогалась в ужасном плаче. Мама нежно обнимала её как маленького ребёнка» (Станислав Л., 4.).

Естелікте НКВД қызметкерлерінің қатыгездігі ашық баяндалады. Мұндайды билік қолдан жасап дамытты, өрістетті. Сондықтан сот, құқық-қорғау органдары қызметкерлері қылмыстың барлық түрлеріне бара алды.

Ал Тадеуш Кульик түрмеге қамалған анасы туралы және балалар үйіндегі көңілсіз өмір жөнінде былайша жазады: «Не имея средств для существования, я с младшей сестрой попали в детдом в Чулаккургане. Мне было тринадцать лет... Господствовал голод, надо было быть готовым на всё, даже на смерть. В этом детском доме нас было, сначала около двадцати польских детей. Из-за того, что детей стало более ста, нас поделили на четыре группы. Также в этой местности находилась тюрьма. Там их «хорошо» кормили. Двадцать – пятьдесят граммов хлеба. В школу я ходил не для того чтобы учиться, а только чтобы найти еду. Убивали кошек, собак. С прокормлением там была страшная беда. Позже я убежал оттуда, а моя сестра осталась там до конца и затем вернулась с этим детдомом в Польшу.

Я находился там больше чем полгода, потому что ждал возвращения матери из тюрьмы. Она не отсидела полный срок. Так как она опухла от голода, еепустили. Пришла к нам в детдом, потому что больше некуда ей было идти. Хотела встретиться с нами. Через неделю уехала в Ачисай и там умерла. Я даже незнаю, где ее похоронили. *Выпустили ее из тюрьмы только для того, чтобы она умерла не там, а в другом месте (курсив-авт.)...*» (М.Қойгелдиев, 1: 354).

Мұндай ауыр өмір жөніндегі естеліктер легі жетерлік.

Хантағы түрмесі көзкөргендер естеліктерінде. Мысалы Хантағы түрмесіндегі тарихи кезеңнің куәгері естелігінде бұл жағдай былайша суреттеледі: «В лагере люди ежедневно боролись со смертью. Если человек помрет утром, то днем выносят трупа за ворота лагеря. Я видел померших выносили под стражей несколько сот метров за ворота и там обкладывали камнями тела, с которых после нескольких времени оставались только кости. Собаки и волки съедают тело померших» (Т.Исанский, 6).

Советтік жүйенің жазықсыз құрбаны қарапайым қазақ азаматы Исмаилов Бейсенбай (1917 ж.т. - 1943) қазіргі ұрпақтарының айтуынша Хантағы түрмесінде тұтқында болған.

Қамаудағы аса ауыр жағдайлар Исмаилов Бейсенбайдың сонда опат болуына себеп болса керек (Г.Үсеновамен сұхбат; 9.). Хантағы түрмесі КСРО НКВД түрмесі барақ типіндегі үй-жайларға орналастырылған. Алайда бұл түрме кейін 1945 жылы жапон әскери тұтқындары әкелінген № 347 лагердің 2 бөлімшесіне айналған. Ол жапон тұтқындары келген соң, Хантағыдан 4 км қашықта жатқан Мырғалымсайға көшірілген [8]. Хантағы НКВД колониясы жергілікті қазақ азаматтарына, депортацияға ұшыраған азаматтарға ерекше қиянат жасалынған орын болды.

Т.Исанский мырзаның нағашы әжесі Розалия Глуховская советтік паспортты алудан бас тартып, көптеген отандастарымен бірге Хантағы колониясында отырған екен. Т.Исанскийдің анасы Ванда Глуховская-Исанская 17 жастағы жасөспірім еді. Анасын Ащысайдан Хантағы колониясына жаяу іздеп келіп, түрме қызметкерлері рұқсат бермегендіктен кері қайтуға тура келгенін жазады. Ащысай мен Хантағының ара қашықтығы егер тау арқылы тіке шыққан жүргінші үшін алты-сегіз сағаттық шамамен 30 км жерді құрайды, ал қазіргі трасса арқылы 54 км қашықта жатыр. Кейін анасының сол жерде көз жұмғаны туралы жазады (В. Исанская, 2).

Енді міне, Хантағы колониясының орны 1945 жылы Мырғалымсайға көшіріледі, ендігі кезекте ол орын жапон азаматтарының тағдырын тәлкек еткен аймаққа айналады. Мырғалымсайға орналасқан лагерьде тұрғын үй-жайларының алаңы 672 м²-ге тең болды. Онда жылыту жүйесі – шағын плиталар. Ол көмірмен және отынмен жылытылды. Сумен жабдықтау су құбыры арқылы жүргізілді. 12 адамға 1 қолжуғыштан ал, 20 адамға 1 дәрет сындыру орнынан келді. Көріп отырғанымыздай бұл аталған бөлімшенің де санитарлық ахуалы өте төмен жағдайда қала берген (ҚР ИМ Шымкент қаласы департаменті архиві, 5).

Байқағанымыздай соғыс жылдарындағы құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қызметінде орын алған ауыр қылмыстық әрекеттер әсіресе поляк азаматтарының естеліктерінде ерекше жиі көрсетіледі. НКВД қызметкерлері поляк азаматтарын советтік паспорт алуға мәжбүрлеу науқанын қатал жүргізді.

Құқық қорғау қызметкерлерінің жапон зираттарымен күресі (1950-1960 жж.). Совет билігі жер аударғандардың, әскери тұтқындардың зираттарымен де айрықша күресті. Зираттар КСРО жасаған қылмыстардың нақты көрінісі болатындықтан, билікке оны (зираттарды) сақтап қалдырудың қажеті жоқ еді. Сол себепті зираттардың орындары тегістеліп, жойылды. Сондай фактілердің бірі – Түркістан өңіріндегі жапон әскерилерінің зираты бола алады. «Аса құпия» грифі көрсетілген құжат 1960 жылдың 21 қаңтарында Оңтүстік Қазақстан облысы Ішкі істер басқармасы Кентау қалалық милиция бөлімшесіне, милиция майоры Чергейкоға жолданады.

«1/ «Мырғалымсай руднигінде - 9 зираттан қалған бір зират орны,

2/ Қантағы поселогындағы – 8 зираттан қалған бір зират орны,

3/ МВД Каз.ССР № 14 – 2150 с. ст. 16.VII.950 ж. бұйрығына сәйкес (6. VII – 1960 ж.)

Ащысай поселогындағы 21 зираттан қалған бір зират орны жойылсын», - әрі қарай онда, – аталған өңірлердегі үш зираттың төбешік қалпын жермен бірдей етіп тегістеп, зират нұсқасындағы барлық белгілері жойылсын. Содан соң, оның жойылу себептері көрсетілсін, сөйтіп 3-данадан акт даярлансын, ол құжаттар бізге жіберілсін. Зираттар қызметкерлерден құралған комиссияның қатынасуымен жойылып, осы құрамдағы адамдардың растауымен акт даярлансын. Ал зираттардың орнындағы жер телімі жергілікті органдарға акт бойынша өткізілсін. Бұл 1960 жылдың 1 наурызына дейін іске асырылсын», - деп жазылды. Құжаттың соңында Ішкі істер басқармасының бастығы полковник Утегенов, 1-спецотделениенің бастығы, милицияның аға лейтенанты Казанцева есімдері көрсетілген. Бұл құпия папкада жоғарыда көрсетілген әрбір өңір бойынша зираттардың орны, оның қиратылғаны және зират орнына ғимараттардың тұрғызылғаны айтылады. Бұл советтік жүйенің, жергілікті құқық қорғау органы қызметкерлерінің ендігі кезекте өлілерге бағытталған шабуылы - бұл моральдік шектен шыққан қатыгездік еді. Адам шығынын қанша жасырғысы келсе де, имандылық қасиеті мол өңір қазақтары зираттардың бәрін бірдей жоюға жол бермеген екен. Биліктен көрсетпей жасырған да болар. Бүгінде жапондық азаматтарының да, поляк азаматтарының да сақталған, бірлі-жарым зират орындары кездеседі...

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі

Ащысай–Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. – XXI ғ.б.)). Естеліктер мен тарихи сұхбаттар жинағы. /Құрастырушылар: М.Қ. Қойгелдиев,

Т. Исанский, З.Б. Мырзатаева ж.б. / М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Алматы: ИП «Балауса», 2019. – 392 б.

В. Исанская Мои годы в казахской степи (Воспоминание). / Под редакцией академика НАН РК М.Койгелдиева (Алғысөзін жазған, баспаға даярлаған Мырзатаева З.) – Алматы: издательство «Балауса», 2019. – 120 с.

Ибрагимова М. Р. (1918 ж.т.). 15.12.2014 ж. 2 сағ.30 мин. (сұхбатты жүргізген автор)

ҚР ПА. Ф.725, Оп.4 Д. 507. Л. 1-2.

ҚР ПИМ Шымкент қаласы департаменті архивінен: фонд № 96 / р.

Садиева М.С. (1930 ж.т.). 28.11.2014 ж. 65 мин. (сұхбатты жүргізген автор)

Станислав Лясэк, (1925 г.р.). Поляк тілінен аударған: Тадеуш Исанский. 01.10.2018. (польшалық әріптестермен байланыс орнатып хат алысқан Мырзатаева З. – *бұдан былай автор архивінен*).

Т.Исанскийдің куәгерлер әңгімелері жөнінде жазған хатынан. // автор архивінен.

Үсенова Г. (1973 ж.т.) 06.07.2020 ж. 30 мин. (сұхбатты жүргізген автор).

References

Ashysai–Kentaý turǵyndarynyń ómirindegi áleýmettik-mádeni biregeilik (1927 j. – ННІ ǵ.б.)". Estelikter men tarihi suhbattar jınaǵy. /Qurastyryshylar: M.Q. Qoigeldiev, T. Isanskıı, Z.B. Myrzataeva j.b. / M.Q. Qoigeldiev redaktorlyǵymen. – Almaty: IP "Balaýsa", 2019. – 392 b.

V. Isanskaıa Moi gody v kazahskoı stepı (Vospominanie). / Pod redaksiıe akademika NAN RK M.Koigeldieva (Alǵysózin jazǵan, baspaǵa dıarlagan Myrzataeva Z.) – Almaty: izdatelstvo "Balaýsa", 2019. – 120 s.

Ibragimova M. R. (1918 j.t.). 15.12.2014 j. 2 saǵ.30 min. (suhbatty júrgizgen avtor)

QR PA. F.725, Op.4 D. 507. L. 1-2.

QR IIM Shymkent qalasy departamenti arhivinen: fond № 96 / r.

Sadieva M.S. (1930 j.t.). 28.11.2014 j. 65 min. (suhbatty júrgizgen avtor)

Stanislav Lasek, (1925 g.r.). Polák tilinen aýdarǵan: Tadeýsh Isanskıı. 01.10.2018. (polshalıyq áriptesteren baılanys ornatyp hat alysqan Myrzataeva Z. – budan bylaı avtor arhivinen).

T.Isanskııdıń kúágerler áńgimeleri jóninde jazǵan hatynan. // avtor arhivinen.

Úsenova G. (1973 j.t.) 06.07.2020 j. 30 min. (suhbatty júrgizgen avtor).

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ
РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ
REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN**

ҒТАХР 03.20.00

**ОҢТҮСТІК ӨңІРІ МЕН ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ
ҰШЫРАҒАН ДІН ӨКІЛДЕРІ**

**Серікбаева Гүлмира Алдоңғарқызы¹, Қасымхан Ғалым²,
Әбдіқали Біржан Әбдіманатұлы^{3*}**

¹Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі директорының орынбасары, ҚР Мәдениет қайреткері, Алаштанушы. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның Шымкент қалалық жұмысшы тобының жетекшісі

²М. Әуезов атындағы ОҚУ-дың Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық орталығының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі. Төте араб әліпбиінен транскрипциялаушы. Бағыт зерттеушісі.

³Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейінің қор сақтаушы маманы, М. Әуезов атындағы ОҚУ 2-курс магистранты. Бағыт зерттеушісі. repressia.arhiv@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада Кеңестік кезеңде Оңтүстік өңірі мен Шымкент қаласындағы қуғын-сүргінге ұшыраған дін өкілдерінің талайлы тағдыры мұрағат материалдары негізінде біршама талдап-таразыланады. Сонымен қатар, зерттеуші тоталитарлық биліктің атеистік саясатын, исламға қарсы әрекеттерін сол кезеңдегі қазақ баспасөзінің бірегейі – «Еңбекші қазақ», «Социалистік Қазақстан» газетіндегі материалдарға сүйене отырып барынша ашып көрсетуге ұмтылады. Сондай-ақ, ҚР Президент архиві материалдары мен Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінің құпия құжаттарын да молынан пайдаланып, саяси репрессияға ұшыраған өңіріміздің молда-ишандарының тартқан тауқыметіне де мейлінше тоқталып өтеді.

Түйін сөздер: мерзімді басылым, Жаңа Қазақстан, молда-ишандар, саяси репрессия, Рухани жаңғыру.

МРНТИ 03.20.00

**РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ РЕЛИГИИ
В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ И ГОРОДЕ ШЫМКЕНТЕ**

**Серікбаева Гүлмира Алдоңғарқызы¹, Қасымхан Ғалым²,
Әбдіқали Біржан Әбдіманатұлы^{3*}**

¹Заместитель директора Шымкентского городского музея жертв политических репрессий, деятель культуры РК, Алашев. Руководитель рабочей группы Шымкентской городской рабочей группы по полной реабилитации жертв политических репрессий

²Старший преподаватель Центра довузовской подготовки Южно-Казахстанского университета имени М.О. Ауэзова, магистр педагогических наук.

³Специалист по хранению фондов Шымкентского городского музея жертв политических репрессий, магистрант 2 курса Южно-Казахстанского университета имени М.О. Ауэзова. E-mail: arhiv@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация: В статье на основе архивных материалов анализируются различные судьбы преследуемых религиозных представителей Южного региона и города Шымкента в советский период. Кроме того, исследователь стремится раскрыть атеистическую политику тоталитарного правительства, антиисламские действия на материалах уникальной казахской прессы того

периода - газет «Енбекши казах» и «Социалистический Казахстан». Также, используя материалы Президентского архива Республики Казахстан и секретные документы специального государственного архива Шымкентского городского управления полиции, акцентирует внимание на страданиях муллов нашей области, подвергшихся политическим репрессиям.

Ключевые слова: периодическое издание, Новый Казахстан, муллы, политические репрессии, духовное возрождение.

IRSTI 03.20.00

REPRESENTATIVES OF RELIGION IN EXILE IN THE SOUTHERN REGION AND THE CITY OF SHYMKENT

Serikbaeva Gulmira Aldongarovna¹, Kasymkhan Galym²,
Abdikali Birzhan Abdimanatuly^{3*}

¹Deputy Director of the Shymkent City Museum of Victims of Political Repression, cultural figure of the Republic of Kazakhstan, Alasheved. Head of the working group of the Shymkent city working group for the complete rehabilitation of victims of political repression

²Senior Lecturer at the Center for Pre-University Training, M.O. Auezov South Kazakhstan University, Master of Pedagogical Sciences.

³Specialist in the storage of funds of the Shymkent City Museum of Victims of Political Repression, 2nd year master's student at the M.O. Auezov South Kazakhstan University. E-mail: arhiv@mail.ru

* Corresponding author

Abstract: The article analyzes various fates of persecuted religious representatives of the Southern region and the city of Shymkent in the Soviet period on the basis of archival materials. In addition, the researcher strives to reveal the atheistic policy of the totalitarian government, anti-Islamic actions based on the materials of the unique Kazakh press of that period - the newspapers "Enbekshi Kazakh" and "Socialist Kazakhstan". Also, using the materials of the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan and secret documents of the special state archive of the Shymkent City Police Department, it focuses on the sufferings of the mullahs of our region who were subjected to political repression.

Key words: Periodical, New Kazakhstan, mullahs, political repression, spiritual revival.

Ұлт тарихының ақтаңдақтарын тану – ұрпақ парызы. Тәуелсіздік дәуірінде тоталитарлық тар кезеңдегі төл тарихымыздың беймәлім беттерін танып-білуге де біршама талпыныс жасалды. Әсіресе, 1920-1938 жылдардағы молда-ишандарды қуғын-сүргінге ұшырату үдерісі белең алып, Кеңестік Қазақстандағы ислам дініне, дін өкілдеріне қарсы атеистік саясат күшіне мініп, сандаған ғасырлар бойы иманға ұйыған жұртты исламнан ажырату, діни мекемелер мен мектептерді, мешіттер мен медреселерді жаппай жабу арқылы ұлт руханиятына соққы беру жоспарлы түрде жүргізілді. Осының нәтижесінде мұсылмандық дәстүрлер мен діни мерекелерімізге де басыбүтін тыйым салынып, коммунистік идеология өз дегеніне жетті. Дінсіздік құрсауында қалған баспасөз де бағытынан жаңылып, азаматтардың діни сенім құқығына да тұсау салынып, «құдайсыз қоғам» тілшілері дін өкілдеріне қырғидай тиді. Соның салдарынан жергілікті хәм республикалық басылымдарда дінге қарсы агитация үздіксіз жүріп, молда-ишандарды қаралайтын мақалалар молынан басылды. Бұл үдерістен елдің бас басылымы саналатын «Еңбекші қазақ» газеті де шет қала алмады. Мәселен, газеттегі Өтемісұлының өз заманында «өзекті» саналған «Әулиеге, молдаға табынуды қою керек» атты мақаласында:

«Бөкей, Каспий теңізінің арқа жағын жайлайтын қазақ елінде бұдан жүз жыл бұрын Таз молда деген бақсы молда болған. Таз молданың өлгеніне жүз жылдан асып кетсе де, оның «әулиелігі» турасында ел арасында талай «құрапаттар» сөйленетін. Оның моласы табылса, табынуға бірқатар молда-қожалар ынтық боп жүретін.

1916 жылы Каспий теңізінің Арқа жағынан 15 шақырымдай жерден бір құлпытас табылады. Бұл тастың жазуын оқығаннан кейін Таз молдамен замандас Мүсіреп бидің бәйбішесіне қойылған тас екені байқалады. Сол оқиғаның артынан Таз молданың тұқымдары:

«Түс көрдік, бабамыз түсімізде аян берді, сол тастың құбыла жағында жатырмын деді» деп, басына ағаш егіп, ағаш басына жәшік (сандық) байлап қайтады. Содан бері Таз молданың орны «кібе» (қағба) міндетін атқарып тұр.

Надан ел ауырған адамын, ақсаған-тоқсаған, қотыр-соқыр малдарына шейін Таз молданың моласына қарай сүйрейтін болды. 1921-1922 жылы аштық, апат, талан-тараж күшейіп, ел шаруасы күйзелгендіктен нәзір-нияз, жол соқбайлау болып сиреп еді. 1923 жылдан бастап халық шаруасы біраз көтерілген соң тағы үдеп барады. Осы күні Таз молданың тұқымынан Ерғали Түкі баласы деген кісі «Бабам аян берді: «мені елеусіз тастамандар, бағып-қағындар! Ауруларыңды жазармын, мұқтаждарыңа, мұдыларыңа шапағат қылармын» деді» деп, Таз молданың моласын бағып отыр.

Осы күні надан халық ұл таппаған әйелдерін, ауырған (чахотка һәм басқа түрлі аурумен) адамдарын, қотыр болған түйелерін, тентек болған баспақ-торпақтарына шейін молаға түнететін болды. Бірақ байқаған адамдарға, көрген пайдаларынан зияны артық екендігі білінгендей болды. Әлсіз ауру адамдарды апарам деп жол соқтырып, өлтіріп алғандар болды. Арық, қотыр түйелерін түнетіп жазам деп жолшыбай қырып алған кісілер де бар» (Еңбекшіл қазақ. 1924), - деп, Таз молдаға табынушыларды, бабасының басына тәу етушілерді тәлкек етіп, әулие жағалап жақсылық іздеген надан елдің жаңа үкіметтің бет алысынан, молда-ишанға қарсы ұстаным-саясатынан бейхабар екенін ескерте отырып өз ойын былайша түйіндейді:

«Таз молданың моласына табынбай да жазылып кетуі мүмкін кісілердің жазылғандары да бар. Бірақ жалпы көптің жоруы бұлай емес. «Жазылғандар Таз молдаға таза ықыласпен барғаннан, садақаны мол бергеннен жазылды. Жазылмағандар сақшыға садақаны мол бермегені үшін жазылмады» деп отыр. Сөз аяғында айтайын дегенім: әулиеге, молаға табынуды енді қазақ баласына қоятын уақыт жетті. Ауырған кісі докторға көріну керек. Мал ауырса, мал докторына көрсету керек. Әулиенің өзі де, моласы да ондайға түк пайда келтірмейді, қайта пайдасынан зияны басым болып шығады. Мұны білетін, ойланатын күнің жетті, қазақ кедейі!» (Еңбекшіл қазақ. 1924).

Әрине, сөз жоқ, кеселі жанына батқан бұқараның дәрігерден дауа тапқаны дұрыс-ақ. Дегенмен, сандаған жылдық тарихы бар қазақ халық медицинасын, оның құзар биігінде тұрған, «Шипагерлік баянымен» ұлт медицинасының ұстынына айналған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы салған сара жолды жоққа шығару, әулиеге табынуды әумесерлік көру секілді жазбаларымен-ақ қалам ұстаған «коммунизм көсемсөзшілері» қарапайым халықты рухани тірегінің бірі – дін исламнан ажыратып тынды. Молда-ишандарға қарсы ақпараттық экспансия үдемесе, басылған жоқ. Біз жоғарыда тілге тиек еткен бір ғана «Еңбекші қазақта», оның жолын қуған «Социалды Қазақстанда» сол жылдарда құлаш-құлаш жарияланымдар жарық көрді.

Солардың бірі – Мәмбетұлының «Молданың лаңы» атты дүниесі.

«Сыдық болысында Айнақұл дегеннің жасы 20 шамасындағы бір баласы ауырады. Баланың ауруы күшейіп, сол жердегі молдаға қаратады.

Молда «Емдеп жазамын, бірақ 70 кез көк мата, 7 кез ақ мата, тоғыз түрлі қант, бір серке алып кел» дейді. Дүние баласынан артық па?! Бәрін де тауып әкеп береді. Ауырып жатқан баланы молдекең бір үйге оңаша алып, «бір тауық әкеліп бер, ауруын тауыққа аударам» дейді. Емдеп болып, «тауыққа ауып кетті, енді балаң жазылады» деп молдекең кетіп қалады. Молда кетісімен бала өледі.

Мінеки, ел ішіндегі молда, бақсылардың лаңы.

Бұларды тиісті жері қырына алып қою жөн ғой» (Еңбекшіл қазақ. 1926). Бұл – Ташкент қазақ үйезінен жіберілген тілшінің ақпараттық материалы. Мұнан бөлек осы басылымда «Қазалыдағы молдалар қимылды күшейтті» деген тағы бір тапсырысты мақала жарияланып, онда Қазалы үйезіндегі бұрынғы Арқакөл болысында 2 мың үйдей халықтың – қаракесек пен құрманай-құнтықтың екі атаға бөлініп, екі мешітті иеленіп отырғаны тәптіштеп жазылыпты. Яғни қаракесек мешіті ишанының «заман жаңарды» деп бұрынғы мешітін жаңартпақ болып, 1923 жылдан бері әуреленіп, 60 мың сомдай расход қылып, сол мешіт құрылысына кеткен қаражатты ұшыр, пітір есебінен халықтан міндетті салық ретінде жинап алғандығы да, Құрманай-құнтық мешітіндегі құтты, Қожа ахунның да олардан қалыспай, қаракесектен

қалыспай, күйдірген кірпіштен мешіт қалатып, ұшыр, пітірден басқа диқандарға үй басы 2 пұт бидайдан налог салып жинап алғандығы айтылады.

Осының бәрін жіпке тізген жазбагер:

«Қыр шаруасынан налог жинай шыққан молдалар, қойдың ірісін қорадан таңдап алатын көрінеді. Налог жинауға жәрдемші болып жүргендер: елдегі қу, атқамінер, патша заманында болыс, би болғандар мен ауылнайлар, жең ұшынан жәрдемші болатын болыстық кеңседе қызмет қылып жүрген азаматтар көрінеді.

Молда-ишандар халықтың дау-жанжалына да қатысады. Төңкерістен кейін әйелдерге теңдік тиіп, бұрынғы еріксіз тигендер байынан айырылса, қалыңға беріп қойған қыз да сүйгенімен қашса, елден шығаруға, өлсе намаз оқымауға пәтуә қылыпты. Сол пәтуә бойынша бірнеше адамға өлгенде намаз оқымапты. Бір рудың жесірі кетсе, молдалар арқылы даулап теңдік алады. Осындайлар толып жатыр. Бұларға қарсы шығып, дұрыстық айтайын десен, атқамінер беделді ақсақалдар: «міне, бала бұзылаған» деп елден шығарады.

Міне, осындайлар ауыздықталса дұрыс болар еді» (Еңбекшіл қазақ. 1925), - деп «Комсомол» деген псевдонимді автор қанша байбалам салып, бостан жұрттың қамын ойлағансығанымен, бұл материалдың да түпкі көздегені – тап тартысы. Бірлігі ажырамаған ел ішіне іріткі салу. Мұндай материалдардың сол кезеңде жүздеп жарияланғанын ескерсек, мешіт салуды мақұл көрген халықтың сеніміне қол сұғылып, бірте-бірте елді иманнан алыстату жұмыстары жемісті жүргізілді деп нық сеніммен айта аламыз. Өйткені 1917 жылы, төңкерістен соң жаңа үкіметтің РСФСР халық комиссарлар Кеңесі Одақтағы сан түрлі ұлт пен ұлыстың салт-дәстүр, наным-сенімдеріңізге қол сұғылмайтынына кепілдік бергенімен, мұның бәрі сөз жүзінде қалатындығы жылдар өте анық байқала бастады. Осылайша 1918 жылғы 20 қаңтарда «Ар-ождан, шіркеу және діни бірлестіктер туралы» декрет, 1923 жылы «Дінге қарсы діни үгіт пен насихаттау туралы» арнайы қарар қабыланған соң исламға қарсы қатаң саясат жүзеге асты, мешіттердің жаппай жабылды, діни әдебиеттер тәркіленді, молда-ишандар қудалауға ұшырады.

Ал 1922-1923 жылдары еліміздің бар аймағында «Құдайсыздар» үйірмелері құрылып, дінге қарсы насихат жұмыстары барынша күшейтілді.

Оңтүстік, Алматы және Жамбыл облыстарында 1047 мешіттің мүліктері тәркіленді, оның 51-і мектептер мен клубтар пайдасына, ал 838-і басқа да қажеттіліктерге беріліп, имандылық үйлері қаңырап қалды (ҚР ОМА, 395: 13).

Мәселен, 1934 жылы 19 наурызда Созақ ауданындағы ұжымдық жиналыстың шешімімен мешіт ғимараты балабақшаға айналдырылса, 1935 Сайрам мешіті түбегейлі жабылыпты. Ал керісінше, атеистік саясат мейлінше күшіне мініп, баспасөз де бұл іске белсене араласып, «Құдайсыз» газетінің тиражы 10 мыңға жетіп жығылыпты.

Ал 1937 жылға қарай дін өкілдеріне қарсы күрес тіпті асқына түсті. 231 қазақ молда-ишандары «антисоветтік панисламистік террористік бүлікші және тыңшылық диверсиялық ұйымына» қатысқандығы үшін ату жазасына кесілді. Соның ішінде сол жылдарда Оңтүстік Қазақстан бойынша 119, Ақтөбе облысынан 72, Гурьев облысынан 12 имам мен молдалар «антисоветтік көзқарастары» үшін абақтыға жабылды (РФ МА, 891: 1-32).

Саяси репрессия тұсында да ең алдымен нысанаға ілінгендер имам-ишандар болды. Газеттер де ел ішін алапайдай бүлдірген діншілдерді аяусыз жазалауды талап етіп, айталық «Социалистік Қазақстанда» «Халық жауларының бір ұясы – дін» атты атышулы мақала да жарияланды. Мақаланың мәніне үңілсек, дін қашанда қанаушы таптардың жоғын жоқтап, еңбекшілерді құл етуіне мықты құрал болып келіпті.

«Ислам дінінің ең алдымен халыққа үгіттейтіні: «қолында үкімі бар адамдарға, байлығы бар адамдарға қарсы болма, айтқандарына мойын бұр, ұрып жатса да кек қылма, олардың меншігіне қол сұқпа, бұл дүниеде қорлық көрсең де, ол дүниеге барғанда жұмаққа кіресің» деп алдайды. «Исламның бұл айтқанын істемей, бай-бектерге қол көтергендер, құл болмағысы келгендер тамұққа түседі. Мыңдаған жылдар бойына отқа жанады» деп қорқытады.

Ислам діні осындай үгітімен мыңдаған жыл бойына еңбекшілерді қанаушы таптардың тілсіз құлы етіп келді. Исламның осындай бұғауы, кісені арқасында қанаушы таптар әлденеше жүз жылдардың бойында еңбекшілерді сүлікше сорды, ит орнына жұмсады, шын тамұққа салды, адамдық бейнеден шығара жаздады.

Ислам діні алғашқы шыққан күнінде бір қалыпта қалған жоқ. Әр уақытта түсін, түрін өзгертіп отырды. Заманның өзгеруіне қарай қанаушы таптардың жаңа түрінің шығуына қарай жаңаланып отырады. Жаңадан шыққан қанаушы таптың мүддесін қорғауға икемделіп отырды.

Дін патша үкіметінің қанаты астына ұялады. «Көкке Құдай ие, жерге Николай патша ие» дейтін болды. «Құранмен бірге әртүрлі ғылым сабақтарын да оқуға болады. Орысша киінуге болады, шылым тартуға болдаы. Фабрик жүргізуге болады» деп исламды капитализмге икемдеген татар байлары шықты. Ислам дінін қазақ байлары да өзіне икемдеді. Ақсақалдық, рушылдық дәстүр-ғұрыпқа араласып ислам діні қазақ байларына да қызмет етті.

Ислам дініне кіргізілген мұндай өзгерістердің түпкі мақсаты – бірден бірге көзі ашылып келе жатқан қанаушы таптарға ашынып келе жатқан еңбекшілерді жаңа әдіспен бұғаулау, шеңгелінен шығармау еді. Мысалы, капитализм жағдайындағы еңбекшілерді сол капитализм дәуіріне, болған өзгеріске икемделген дінмен бұғаулау еді. Байлардың қарғылы төбеттері хазірет ишандары осы мақсаттырын жүзеге асыру үшін құранды мың түрлендіріп түсіндіретін. Қандай іс болса да, шариғат байларды жақтап, кедейлерді жығып беріп отыратын.

Ислам дінінің шын таптық беті, кімнің қамын жейтіні байлар мен еңбекшілердің бір-бірімен белдескен майданында өте айқын болды. Ишан, молдалар әр уақтта байларды, патша үкіметін жақтап, еңбекшілерге қарсы жығып отырды. Еңбекшілердің революциялық қозғалысына қарсы, большевик партиясына қарсы өтірік-өсектің әлденеше сұмырай түрлерін таратты. Ишан, молдалар патша үкіметінің тыңшысы қызметін етіп, саяси күреске қатынасқан еңбекшілердің талайын патша үкіметіне ұстап берді» (Социалистік Қазақстан, 1937), - деп дін өкілдерін тілі жеткенше қаралап баққан Қ. Өтепов деген автор мұнымен тынбай, молда-ишандардың 1905 жылғы революциялық қозғалысқа қарсы күресте патша үкіметімен бірлесіп, реакцияшыл күшке айналғандығын, 1916 жылғы соғыс кезінде белсеніп, патша үкіметін жақтап, қазақ молдалары Алаш ордашылармен бірлесіп алып, қазақтан әскер жасап майданға шығаруға бар күшін салып үгіт жүргізгендігін жазады.

Осылайша имам-ишандардың өздерінің сұрқиялық ниеттерін, әсіресе пролетариат революциясының алғашқы жылдарында Совет үкіметі құрылғаннан кейін өте айқын көрсеткендігін де көпке жария етіп, олардың байлармен бірге қосылып алып, Совет үкіметіне қарсы аянбай күрескендігін, қарсы үгіт таратқандығын тарқата айта келе ойын былай тұжырымдапты:

«Азамат соғысы кезінде әзербайжан, түрікпен молдалары ағылшын интервенттеріне болысты. Татар, қазақ молдалары Колчак арқылы жапон интервенттеріне болысты. «Мұхаммед» деген мұсылман полктарын ұйымдастырды. Ол полктарға Алаш орданың сенімді жастары кірді. Қазақ молдалары Алашордашылармен бірге жапон империализміне тыңшылық қызметін атқарды.

Совет үкіметіне қарсы ұйымдасқан әртүрлі контрреволюционерлердің, Қожанов, Рысқұлов сияқты шпиондардың пантуркизм, панисламизм сияқты ұйымдары ислам дінін негіз қылды. Осы дінді бетке ұстап, шығыс елдерін Совет үкіметінен бөлмекші болды. Сұлтанғалиев, Рысқұлов сияқты шпиондармен бірге Түркістанның молда-ишандары басмашыларды ұйымдастырып, Түркістанның еңбекшілеріне талай шабуыл жасады.

Молда-ишандардың Совет үкіметіне қарсы күресі колхоздасу кезінде, социалистік бес жылдықтың кезінде өте-мөте қатты күшейді. Олардың Совет үкіметіне қарсы, социализм отанына қарсы күрес жүргізбейтін амалы да жоқ еді. Оның себебі – ислам деген, дін деген халықтың көзін бояйтын жалған нәрсе екенін, қанаушы таптардың еңбекшілерді бұғауда ұстауға шығарған құралы екенін большевиктер партиясы әшкереледі. Діннің таптық сыр-астарын ашты. Сонымен бірге отанымызда социализмнің жеңіп шығуы, бүкіл халықтың социализм ісіне әбден берілуі діннің негізін жойды. Осы себептен де молда-ишандар кулактармен, байлармен бірігіп алып, еліміздегі социализм құрылысына қарсы аянбай күресті. Олар күресін әлі де тоқтатпақ емес. Колхоздастыру дәуірінде бай-молдалар еңбекшілерді колхозға ұйымдастырмауға, колхозды құбыжық қылып көрсетуге барлық күшін салды. Осы мақсатпен колхоз жөнінде әртүрлі өтірік-өсек тараты. «Ақырзаман жақындады, малдарыңды қырындар» деген сияқты провокация жүргізді. Колхоз ісіне өздері кіріп алып зиянкестік істеді. Үстіп колхоздан шаруаларды бездірмек болды. Бірақ колхоздың артықшылығын өз көздерімен көріп отырған шаруалар молдалардың бұл әрекетіне көнбеді, колхозға енді.

Социализмге қарсы күресте әртүрлі жау элементтер: бұрынғы помещиктердің, ақтардың қалдықтары, кулак-байлар, молда-ишандар, троцкишілер, оңшылдар, қазақ ұлтшылдары – бәрі де бірігіп кетті. Бірінің табылған жерінен бәрі де табылып отырды. Бәрі де бірлесіп, бірімен бірі қол ұстасып, социализм отанына шабуыл жасады. Бұл жаулар бара-бара шетел разведкаларының агентіне, шпионына, диверсиялық топтарына айналды. Алматы қаласындағы орыс поптары шіркеуде Гитлердің кітабын оқыған. Түркістан молдалары жапонның шпиондары болып қызмет еткен. Ақ бандит Шоқаевтың жіберген агентімен бірге зиянкестік жұмыстарын жүргізген. Келестегі молдалар өз қолдарынан кітап басып шығарып, контрреволюциялық үгіттер жүргізген. Міне, бұл фактілер поптардың, молдалардың қазір фашизмнің шпиондары болып кеткенін, троцкист-оңшылдармен, контрреволюцияшылдар қазақ ұлтшыларымен бірлесіп алып, социализм отанын құлатуға, капитализмді қайта орнатуға тырысып отырған «халық жаулары» екенін толық сипаттайды.

Ислам діні болсын, басқа дін болсын – бәрі бір бұлардың қай-қайсысы да қазір контрреволюциялық ұяға, әртүрлі «халық жауларының» бір ұясына айналып отыр. Әртүрлі шпиондардың, диверсанттардың пана еткен бір орны молданың сәлдесі, поптың шапаны болып отыр. Партия ұйымдары мұны түсінуі керек. Халық дұшпандарын әшкерелеуі керек. Социализм отанының алдында еңбекшілері мұндай жауларды араларынан қуып, бет перделерін толық жыртады (Социалистік Қазақстан. 1937)».

Былайша айтқанда, ұлт жанарына үрей ұялатқан, ұлт ұстындарын түгелге дерлік репрессияға ұшыратқан осы 1937-1938 жылдарда республикалық газет-журналдарда да, жергілікті басылымдарда да «халық жауларының» топ-тобымен тұзаққа түскендігі жаппай жазылып, тоталитарлық жазалаушы жүйе молда-ишандарды алдымен ату жазасына ұсынып жатты. Газеттерде де дін атын жамылған «жаулар» бірінен соң бірі әшкереленіп, оларға жоғарыда көрсетілгендей ауыр айыптар тағылды. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары ол тұста өзінің басты бағытынан жаңылып, ел ішіне жаманат хабарды таратумен айналысты.

Мұрағат қорларындағы айыптау қорытындыларында да адам сенгісіз сот үкімдерінің том-том істері бұл зорлық пен зобалаңға шынайы көзқарас қалыптастыруға септесетіні күмәнсіз.

Жалпы біздің Түркістан облысынан да сол саяси репрессияда құрбан болған қожа-молдалар өте көп. Нақты саны белгісіз. Десек те, ҰҚК құжаттарын елеп-екшей отырып, біраз жайтқа көз жеткізгендей болдық. Мәселен, Сарысулық молда-ишандар Байтақұлов Мұса, Жорымбетов Айтымбет, Азыханов Жүрсін, Садықов Қасым, Шалдарбаев Ахмет т.б;

Түркістандық молда-ишандар Одинаходжаев Сайдаулла, Хальметходжаев Ибадулла, Хальмедходжаев Жұмаділлә, Омарходжаев Әлім, Исламов Балтақожа, Нұрмұхамедов Бәйміш, Арқабаев Сүлкембай т.б;

Шаяннан Әбдуәлиев Абдуллахан, Аппақов Сағдұлла мен Бекболла;

Созақтан Ахметов Әлімхан, Абдақов Мардан, Жәңгірқожаев Имамхан т.б;

Мақтаралдан Жұманазаров Ахмет, Айтөреев Қанділді, Ақназаров Жарқын, Жолдасбеков Бектөре т.б;

Қызылқұмнан Нақжанов Әбубәкір, Жанұзақов Адам, Бекмұратов Ахмет, Аманов Ақмұрат, Жаналиев Мұхаметхан т.б;

Шымкенттен Ишанханов Гүлтөрехан мен Насырхан, Сарымсақов Әзімхан, Кенжеқожа, Мақырза, Ибрагимов Ишанжан, Қараходжаев, Сәлімбаев Юлдаш, Шамсутдинов Илдаш, Османходжаев, Үсіпханов Сарманқожа, Нарманбаев Мұхиддин т.б;

Түлкібастан Батырходжаев Омар, Бейсен, Қосбармақов Ахмет, Жүніс, Мылтықбай, Төлеуімбет, Шегебаев Бекбосын, Бекен, Тұрғынбай т.б. көптеген ишан-молдалар «халық жауы» атанып, жазалы болыпты (Шымкент қ. ПДАМА, 703: 11-16 pp.).

Осы молда-ишандардың тартқан тауқыметі де аз емес. Архив құжаттары арқылы аз-кем мысал келтіре отырсақ, белгілі ишан Нажмеддинов Құтбетдин 1929 жылы 51-бап бойынша сотты болады. Орта діни білімі бар ишан партия қатарына алынбаған. Отбасымен Ташкентте тұрып жатқан жерінде тұтқындалған. Тағылған айып та белгілі – «контрреволюциялық-панисламистік, төңкерісшіл ұйымның белді мүшесі. Астыртын ұйымға Қожабеков Бижан мен Сарымсақов Әзімханды тартқан әккі жау, Мақтарал мен Шымкентте әлгі ұйымның бөлімшелерін құруға атсалысқан адам. Ал, Одинаходжаев Сахан болса 1901 жылы Сарысу ауданында туылыпты. Бұрын-соңды сотты болмаса да, сол аймақтағы санаулы ғана сауатты азаматтардың санатына кірсе де, «атылған бандының баласы» болғандығы үшін партия

қатарына алынбаған. Сарысуда, атамекенінде тұрып жатқан жерінен төңкерісшіл-панисламшыл ұйымға мүше болғандығы үшін қамауға алынған. Ал, Ишанханов Гүлтөреханға қатысты қосымша тергеу ісінде былай делініпті:

«... Оңтүстік өңіріндегі панисламдық шпиондық-диверсиялық ұйымның басиесі – Ишанханов Гүлтөрехан мен Насырхан. Ниеті бұзық бұл екеуі орталығы Ташкент қаласында орналасқан төңкерісшіл топтың тапсырмасын мүлтіксіз орындап, Шымкенттен ұйымның ірі ошағын ашуға талпынады. Бұл талпыныстары жемісті болып жауапты қызметке ұйым атынан ірі имам Сарымсақов Әзімханды тағайындайды. Бұлар құрған Шымкенттегі ұйымның тамырын тереңге тартқаны соншалықты, әп-сәтте қаладағы 45 имамды қол астына жиып алады да, жасырын әрекеттерін жалғастыра береді. Мақсаттары да белгілі: КСРО-ның социалистік қарқын құрылысын іштен күйрету, экономикасын тұралату, колхоз-совхоздарды тарату, қарапайым халықты қарулы көтеріліске үндеп, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан мен Тәжікстан аумағында Совет үкіметіне бағынбайтын тәуелсіз панисламдық мемлекетті құру. Бірақ НКВД-ның қырағы сақшылары бұл құйтұрқылықты бірден байқады. Фашистік Жапонияның әскери көмегіне сүйенген сатқындардың көксегені болмады. Бәрі де, бір мезетте тұтқынға алынды. Осылай жедел қимылдамаса да болмайтын еді. Себебі, әлгі 45 ишанның дені кезінде Ауғанстан мен Қашғарда, Түркияда болған. Демек, бұл бүлікшілердің шет елдегі пантүркішіл ұйымдармен тығыз байланысы бұрынан бар» (Шымкент қ. ПДАМА, 703: 17-19 пп.). Шындығында осындай қолдан жасалған тергеу істерінің, дәлелсіз айыптардың негізінде Оңтүстіктің молда-ишандары да қасірет ғасырының құрбанына айналды. 1957 жылғы 11 шілдедегі Оңтүстік Қазақстан соты Президиумының қаулысына қарасак, 1900 жылы туған, ишанның ұлы, молда Сабыров Абдухамит 8 жылға сотталып, азапты ғұмырын еңбекпен түзеу лагерінде өткізген. Ал, тағы бір Шымкенттік молда Мирсалимов Ағыт 10 жылға сотты болыпты. Мұнан бөлек, Шымкенттік дін қайраткерлері Сарымсақов Әзімхан, Нұрметов Махмұт, Сайрамдық Оспанәлиев Ниязәлі, Шымкенттік Мақсұтов Ағдамқожа, Мырзамансудов Міркәрім, Әріпханов Атыханқожа, Нұғманов Исамитдин ату жазасына кесілген. Яғни, 20 жылдан соң ғана НКВД үштігінің үкімі күшін жойып атылған азаматтарға қарсы іс тоқтатылған.

«Шындық шырағы дауыл соқса да сөнбейді» дегендей, бүгінгі тәуелсіздік дәуірінде кеңестік жүйенің құрбанына айналған ардақтыларымызды ақтау үдерісі мемлекеттік деңгейде қолға алынып, бұл бағытта қыруар жұмыстың атқарылып жатқаны да анық. Әрине, ақталмаған молда-ишандар да аз емес. Демек, дәуір дүрбелеңінде қиянат көріп, қапияда мерт болған қандастарымызға қатысты ақиқатты тану – сол арқылы талайлы тарихымызды таразылау басты міндет болып қала бермек.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

- «Еңбекшіл қазақ», № 221. Жұма, 27 июнь, 1924 ж.
- «Еңбекші қазақ», № 166 (603). Дүйсенбі, 2 август, 1926 ж.
- «Еңбекші қазақ», № 370. Бейсенбі, 17 сентябрь, 1925 ж.
- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), 119-қ. 1-тіз. 395-іс. 13-п.
- Ресей Федерациясы Мемлекеттік архиві (РФ МА). 160-қ. 1-тіз. 891-іс. 1-32 пп.
- «Социалистік Қазақстан», №183. 11 август, 1937 жыл.
- Шымкент қаласы Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архиві (Шымкент қ. ПДАМА). Ишанханов Гүлтөреханды айыптау ісі. 703-іс, 1-том, 11-19 пп.

References

- «Enbekshil qazaq», № 221. Zhuma, 27 iyun, 1924 zh.
- «Enbekshi qazaq», № 166 (603). Dyjsenbi, 2 avgust, 1926 zh.
- «Enbekshi qazaq», № 370. Bejsenbi, 17 sentyabr, 1925 zh.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 119. In. 1. C. 395. L. 13.
- State Archive of the Russian Federation (SARF). F. 160. In. 1. C. 891. L. 1-32.
- «Socialistik Qazaqstan», №183. 11 avgust, 1937 zhyl.
- Special state archive of the Shymkent City Police Department (SSA Shymkent PD). Ishankhanov Gultorekhan prosecution case. C. 703. T. 1. L. 11-19.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

РЕДАКТОР СӨЗІ СЛОВО РЕДАКТОРА EDITOR'S WORD	
Қасымов С.А. Редакциядан / От редакции	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚҰҒЫН-СҮРГІН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN	
Кузембайұлы А., Абиля Е.А. Колониальный характер советской системы государственного управления в Казахстане	18
Сейткасымов А.А. Политические репрессии в Акмолинской области	31
КУЛАКТАР, БАЙЛАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТАШАЛАР), ШАРУАЛАР ҚҰҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ КУЛАКИ, БАИ, ПОЛУФЕОДАЛЫ (СЕРЕДНЯКИ), КРЕСТЬЯНЕ-ШАРУА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ KULAKS, BAI, SEMI-FEODAL (MIDDLE PEASANTS), SHARUA PEASANTS AS VICTIMS OF REPRESSION	
Исатаева А.К. Азалы жылдар ақиқаты	42
Mamytova S. Some results of scientific comprehension of the repressive soviet policy «expropriation of baies as a class»	47
Таңатарова Ж.Т. Ұжымдастыру тұсындағы қазақ байы Қажығали Мамаковтың әлеуметтік тұлғасы	56
ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ, ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАҢДАРЫ ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY	
Айтай Б.С. Шымкент қаласы және Сайрам ауданында жүргізілген мақта науқанының зардаптары (архив және «Советская степь» газетінің материалдары бойынша)	66
Сақабай Т.Қ. 1931-1933 жылдардағы аштық кезіндегі Орталық Қазақстан колхоздарына азық-түлікпен көмек көрсету шаралары	76
1920-1950 ЖЖ. ҚҰҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАННАН КЕТУГЕ МӘЖБҮР БОЛҒАН БОСҚЫНДАР ВЫНУЖДЕННЫЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД РЕПРЕССИЙ И ГОЛОДА 1920-1950-Х ГГ. FORCED REFUGEES FROM KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF REPRESSION AND HUNGER IN 1920-1950s.	
Қозыбаева М.М. 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезеңіндегі Батыс Сібірдегі қазақ босқындарын орналастыру және бейімдеу мәселелері	83
ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS	

Абуов Н.А., Картова З.К. Религиозность депортированных народов Северо-Казахстанской области как основание для проведения репрессий в 1940-1950 годах	94
ҚАЗАҚСТАНДА ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ СУДЬБЫ УЗНИКОВ ЛАГЕРЕЙ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ THE FATE OF THE PRISONERS OF THE GULAG CAMPS IN KAZAKHSTAN AND THEIR FAMILY MEMBERS	
Алланиязов Т.К., Сактаганова З.Г. К некоторым аспектам лагерного детства в Карлаге: условия содержания и смертность в домах младенца	105
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION	
Жүсіп С.А. Истоки движения «Алаш» и идеи казахского автономизма	120
Касымов С.А. Феномен Мағжана – подвиг во имя своего народа и независимости	127
Сәрсембина Қ.Қ. «Қазақ», «Сарыарқа» газетіндегі большевиктер туралы деректер	132
ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӘСКЕРІ ТҮТҚЫНДАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION	
Мырзатаева З.Б. Ұлы отан соғысы жылдарындағы Оңтүстік Қазақстан НКВД-МВД қызметі тарихынан	146
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN	
Серікбаева Г.А., Қасымхан Ғ., Әбдіқали Б.Ә. Оңтүстік өңірі мен Шымкент қаласындағы қуғын-сүргінге ұшыраған дін өкілдері	157